

[illegible]

«ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ (1920-1974). Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ»

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ
ANNA B. ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ
ΛΑΜΠΡΟΣ Α. ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2020

Στην οικογένεια μου και

σε αγαπημένους φίλους

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή, πηγές, στόχοι και μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνας.....	1
2. Η έννοια του δημοψηφίσματος	4
3. Ο τύπος ως τεκμήριο εποχής	9
4. Η άνοδος του αντιβενιζελισμού και το δημοψήφισμα του 1920.....	14
5. Το δημοψήφισμα του 1924 και η πρώτη ελληνική δημοκρατία	32
6. Το δημοψήφισμα του 1935. Η δικτατορία του Κονδύλη και η παλινόρθωση της μοναρχίας.....	50
7. Από την αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο στο δημοψήφισμα του 1946.....	69
8. Η δικτατορία των συνταγματαρχών και το δημοψήφισμα του 1968. Οι ένοπλες δυνάμεις στην εξουσία.....	87
9. Προεδρικό πολίτευμα με δημοψήφισμα (1973)	106
10. Η οριστική κατάργηση του βασιλικού θεσμού με το δημοψήφισμα του 1974	125
11. Επίλογος - Συμπεράσματα	144
12. Πηγές - Βιβλιογραφία	147
13. Παράρτημα – Φωτογραφικό υλικό	161

1. Εισαγωγή, πηγές, στόχοι και μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνας

Η αυγή του 20ού αιώνα βρίσκει την Ελλάδα σε βαθιά και πολυδιάστατη κρίση: πολιτική, εθνική, κοινωνική και οικονομική μαζί. Ταυτόχρονα, στον διεθνή ορίζοντα συσσωρεύονται βαριά σύννεφα. Στον ανήσυχο χώρο της Βαλκανικής και του Αιγαίου τα πάντα είναι ρευστά. Η Ελλάδα μπαίνει στον 20^ο αιώνα βαριά ηττημένη στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897¹. Ακολουθούν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι το 1912-13, η εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας και η μικρασιατική καταστροφή, δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, μια σκληρή δικτατορία, ο Εμφύλιος, η είσοδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η Νομισματική Ένωση αλλά και η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση μετά το 2009 ως σήμερα.

Όλα αυτά τα βαρυσήμαντα ιστορικά γεγονότα διαμόρφωσαν ένα ταραγμένο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Η προσφυγιά, η εξορία, η ξενιτιά, η φτώχεια και η εξαθλίωση ταλάνιζαν μεγάλη μερίδα του πληθυσμού της χώρας για δεκαετίες ολόκληρες. Οι πολίτες σε κάποιες στιγμές κλήθηκαν να πάρουν αποφάσεις και αυτό έγινε μέσω των δημοψηφισμάτων. Από τα πρώτα μάλιστα βήματα της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους, η εκλογική διαδικασία αποτέλεσε το θεμελιώδη λίθο για τη νομιμοποίηση των βασικών οργάνων της πολιτικής εξουσίας. Ωστόσο δεν ήταν λίγες οι φορές που το αντιπροσωπευτικό σύστημα έδωσε τη θέση του στο λαό για να αποφασίσει ο ίδιος άμεσα για σημαντικά ζητήματα κυρίως πολιτειακού χαρακτήρα μέσω του δημοψηφίσματος.

Κύρια πηγή διερεύνησης των δημοψηφισμάτων όπως και άλλων σημαντικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών γεγονότων αποτελεί εδώ και αιώνες ο Τύπος. Εκδομένη πηγή αλλά όχι και εξαντλημένη, η εφημερίδα αποτελεί ένα μέσο που λειτουργεί ως μάρτυρας αλλά και ταυτόχρονα κατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα, αποτελώντας συστατικό του πολιτισμού και της κοινωνίας². Είναι ένα μέσο που παρέχει πλήθος πληροφοριών, οι οποίες ερμηνεύονται ανάλογα με την εποχή που μελετώνται και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των συλλογικών νοοτροπιών³.

Η εφημερίδα αποτελούσε ανέκαθεν καθημερινή βασική πηγή πληροφόρησης τόσο σε τοπική όσο και σε παγκόσμια κλίμακα. Συνέβαλε και συμβάλλει ουσιαστικά στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ενημέρωση του πολίτη και του ερευνητή. Ακόμη, αποτελεί μαρτυρία της εποχής κατά την οποία λειτουργεί, καθώς την καταγράφει και παραδίδει στους μελλοντικούς αναγνώστες μια σύνοψή της, όχι την ολότητά της. Ο Τύπος εμπλέκεται πρωταγωνιστικά σε πολιτικές διαμάχες, υποστηρίζει καθεστώτα ή στρατεύεται εναντίον τους, εξυπηρετεί κομματικά ή εθνικά-κρατικά συμφέροντα, προάγει τον πολιτισμό κάθε τύπου ή λειτουργεί

¹ Περικλής Ροδάκης, *Η ιστορία της Ελλάδας 20^{ος} αιώνας, Τόμος Α', 1900 – 1922*, Εκδόσεις Γόρδιος.

² Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 2005, σσ. 477-480.

³ Νάση Μπάλλα, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης, Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895*, Πρόλογος: Ηλίας Νικολακόπουλος, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2001, σσ. 257-259.

αποτρεπτικά, σαν συντηρητικό ή και αντιδραστικό εμπόδιο, λαϊκίζει ή προσπαθεί να κρατήσει κάποια κριτική απόσταση. Ο Τύπος είναι αχώριστο κομμάτι της Ιστορίας όχι μόνο επειδή την καταγράφει, αλλά και επειδή, την ώρα της καταγραφής, λειτουργεί και σαν (συν)παραγωγός της⁴.

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία πραγματεύεται τον ελληνικό ημερήσιο τύπο και τον τρόπο που αναπαρήγαγε τα γεγονότα που σχετίζονταν με τα δημοψηφίσματα του 20^{ου} αιώνα. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος οφείλεται καταρχάς στον ενδιαφέρον μας για το ίδιο το γεγονός του δημοψηφίσματος, το οποίο έχει «εισβάλλει» δυναμικά στη ζωή όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και όλης της Ευρώπης, με τη Γαλλία, την Ολλανδία, τη Σκωτία, την Ιταλία και τη Βρετανία να έχουν διεξάγει τα τελευταία χρόνια δημοψηφίσματα στη χώρα τους. Πανικό άλλωστε είχε προκαλέσει και στη χώρα μας το δημοψήφισμα του 2015 με συνέπειες οι οποίες επηρεάζουν ακόμη την καθημερινότητα μας.

Το ερευνητικό υλικό αποτέλεσε η βιβλιογραφία, η οποία αναλύει το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Κύρια όμως πηγή μας αποτέλεσε ο ψηφιοποιημένος Τύπος της εποχής. Μελετήθηκαν εκτενώς οι τίτλοι, κύριοι και δευτερεύοντες, των δέκα τελευταίων ημερών πριν την πραγματοποίηση του κάθε δημοψηφίσματος, όπως αυτοί δημοσιεύθηκαν στις πρώτες σελίδες των εφημερίδων καθώς και άρθρα τους σχετικά με το θέμα. Καθότι το ερευνητικό υλικό των εφημερίδων που μελετήσαμε δεν υπήρχε συγκεντρωμένο στην ιστοσελίδα της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων καθώς και της Εθνικής βιβλιοθήκης, χρειάστηκε να γίνει και επιτόπια έρευνα στην Αθήνα και τη Βουλή των Ελλήνων στο ειδικό τμήμα όπου φυλάσσεται το ψηφιοποιημένο υλικό. Στην εργασία επίσης περιλαμβάνονται και όλα τα πλεονεκτήματα των ψηφιακών βιβλιοθηκών, καθώς αποτελούν επανάσταση στην πληροφόρηση του κοινού, γνωστοποιώντας του πληροφορίες μέσα από μια ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών. Ακολούθησε η μελέτη του υλικού και η σύγκριση των εντύπων αφού επρόκειτο για εφημερίδες που «ανήκουν» σε διαφορετικές πολιτικές παρατάξεις, επομένως τα γεγονότα παρουσιάζονταν με διαφορετική οπτική γωνία. Τη μελέτη βέβαια του υλικού ακολούθησε η καταγραφή των αποτελεσμάτων η οποία όμως έγινε πάντοτε σε συνάρτηση με το εκάστοτε ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο.

Κεντρικό λοιπόν ζητούμενο της παρούσας εργασίας, είναι η ενδελεχής μελέτη των επτά δημοψηφισμάτων που διεξήχθησαν στη χώρα μας κάτω από το πρίσμα του κοινωνικού και πολιτικού ιστορικού πλαισίου της εκάστοτε περιόδου σε συνδυασμό με τον τρόπο που παρουσιάστηκαν από τις εφημερίδες της εποχής. Ακόμη, παρουσιάζεται η δύναμη του Τύπου και προβάλλεται το ερώτημα αν οι εφημερίδες της εποχής μπορούν να χρησιμοποιηθούν και να αξιοποιηθούν ως ιστορική πηγή, ένα ερώτημα στο οποίο θα γίνει προσπάθεια να δοθεί απάντηση. Στο επίκεντρο βρίσκεται η ίδια η εφημερίδα, με τις αντιδράσεις, τις διεκδικήσεις και τις αγωνίες της και το ρόλο που διαδραματίζει στα τοπικά δρώμενα.

⁴Παντελής Μπουκάλας, *Ο Τύπος ως συμπαραγωγός της Ιστορίας* και Ινστιτούτο νεοελληνικών ερευνών εθνικού ιδρύματος ερευνών, *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 242-252.

Ο διαχωρισμός των ενοτήτων της εργασίας γίνεται βάσει σημαντικών ιστορικών γεγονότων. Αρχικά γίνεται μια εισαγωγή για το δημοψήφισμα και την ιστορία του στο νέο ελληνικό κράτος καθώς και για τη δύναμη της πληροφορίας και του Τύπου ως τεκμήριο της εποχής. Ο κύριος κορμός της εργασίας είναι τα επτά δημοψηφίσματα τα οποία διεξήχθησαν, κάτω από ποιες συνθήκες και με ποιον τρόπο υλοποιήθηκαν.

Πιο συγκεκριμένα, ο κεντρικός κορμός της εργασίας χωρίζεται σε επτά ενότητες, κάθε μια από τις οποίες στην ουσία μελετά ξεχωριστά καθένα από τα δημοψηφίσματα του 20^{ου} αιώνα. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται το δημοψήφισμα του 1920, το οποίο διεξήχθη μεσούσης της Μικρασιατικής Εκστρατείας και είχε ως αποτέλεσμα την επάνοδο του βασιλιά Κωνσταντίνου. Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στο δημοψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1924, κατά το οποίο καταργήθηκε η μοναρχία. Η τρίτη στη σειρά ενότητα πραγματεύεται το νόθο δημοψήφισμα του 1935 και τη δικτατορική κυβέρνηση του Κονδύλη. Η τέταρτη ενότητα της εργασίας μας μελετά το δημοψήφισμα του 1946, άλλο ένα δημοψήφισμα με διαβλητό αποτέλεσμα που «επανάφερε» τη μοναρχία στην Ελλάδα και τον Γεώργιο Β΄. Το πέμπτο και έκτο κεφάλαιο συνδέονται άμεσα καθώς μελετούν τα δύο δημοψηφίσματα «παρωδία» των Συνταγματαρχών. Το πρώτο από τα δύο σχετιζόταν με τη ψήφιση συντάγματος και το δεύτερο με την τροποποίηση του Συντάγματος του 1968, την εκλογή προέδρου και αντιπροέδρου της Δημοκρατίας καθώς και την έγκριση της πολιτειακής αλλαγής, δηλαδή της κατάργησης της μοναρχίας και την εγκαθίδρυση της Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας με προσωρινό πρόεδρο τον Γεώργιο Παπαδόπουλο.

Ακόμη, ακολουθεί κεφάλαιο σχετικό με τα αποτελέσματα και συμπεράσματα της έρευνας μας καθώς και σχετικό παράρτημα που αναφέρεται στο φωτογραφικό υλικό που συλλέξαμε κατά την έρευνα. Τέλος, αναγράφονται αναλυτικά τα ψηφιοποιημένα έντυπα και η βιβλιογραφία και που χρησιμοποιήσαμε κατά τη διάρκεια της.

Τέλος, ξεχωριστές ευχαριστίες εκφράζονται στον Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, που πίστεψε από την πρώτη στιγμή στο αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας, στήριξε το εγχείρημα και επέδειξε την απαιτούμενη υπομονή μέχρι την ολοκλήρωσή της, καθώς και στα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κα. Άννα Β. Μανδουλάρα και τον επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Λάμπρο Α. Φλιτούρη.

2. Η έννοια του δημοψηφίσματος

Το δημοψήφισμα σε πρώτη μορφή τέθηκε σε εφαρμογή για πρώτη φορά στην Ελβετία τον 15ο με 16ο αιώνα, πρακτική που ακολούθησε αμέσως μετά και η Γαλλία. Στην Ελλάδα, η Τουρκοκρατία και οι δυσκολίες σύστασης του Ελληνικού κράτους μετά την απελευθέρωση αποτέλεσαν εμπόδιο για την ανάπτυξη θεσμών άμεσης Δημοκρατίας. Με το πέρασμα του χρόνου όμως, η λογική αυτή δεν ήταν δυνατόν να αποτελέσει δικαιολογία ιδιαίτερα για μια χώρα που είχε γαλουχηθεί με τα ιδανικά της Δημοκρατίας⁵. Ο θεσμός του δημοψηφίσματος πέρασε από πολλές αμφιταλαντεύσεις και σχηματίστηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις από συνταγματικό κείμενο σε συνταγματικό κείμενο τόσο σχετικά με την διατύπωση όσο και με τη ρύθμισή⁶.

Ο όρος «δημοψήφισμα» είναι σύνθετος και αποτελείται από τις αρχαιοελληνικές λέξεις «δήμος» (λαός) και «ψήφισμα» (απόφαση). Στις διάφορες γλώσσες για τον όρο δημοψήφισμα χρησιμοποιείται ο διεθνής πλέον λατινικός όρος «referendum». Ωστόσο στην ξένη ορολογία χρησιμοποιείται πολλές φορές και ο όρος «plebiscitum». Η ελληνική θεωρία δεν έχει ασχοληθεί εκτενώς με τον θεσμό του δημοψηφίσματος και ως εκ τούτου δεν έχουν διατυπωθεί πολλοί ορισμοί της έννοιας του. Πρώτος ο Σγουρίτσας διατύπωσε τον εξής ορισμό: «*Δημοψήφισμα σημαίνει τον θεσμόν εκείνον, καθ' όν νόμοι ή αποφάσεις ληφθείσαι υπό του νομοθετικού σώματος, υποβάλλονται εις τον λαόν προς έγκρισιν ή απόρριψιν αυτών*». Ο συγκεκριμένος ορισμός είναι αξιόλογος αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί κάπως περιορισμένος επειδή αποκλείει την αυτόνομη έκφραση του εκλογικού σώματος χωρίς την σύμπραξη του νομοθετικού οργάνου⁷. Ο καθηγητής Δημητρόπουλος μας καταθέτει έναν άρτιο και συγκροτημένο ορισμό: «*Δημοψήφισμα είναι η για βασικά θέματα και σύμφωνα με τις συνταγματικές αρχές, που διέπουν τη γραπτή ψήφο και ψηφοφορία, λαμβανόμενη κρατική απόφαση από το εκλογικό σώμα ως ανώτατο όργανο του κράτους*»⁸.

Το δημοψήφισμα διακρίνεται σε «γνήσιο» και σε «προσωπικό». Ως γνήσιο θεωρείται το δημοψήφισμα κατά το οποίο ο σκοπός του είναι η λήψη μιας απόφασης από το ίδιο το εκλογικό σώμα με την επιλογή μεταξύ δύο συγκεκριμένων λύσεων κατά τρόπο ελεύθερο. Ενώ προσωπικό είναι το δημοψήφισμα όπου ο σκοπός που επιδιώκουν εκείνοι που επιθυμούν να προκαλέσουν την άμεση λαϊκή συμμετοχή είναι η τυπική επικύρωση από το εκλογικό σώμα μιας απόφασης που έχουν ήδη λάβει, συνήθως υπέρ ενός προσώπου ή ενός πολιτικού συστήματος. Στη νεότερη ελληνική πολιτική ιστορία θα μπορούσαμε να πούμε πως κυριαρχεί το προσωπικό δημοψήφισμα, αν και δεν απουσιάζει και το γνήσιο. Η θεωρία διακρίνει το γνήσιο δημοψήφισμα σε αποφασιστικό και συμβουλευτικό, το αποφασιστικό δημοψήφισμα

⁵Ομάδα πρωτοβουλίας επιστήμη και κοινωνία, *Κοινοβουλευτισμός και δημοκρατία στην Ελλάδα, Πορεία και προοπτική της ελληνικής δημοκρατίας*, σ. 9.

⁶Στυλιανός Ανδρεαδάκης, *Ο θεσμός του δημοψηφίσματος στην ελληνική έννομη τάξη*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών Επιστημών, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Καθηγητής: Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Αθήνα, 2003-2004, σσ. 35-36.

⁷ο.π. σ. 3.

⁸Χατζοπούλου Ι. Αικατερίνη, *Το δημοψήφισμα*, , Εργασία στο Συνταγματικό Δίκαιο, σ. 3.

σε συνταγματικό και νομοθετικό και τις δυο τελευταίες μορφές του σε υποχρεωτικό και δυνητικό ή προαιρετικό⁹.

Το σύνολο των εννοιών και των στοιχείων που συγκροτούν τον ορισμό του δημοψηφίσματος χρήζουν διευκρίνησης και αποσαφήνισης. Όταν αναφερόμαστε στον δεσμευτικό χαρακτήρα του, αυτό ήδη υπονοεί πως θεωρητικά τουλάχιστον είναι νοητά και τα λεγόμενα «συμβουλευτικά» δημοψηφίσματα, δηλαδή τα μη δεσμευτικά για την πολιτική εξουσία. Δεύτερον, όταν μιλάμε για «κατά πλειοψηφίαν» έκφραση της λαϊκής βούλησης, ως πλειοψηφία θα μπορούσε να εννοηθεί μόνο η υπεροχή της μιας εναλλακτικής πρότασης έναντι της άλλης. Σε ένα δημοψήφισμα όμως, το οποίο έχει μορφή ερωτήματος που απαντάται με ένα «ναι» ή «όχι» ως πλειοψηφία μπορεί να εννοηθεί η υπεροχή του «ναι» έναντι του «όχι» ή το αντίστροφο. Άλλο ένα βασικό στοιχείο της έννοιας είναι η «ολική τοποθέτηση» του λαού, δηλαδή οι ερωτώμενοι εκλογείς οφείλουν με ένα «ναι» ή ένα «όχι» να κάνουν μια απόλυτη επιλογή. Με λίγα λόγια να επιλέξουν την συνολική αποδοχή ή απόρριψη της πρότασης που τους τίθεται υπό μορφή ερωτήματος. Για παράδειγμα, ο λαός ερωτώμενος αν αποδέχεται ένα σύνταγμα δεν μπορεί να απαντήσει ότι το αποδέχεται εν μέρει.

Τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του δημοψηφίσματος είναι τα ακόλουθα τρία: Το πρώτο χαρακτηριστικό αφορά το υποκείμενο της διαδικασίας, δηλαδή το εκλογικό σώμα, το οποίο παρουσιάζεται ως ανώτατο κρατικό όργανο και αποφασίζει. Το δεύτερο χαρακτηριστικό αφορά το περιεχόμενο του δημοψηφίσματος και επιτάσσει στη λήψη αποφάσεων όσον αφορά σε ουσιαστικά θέματα. Και τέλος, το τρίτο χαρακτηριστικό αφορά τη διαδικασία του, καθώς η απόφαση λαμβάνεται κατά τους συνταγματικούς κανόνες που διέπουν τη γραπτή ψήφο και ψηφοφορία¹⁰.

Ο λαός κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος ενεργεί ως το ανώτατο κρατικό όργανο και γίνεται φορέας λήψεως αποφάσεων. Δεν εκφράζει απλώς τη θέληση του αλλά σχηματίζει μια κρατική απόφαση μέσω μιας επίσημης διαδικασίας. Η επίσημη διαδικασία προσδίδει αμεσότητα στην έκφραση της απόφασης του λαού και η λαϊκή ετυμηγορία εφαρμόζεται αυτούσια. Το κύριο αίτημα αναφέρεται σε συγκεκριμένο ερώτημα, σε συγκεκριμένη ουσιαστική ρύθμιση, της οποίας η θέσπιση επιδιώκεται με τη δημοψηφισματική πρωτοβουλία¹¹.

Το θέμα που τίθεται στην κρίση του λαού έχει τη μορφή ερωτήματος και οι ψηφοφόροι καλούνται να απαντήσουν με ένα «ναι» ή ένα «όχι». Τα κριτήρια επιλογής των θεμάτων πρέπει να είναι αυστηρά έτσι ώστε να αφορούν θέματα ύψιστης ασφαλείας. Ακόμη, μεγάλη σημασία έχει και η διατύπωση του ερωτήματος. Ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται, οι λέξεις που χρησιμοποιούνται καθώς και η

⁹Βελιάδη Έλλη, *Δημοψήφισμα και αναθεώρηση του Συντάγματος*, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε. Αθηνών, Τμήμα Νομικής, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Υπεύθυνος καθηγητής Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Αθήνα, 2004-2005, σσ. 4-6.

¹⁰Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Το δημοψήφισμα ως θεσμός και ως πολιτική πράξη, Αυθεντική έκφραση ή βίαιη ποδηγέτηση της λαϊκής κυριαρχίας;*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σσ. 21-47.

¹¹Στυλιανός Ανδρεαδάκης, *Ο θεσμός του δημοψηφίσματος στην ελληνική έννομη τάξη*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών Επιστημών, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Καθηγητής: Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Αθήνα, 2003-2004, σσ. 6-7 και Βελιάδη Έλλη, *Δημοψήφισμα και αναθεώρηση του Συντάγματος*, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε. Αθηνών, Τμήμα Νομικής, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Υπεύθυνος καθηγητής Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Αθήνα, 2004-2005, σσ. 4-6.

σειρά των υποερωτημάτων είναι ζητήματα που ασκούν καθοριστική επίδραση. Η θετική ή η αρνητική διατύπωση είναι δυνατόν να διαφοροποιήσει σημαντικά τις απαντήσεις και να προκαταβάλλει θετικά ή αρνητικά τους ψηφοφόρους.

Η λήψη της απόφασης απαρτίζει το τελικό στάδιο της διαδικασίας και περιλαμβάνει την ψήφιση από το εκλογικό σώμα και τον έλεγχο της απόφασης. Η απόφαση λαμβάνεται με ψηφοφορία που διενεργείται σύμφωνα με τους κανόνες που εφαρμόζονται για την διεξαγωγή των εκλογών. Στη ψηφοφορία λαμβάνουν υποχρεωτικά μέρος όλοι οι πολίτες με δικαίωμα ψήφου. Αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία της ψηφοφορίας, η απόφαση λαμβάνεται σύμφωνα με την αρχή της πλειοψηφίας. Έστερα, ακολουθεί ο έλεγχος της ψηφοφορίας, ο οποίος κατά κανόνα ανήκει στη δικαστική εξουσία¹².

Στην ιστορία του ελληνικού κράτους διεξήχθησαν 9 δημοψηφίσματα, τα περισσότερα από τα οποία σχετίζονταν με το πολίτευμα (βασιλευόμενη ή αβασίλευτη δημοκρατία). Το Νοέμβριο του 1862 πραγματοποιήθηκε το πρώτο δημοψήφισμα του ελληνικού κράτους. Η επανάσταση της 10^{ης} Νοεμβρίου έθεσε τέλος στη δυναστεία του Όθωνα. Έπειτα, συντάχθηκε ψήφισμα που καταργούσε τη βασιλεία του και διόριζε προσωρινή κυβέρνηση με επικεφαλής τον Δημήτριο Βούλγαρη. Με νεότερο ψήφισμα της 19ης Νοεμβρίου 1862, ο λαός κλήθηκε να αποφασίσει με δημοψήφισμα για το πρόσωπο του βασιλιά. Το δημοψήφισμα έγινε το τελευταίο δεκαήμερο του Νοεμβρίου με μυστική ψηφοφορία και νικητής αναδείχθηκε ο δευτερότοκος γιος της Βασίλισσας Βικτωρίας, Αλφρέδος. Όμως, ο πρίγκιπας δεν στέφθηκε ποτέ βασιλιάς των Ελλήνων καθώς η Ρωσία και η Γαλλία, επικαλούμενες το πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830, έφεραν αντιρρήσεις και ανάγκασαν τον πρίγκιπα να μην αποδεχθεί το στέμμα.

Το πρώτο δημοψήφισμα στην ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους διενεργήθηκε από την κυβέρνηση Ράλλη στις 22 Νοεμβρίου (παλαιό ημερολόγιο) / 5 Δεκεμβρίου 1920. Αποτέλεσε το πρώτο γνήσιο δημοψήφισμα από πλευράς τύπου και διαδικασίας και είχε ως θέμα τη μεταβολή του πολιτεύματος από αβασίλευτη σε βασιλευόμενη δημοκρατία. Ως αποτέλεσμα, στις 6 Δεκεμβρίου (παλαιό ημερολόγιο) / 19 Δεκεμβρίου ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α' επέστρεψε στην Ελλάδα¹³.

Την 25^η Μαρτίου του 1924 η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου υπέβαλλε ψήφισμα «περί εκπτώσεως της δυναστείας και ανακηρύξεως της δημοκρατίας». Το ψήφισμα εγκρίθηκε από τη βουλή και αργότερα τέθηκε σε δημοψήφισμα. Διενεργήθηκε στις 13 Απριλίου, δικαιώνοντας την αβασίλευτη δημοκρατία.

Το επόμενο δημοψήφισμα που ακολούθησε έγινε στις 3 Νοεμβρίου 1935 και έμεινε στην ιστορία ως «νόθο» δημοψήφισμα. Διενεργήθηκε από τη δικτατορική κυβέρνηση του Γ. Κονδύλη, ο οποίος συγκάλεσε την Ε' Εθνική Συνέλευση για να

¹²Στυλιανός Ανδρεαδάκης, *Ο θεσμός του δημοψηφίσματος στην ελληνική έννομη τάξη, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών Επιστημών, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Καθηγητής: Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Αθήνα, 2003-2004, σσ. 6-7 και Βελιάδη Έλλη, Δημοψήφισμα και αναθεώρηση του Συντάγματος, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε. Αθηνών, Τμήμα Νομικής, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Υπεύθυνος καθηγητής Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Αθήνα, 2004-2005, σσ. 9, 14-15.*

¹³Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2000, σσ. 105-107.

καταργηθεί το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας. Με τους βενιζελικούς ηγέτες εξόριστους και τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας διωκόμενους το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν εξ' αρχής προκαθορισμένο με αποτέλεσμα η δημοψηφισματική διαδικασία να εξελιχθεί σε παρωδία.

Ύστερα από την απελευθέρωση της Ελλάδας από τον γερμανικό ζυγό, τέθηκε για ακόμα μια φορά πολιτειακό θέμα για την επίλυση του οποίου και χρησιμοποιήθηκε δημοψήφισμα. Για το εκκρεμές πολιτειακό ζήτημα ακολουθήθηκε μια ανάστροφη πορεία. Αντί να προηγηθεί δηλαδή το δημοψήφισμα, διενεργήθηκαν πρώτα εκλογές για την ανάδειξη αναθεωρητικής Βουλής και στη συνέχεια ακολούθησε και το δημοψήφισμα. Το δημοψήφισμα προκηρύχθηκε στις 27 Ιουνίου και διενεργήθηκε την 1η Σεπτεμβρίου 1946 με αποτέλεσμα την επάνοδο του βασιλιά¹⁴.

Το Δημοψήφισμα του 1968 υπήρξε το πρώτο από τα δύο δημοψηφίσματα που διενέργησε η δικτατορία και οι πραξικοπηματίες Συνταγματάρχες. Το εκλογικό σώμα κλήθηκε να εγκρίνει ή όχι το σχέδιο συντάγματος τους, με βάση το οποίο οριζόταν ως πολίτευμα η βασιλευόμενη δημοκρατία κατά το πρότυπο του Συντάγματος του 1952. Το Σύνταγμα αυτό τέθηκε στην κρίση του λαού με δημοψήφισμα που διενεργήθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1968, ένα ανεκδιήγητο δημοψήφισμα στο οποίο το νέο σύνταγμα έλαβε το 92,2% των ψήφων. Το 1973 ακολούθησε και το δεύτερο νόθο δημοψήφισμα των Συνταγματαρχών. Πραγματοποιήθηκε στις 29 Ιουλίου 1973 και σκοποί του ήταν να εγκριθεί από το εκλογικό σώμα σχέδιο ψηφίσματος με τίτλο «Περί τροποποιήσεως του από 15ης Νοεμβρίου 1968 Συντάγματος», η εκλογή προέδρου και αντιπροέδρου της Δημοκρατίας και να εγκριθεί η κατάργηση της μοναρχίας. Υπέρ της δημοκρατίας ψήφισε το 78,4% και κατά το 21,6%, δείχνοντας ότι η βασιλεία ήταν καταδικασμένη¹⁵.

Στις 23 Ιουλίου 1974 το καθεστώς δικτατορίας απομακρύνεται και σχηματίζεται κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Η νέα κυβέρνηση προχώρησε αμέσως στην προσωρινή ρύθμιση του συνταγματικού καθεστώτος της χώρας και στη συνέχεια το δημοψήφισμα χρησιμοποιήθηκε για τον καθορισμό του πολιτεύματος. Με το προεδρικό διάταγμα της 22^{ης} Νοεμβρίου 1974, προκηρύχθηκε δημοψήφισμα με αντικείμενο το πολιτειακό ζήτημα στις 8 Δεκεμβρίου. Το αποτέλεσμα της δημοψηφισματικής διαδικασίας, που διενεργήθηκε κατά τρόπο αδιάβλητο, ήταν υπέρ της αβασίλευτης μορφής του πολιτεύματος. Με βάση τα αποτελέσματα αυτά το πολίτευμα της Ελλάδας όπως καθιερώνεται στο Σύνταγμα του 1975 είναι η Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία¹⁶.

¹⁴Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015, σσ. 86-94 και Mario Cervi, *Dove va la Grecia? (Dal colpo di stato al referendum)*, U. Murcia & C., Milano, σσ. 15-27.

¹⁵Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία, Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1995, σσ. 78-79,

¹⁶Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 285-286 και Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σσ. 30-36 και σσ. 95-99.

Το τελευταίο μέχρι στιγμής για την Ελλάδα δημοψήφισμα πραγματοποιήθηκε την 27^η Ιουνίου του 2015. Μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων με τους θεσμούς Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και Δ.Ν.Τ. (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), ο πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας ανακοίνωσε τη διενέργεια δημοψηφίσματος για τις 5 Ιουλίου. Το εκλογικό σώμα κλήθηκε να αποφασίσει αν εγκρίνει ή όχι την πρόταση των δανειστών της 25^{ης} Ιουνίου 2015. Οι Έλληνες πολίτες οδηγήθηκαν στις κάλπες και το «ΟΧΙ» αναδείχθηκε ο μεγάλος νικητής του δημοψηφίσματος, καθώς επικράτησε με 61,31% έναντι του «ΝΑΙ» που έλαβε 38,69%.

Η διάταξη του Συντάγματος του 1975 (άρθρο 44 §2) που αφορά το θεσμό του δημοψηφίσματος τροποποιήθηκε με την αναθεώρηση του 1986. Συγκεκριμένα, ενώ το Σύνταγμα του 1975 προέβλεπε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για «κρίσιμα εθνικά θέματα», το αναθεωρημένο κείμενο προβλέπει δημοψήφισμα και για «ψηφισμένα νομοσχέδια που ρυθμίζουν σοβαρό κοινωνικό ζήτημα». Επιπλέον, με την αναθεώρηση τίθενται περισσότεροι περιορισμοί για τη προσφυγή στη δημοψηφισματική διαδικασία. Ενώ το Σύνταγμα του 1975 προέβλεπε απαγόρευση προσφυγής σε δημοψήφισμα από τον προσωρινό πρόεδρο της Δημοκρατίας ο περιορισμός αυτός δεν διεγράφη έμμεσα στην αναθεώρηση. Επομένως, ο αναπληρωτής Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν μπορεί να προχωρήσει στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για κρίσιμα εθνικά θέματα όπως ίσχυε στο προηγούμενο Σύνταγμα αλλά ούτε και για σοβαρά κοινωνικά θέματα. Τέλος, η αναθεώρηση εισήγαγε το διαχωρισμό της απόφασης για τη διενέργεια από τη πράξη της προκήρυξής του. Στο Σύνταγμα του 1975, η απόφαση και το προεδρικό διάταγμα της προκήρυξης ήταν πράξη ενιαία. Τώρα, η απόφαση για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος λαμβάνεται από τη Βουλή αποκλειστικά, ενώ η προκήρυξη έχει ανατεθεί στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Η ισχύουσα λοιπόν συνταγματική ρύθμιση του άρθρου 44 §2 έχει ως εξής: «Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας προκηρύσσει με διάταγμα δημοψήφισμα για κρίσιμα εθνικά θέματα, ύστερα από απόφαση της απόλυτης πλειοψηφίας του όλου αριθμού των βουλευτών, που λαμβάνεται με πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου. Δημοψήφισμα προκηρύσσεται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με διάταγμα και για ψηφισμένα νομοσχέδια που ρυθμίζουν σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, εκτός από τα δημοσιονομικά, εφόσον αυτό αποφασιστεί από τα τρία πέμπτα του συνόλου των βουλευτών, ύστερα από πρόταση των δύο πέμπτων του συνόλου και όπως ορίζουν ο Κανονισμός της Βουλής και νόμος για την εφαρμογή της παραγράφου αυτής. Δεν εισάγονται κατά την ίδια περίοδο της Βουλής περισσότερες από δύο προτάσεις δημοψηφίσματος για νομοσχέδιο»¹⁷.

¹⁷Τάκης Χατζηδημητρίου, *Το δημοψήφισμα της 24^{ης} Απριλίου 2004 και η λύση του Κυπριακού*, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 17-23 και Βελιάδη Έλλη, *Δημοψήφισμα και αναθεώρηση του Συντάγματος*, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε. Αθηνών, Τμήμα Νομικής, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Υπεύθυνος καθηγητής Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Αθήνα, 2004-2005, σσ. 4-6.

3. Ο τύπος ως τεκμήριο εποχής

Κύρια πηγή διερεύνησης των δημοψηφισμάτων όπως και άλλων σημαντικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών γεγονότων αποτελεί εδώ και αιώνες ο Τύπος. Φαινόμενο από τα πιο ενδιαφέροντα και σημαντικά στη ζωή των σύγχρονων κοινωνιών, ο Τύπος με τη διπλή του φύση (αγαθό παιδείας και προϊόν εμπορεύσιμο) αποτελεί συνάρτηση και έκφραση της πνευματικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής¹⁸. Ένα μέσο που παρέχει πλήθος πληροφοριών, οι οποίες ερμηνεύονται ανάλογα με την εποχή που μελετώνται και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των συλλογικών νοοτροπιών¹⁹. Θεωρεί ότι ο ρόλος της είναι κατ' αρχήν παιδαγωγικός, παιδευτικός και καθοδηγητικός, δεδομένου ότι η ενημέρωση του αναγνώστη γίνεται με σκοπό να διαμορφώσει την «ορθή» γνώμη που θα τον ωθήσει στην σωστή επιλογή. Με γνώμονα πάντα το εθνικό συμφέρον, ο Τύπος έχει καθήκον να «καταδεικνύει» στους αναγνώστες-εκλογείς ποια και γιατί είναι η σωστή ψήφος²⁰.

Όπως τονίσαμε προηγουμένως, πέρα από την κύρια και επίσημη χρήση τους, αυτή της ανάγνωσης, οι εφημερίδες είχαν ανέκαθεν και πολλές άλλες χρήσεις. Μια από τις βασικές χρήσεις της αφορούσε τους ιστορικούς, οι οποίοι χρησιμοποιούν τον Τύπο ως πηγή για την έρευνα και τη μελέτη της ιστορίας αλλά και της δικής της ιστορίας, της ιστορίας του Τύπου²¹. Η σημασία και η δύναμη της πληροφορίας είναι πολυδιάστατες. Οι ειδήσεις που φτάνουν στον δέκτη-πολίτη διαμορφώνουν αισθητικά πρότυπα, αξίες ζωής, συμπεριφορές και κώδικες ηθικής. Ο καλά ενημερωμένος πολίτης είναι ο κριτικά σκεπτόμενος, ο ελεύθερος πολίτης. Ο δημοσιογράφος που υπηρετεί την αλήθεια μεταφέροντας έντιμα τα γεγονότα στηρίζει τις δημοκρατικές διαδικασίες, προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα, κρίνει τις εκάστοτε εξουσίες και εν τέλει συντελεί στη λειτουργία της δημοκρατίας²².

Φορείς όπως ο ΟΗΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης κατοχυρώνουν το δικαίωμα κάθε πολίτη στην ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης. Η ανάγκη αυτής της κατοχύρωσης αποδεικνύει πως η ελεύθερη άσκηση της δημοσιογραφίας και της διακίνησης πληροφοριών και κυρίως της κριτικής δεν υπάρχει σε όλες τις χώρες. Η ελευθερία του Τύπου κατοχυρώνεται στο ελληνικό σύνταγμα στο άρθρο 14 (παρ. 1) όπου ορίζεται ότι *«Εκαστος δύναται να εκφράζει και να διαδίδει προφορικώς, εγγράφως και δια του Τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του κράτους»*. Το ελληνικό σύνταγμα προβλέπει εκτός των άλλων και τη δυνατότητα κατασταλτικής λογοκρισίας με κατασχέσεις εντύπων, καθώς η

¹⁸Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Τόμος Α-Δ, Αθήνα, σσ. 13-16.

¹⁹Θ.Γ. Παπαμανώλης, *Σκοποί και καθήκοντα των Ελλήνων δημοσιογράφων*, Με προλεγόμενα του κ. Αχιλλέως Κύρου Διευθυντού της «Εστίας» και του κ. Νικ. Ζαρίφη, Προέδρου της Ενώσεως Συντακτών Ημερησίων Αθηναϊκών Εφημερίδων, «ΙΚΑΡΟΣ» Εκδοτική Εταιρία, σσ. 14-16.

²⁰Μπάλα, ο.π., σσ. 257-259.

²¹Γενικά αρχεία του κράτους, αρχεία Νομού Σάμου, *Ο Τύπος στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Πρακτικά Συνεδρίου, Σάμος 9-10 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα, 2003, σσ. 111-134.

²²Γιώργος Δουατζής, *Περί δημοσιογραφίας*, σσ. 47-48.

κατάχρηση της ελευθερίας είναι σε θέση να δημιουργήσει μεγάλα προβλήματα. Σύμφωνα με το σύνταγμα, μπορεί να απαγορευθεί η κυκλοφορία εντύπων όταν προσβάλλεται οποιαδήποτε θρησκεία και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, όταν ένα δημοσίευμα υπονομεύει την εθνική ασφάλεια, αποκαλύπτει στρατιωτικά μυστικά ή επιδιώκει την ανατροπή του πολιτεύματος.

Συγκεκριμένα, στο σημερινό σύνταγμα του 1975 και ιδιαίτερα στο κεφάλαιο για τα «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα» και άρθρο 14 αυτού ορίζεται: *«Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του Τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του κράτους. Ο Τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο απαγορεύονται. Η κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων, είτε πριν από την κυκλοφορία, είτε ύστερα από αυτή, απαγορεύεται. Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η κατάσχεση, με παραγγελία του εισαγγελέα, μετά την κυκλοφορία: α) για προσβολή της χριστιανικής και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας, β) για προσβολή του προσώπου του Προέδρου της Δημοκρατίας, γ) για δημοσίευμα που αποκαλύπτει πληροφορίες για τη σύνθεση, τον εξοπλισμό και τη διάταξη των ενόπλων δυνάμεων ή την οχύρωση της χώρας ή που έχει σκοπό τη βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους, δ) για άσεμνα δημοσιεύματα που προσβάλλουν ολοφάνερα τη δημόσια αιδώ, στις περιπτώσεις που ορίζει ο νόμος»²³.*

Η εφημερίδα αποτελούσε ανέκαθεν καθημερινή βασική πηγή πληροφόρησης τόσο σε τοπική όσο και σε παγκόσμια κλίμακα. Συνέβαλε και συμβάλλει ουσιαστικά στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ενημέρωση του πολίτη και του ερευνητή. Ακόμη, αποτελεί μαρτυρία της εποχής κατά την οποία λειτουργεί, καθώς την καταγράφει και παραδίδει στους μελλοντικούς αναγνώστες μια σύνοψή της, όχι την ολότητά της. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως πως η μαρτυρία αυτή δεν είναι ούτε ουδέτερη, ούτε αδιάβλητη.

Ο ελληνικός Τύπος γεννήθηκε τέλη του 18ου αιώνα από εύρωστους Έλληνες της διασποράς, την εποχή της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού²⁴. Οι δυνατότητες που πρόσφερε η νέα τεχνολογία άλλαξαν την αντίληψη περί ειδησεογραφίας και ενημέρωσης. Οι αλλαγές συμπυκνώνονται κατά τη δεκαετία του 1880 και επιδρούν στην εμφάνιση της εφημερίδας, στο γενικότερο προφίλ αλλά και στην περιοδικότητα της: η ολοένα πλουσιότερη ειδησεογραφία συνδέεται με την ημερήσια περιοδικότητα και με το μεγάλο πολύστυλο σχήμα. Οι Έλληνες εκδότες, με πρωτοπόρο τον Βλάση Γαβριηλίδη, τον εκδότη της «Ακροπόλεως», ανοίγονται στον κόσμο και εκσυγχρονίζουν τα τεχνικά μέσα τους. Στο πρώτο ελληνικό εκδοτικό «συγκρότημα» πνέει ένας νεωτερικός ευρωπαϊκός άνεμος που συμπαρασύρει στον ανταγωνισμό και τις άλλες μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες της περιόδου αυτής, κυρίως το «Εμπρός» του Δημητρίου Καλαποθάκη, το «Σκριπ» του Ευάγγελου Κουσουλάκου καθώς και την «Εστία». Ο ανταγωνισμός αυτός εκδηλώνεται με

²³Γιώργος Δουατζής, *Περί δημοσιογραφίας*, σ. 57 και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 2005, σσ. 477-479.

²⁴Άρης Κουμπάρελης, *Η Ιστορία του ελληνικού τύπου – εφημερίδες, περιοδικά και διαφήμιση (μικρή αφήγηση)* σσ. 4-5.

διάφορους τρόπους: με το «κυνήγι της είδησης», με συνεχείς προσπάθειες για τη βελτίωση της εμφάνισης των φύλλων, με την εξασφάλιση σημαντικών και διάσημων δημοσιογράφων ή λογοτεχνών ως συνεργατών²⁵.

Κατά τη δεκαπενταετία του πρώτου δικομματισμού, από τις αρχές του 1880 ως το 1895, ο αθηναϊκός Τύπος είναι από τους βασικούς διαμορφωτές του δικομματικού συστήματος. Συμβάλλει στη διαμόρφωση των δύο «εθνικής» εμβέλειας κομμάτων, του δηλιγιαννικού και του τρικουπικού, στη συγκρότηση και διάχυση των δύο αντίπαλων πολιτικών λόγων, στην τροφοδότηση της πόλωσης, στην ανάδειξη και καθιέρωση συμβόλων και στερεοτύπων καθιστά την καθημερινότητα της πολιτικής μέρος της καθημερινότητας της ζωής των πολιτών, συμβάλλει εν τέλει στη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής, καθορίζει και διαχειρίζεται τη σχέση των πολιτών με την πολιτική²⁶.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι εφημερίδες βρίσκονται σε ένα γρήγορο στάδιο εξέλιξης. Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, η οποία ήταν ειρηνική αλλά και ανήσυχη λόγω των εθνικών επιδιώξεων, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως «χρυσή εποχή» για τις εφημερίδες. Η δεκαπενταετία 1900-1915 στον τύπο χαρακτηρίζεται από τον ανταγωνισμό των ημερήσιων φύλλων να εισάγουν τη νέα τεχνολογία που θα οδηγούσε σταδιακά στην εκβιομηχάνισή του. Από το 1915 και μετά, με την ανάκαμψη της οικονομίας και τον τραπεζικό δανεισμό, επενδύθηκαν και νέα κεφάλαια, ώστε οι οικογενειακές εκδόσεις μετεξελίχθηκαν σε επιχειρήσεις, υπακούοντας στους κανόνες του ανταγωνισμού. Ο Τύπος σταδιακά αποκτούσε οικονομικά χαρακτηριστικά, αντιμετωπίζοντας την είδηση ως προϊόν²⁷.

Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος αποτελεί μια περίοδο της ιστορίας του Τύπου με διακριτά χαρακτηριστικά. Ιδιαιτερότητες, νεωτερισμοί αλλά και συνεχείς αλλαγές που οδηγούν ορισμένα έντυπα μεταμορφώσεις. Υπάρχει ωστόσο και η αίσθηση της συνέχειας με την προηγούμενη περίοδο, ειδικά με εκείνη του Παγκοσμίου Πολέμου και είναι τόσο έντονη, τουλάχιστον ως προς την πολιτική παραταξιοποίηση των μεγάλων εφημερίδων αλλά και με των περισσότερων μικρότερης εμβέλειας εντύπων που θέτει υπό ερώτηση το κατά πόσον η τομή του 1919 ή του 1922/1923 συνιστά ορθή επιλογή, αντί του 1915, αντί δηλαδή της αρχής του «Εθνικού Διχασμού». Αντιθέτως, στο άλλο άκρο του χρονολογικού αναπτύγματος, στη λήξη του ελληνικού Μεσοπολέμου, η τομή στην ιστορία του ελληνικού Τύπου σε σχέση με την περίοδο που ακολουθεί (Κατοχή, Αντίσταση, παράνομος Τύπος και στη συνέχεια Απελευθέρωση, Ψυχρός πόλεμος) είναι απολύτως σαφής, όπως άλλωστε και η τομή στην ελληνική κοινωνική, πολιτική και οικονομική ιστορία.

Το φαινόμενο της πολιτικής «στράτευσης» των ευρείας κυκλοφορίας εντύπων σε έναν συγκεκριμένο πολιτικό λόγο δεν είναι ασφαλώς νέο. Η διαφορά με την προηγούμενη περίοδο είναι ότι αντί των πολλών κομματικών «οργάνων», οι

²⁵ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Τόμος Β', σσ. 16-17 και Γεράσιμος Λύχνου, Χρυσούν Εύσημον Δημοσιογραφίας, *Ο Τύπος χθες, σήμερα, αύριο, Κέρκυρα*, σσ. 81-83.

²⁶ Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Τόμος Α-Δ, Αθήνα, , σσ. 34-52.

²⁷ Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 2005, σσ. 477-479.

εφημερίδες του Μεσοπολέμου τείνουν να επιλέγουν μια από τις δύο μεγάλες παρατάξεις: τη βενιζελική και την αντιβενιζελική. Ενώ, πολύ σπάνιες σε σύγκριση με το παρελθόν ήταν οι αλλαγές της πολιτικής γραμμής γνωστών και σταθερής κυκλοφορίας εντύπων. Αργά αλλά σταθερά, μετά το 1918, αναπτύσσεται ένας τρίτος πόλος: ο πόλος της Αριστεράς που διαθέτει τις δικές του εφημερίδες σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο.

Η περίοδος 1915-1936 μπορεί να θεωρηθεί ως ενιαία εφόσον χαρακτηρίζεται από τις συνάψεις του Εθνικού Διχασμού. Αυτό όμως δεν μειώνει τη σημασία των μεταβολών που εμφανίζονται στον Τύπο μετά το 1922, εξαιτίας της αλλαγής εμπειρίας που φέρουν οι ιστορικές εξελίξεις. Η έμφαση στον μύθο, η άρθρωση ενός παραταξιακού λόγου είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στις δύσκολες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν κατά τις μεσοπολεμικές δεκαετίες σε συνδυασμό με την κατάρρευση των προσδοκιών, ο εθνικιστικός λόγος σιωπά στον Τύπο και ο λαός καθίσταται θεμελιώδης έννοια. Παράλληλα αρθρώνεται αντικομμουνιστικός λόγος και διατυπώνεται το αίτημα για υπέρβαση της τομής βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού²⁸.

Στη δεκαετία του 1940 η πολιτική αντιπαράθεση δομείται γύρω από το πολιτικό λεξιλόγιο, το οποίο εμπλουτίζεται με νέους όρους. Στην εμφυλιοπολεμική και ψυχροπολεμική αντίληψη της σύγκρουσης των δύο κόσμων αντιπαρά τίθενται εκείνη που προστατεύουν την εθνική ανεξαρτησία και τους δημοκρατικούς θεσμούς προς τους εχθρούς του έθνους. Πρόκειται για την σύγκρουση του έθνους με το αντι-έθνος ή της δημοκρατίας με τον αντιδημοκρατικό κομμουνισμό, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο²⁹. Η έννοια ωστόσο της εθνικής ανεξαρτησίας υπάρχει και στον αριστερό λόγο, στον αντίποδα της κηδεμονίας του ξένου παράγοντα. Στην εφημερίδα Ελευθερία συναντάμε μια απόπειρα σύγκρισης των δύο άκρων, η οποία καταλήγει στη διαπίστωση μιας στενής αλληλουχίας αυτών, κοινή δικτατορική διάθεση και έλλειψη αίσθησης ελευθερίας.

Από τη δεκαετία του 1950 και μετά το λαϊκό προφίλ των εφημερίδων είναι εντονότερο. Συχνά το πολιτικό δραματοποιείται, κρίνοντας από τους τίτλους των κύριων άρθρων, και οι στήλες των εφημερίδων ανοίγουν σε μία ευρύτερη κατηγορία θεμάτων. Το κομματικό σύστημα την περίοδο αυτή συγκροτείται με βάση το σχήμα Δεξιά –Κέντρο- Αριστερά. Οι εφημερίδες του Κέντρου διαφοροποιούνται από την Αριστερά και από την Δεξιά, πρεσβεύοντας τον κατευνασμό και την υπέρβαση της πόλωσης³⁰.

²⁸Ινστιτούτο νεοελληνικών ερευνών εθνικού ιδρύματος ερευνών, *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, σ. 74 και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Τόμος Α-Δ, Αθήνα, , σσ. 34-52.

²⁹Η Καθημερινή (15 Φεβρ. 1964) και Βουλή των Ελλήνων, *Το Κοινοβούλιο στον Τύπο και την Τηλεόραση, Η εικόνα της Βουλής των Ελλήνων στον τύπο και η σχέση των βουλευτών με την τηλεόραση*, σ. 7.

³⁰ Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Τόμος Α-Δ, Αθήνα, , σσ. 34-52.

Από τις αρχές του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και έπειτα η ελευθεροτυπία «κυνηγήθηκε» πολλές φορές³¹. Η κρατική λογοκρισία μπορεί να εκδηλωθεί με δύο τρόπους, ως προληπτική και ως κατασταλτική. Κατά την προληπτική λογοκρισία, η είδηση πριν ανακοινωθεί πρέπει να εγκριθεί από την αρμόδια κρατική αρχή, ενώ κατά την κατασταλτική, η εκτελεστική εξουσία διατάσσει να κατασχεθεί ένα έντυπο αφού έχει κυκλοφορήσει³². Η λογοκρισία είχε ως αποτέλεσμα παύσεις εφημερίδων, στρατοδικεία, καταστροφές γραφείων και τυπογραφικών εγκαταστάσεων, διώξεις, φυλακίσεις και εξορίες δημοσιογράφων. Επιπλέον, οι δολοφονικές απόπειρες, οι κακοποιήσεις και οι δολοφονίες δημοσιογράφων δεν έλειψαν. Ακόμη όμως και σε ήρεμες περιόδους, αυστηροί και ενίοτε αντισυνταγματικοί νόμοι προσπάθησαν να περιορίσουν την ελευθεροτυπία με αποτέλεσμα πολλοί δημοσιογράφοι δικάστηκαν και καταδικάστηκαν.

Η ιστορική διαδρομή του Τύπου μιας περιόδου δεν είναι αποκομμένη από τη συγκεκριμένη εποχή στην οποία τοποθετείται και από την κοινωνία την οποία εκφράζει, καταγράφει και μορφώνει. Ο Τύπος διηγείται πολλές πραγματικές ιστορίες αλλά όχι την πραγματική ιστορία. Οι αφηγήσεις του παρόλα αυτά αναπλάθουν και συνθέτουν την πραγματικότητα. Εξάλλου δεν ανατρέχουμε στον Τύπο απλά για να διαπιστώσουμε γεγονότα. Γνωρίζουμε εκ των προτέρων ότι ο Τύπος δεν προσφέρει πάντα την αλήθεια και ότι η αλήθεια μπορεί να έχει πολλές όψεις ανάλογα με το φως που δέχεται³³. Με άλλα λόγια, η μελέτη του Τύπου μπορεί να διευκολύνει τους όρους της κατανόησης με τη βοήθεια όχι τόσο των πληροφοριών που ο ιστορικός μπορεί να συλλέξει διασταυρώνοντας τις μαρτυρίες μέσα στον χώρο του Τύπου και έξω από αυτόν, αλλά με βάση την εκτίμηση που κάνει των σταθερών ή μεταβαλλόμενων συνθηκών, της αλλαγής εμπειρίας, ευδιάκριτης στο λόγο και στη γλώσσα των εντύπων ή και στην ίδια τους την ιστορική παιδεία³⁴.

³¹Κώστα Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Τόμος Β', σσ. 16-17.

³²Γιώργος Δουατζής, *Περί δημοσιογραφίας*, σ. 49 και Γεράσιμου Λύχνου, Χρυσούν Εύσημον Δημοσιογραφίας, *Ο Τύπος χθες, σήμερα, αύριο*, Κέρκυρα, 1972, σσ. 90-151.

³³Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 2005, σσ. 477-479.

³⁴Ο.π., σ. 71.

4. Η άνοδος του αντιβενιζελισμού και το δημοψήφισμα του 1920

Ρήγμα τεράστιου βάθους και διαστάσεων, ο Εθνικός Διχασμός υπήρξε μια πολυεπίπεδη κρίση συνταγματική, εθνικής ολοκλήρωσης, εκσυγχρονισμού, ενώ σύμφωνα με σύγχρονες αποτιμήσεις δεν της έλειπαν και οι κοινωνικές βάσεις. Η ορμητικότητα της βενιζελικής ανόρθωσης ήταν φυσικό να συναντήσει την έντονη αντίδραση κυρίως των κατεστημένων δυνάμεων ή τμημάτων της παραδοσιακής κοινωνίας. Ο συνδυασμός όλων αυτών με τα καίρια διλλήματα που άφησαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έδωσαν στην κρίση μια ιδιαίτερη σημασία και ένταση.

Λίγο μετά την έναρξη του πολέμου, ο Βενιζέλος συζητούσε την πιθανότητα συμμαχίας με τη Γαλλία και τη Βρετανία με την προϋπόθεση βέβαια πως η Ελλάδα θα αμειβόταν για την υποστήριξη της με την προσάρτηση νέων εδαφών. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος υποστήριζε τους στόχους της μεγάλης ιδέας αλλά απαιτούσε από την Αντάντ σοβαρές εγγυήσεις σε όπλα, στρατεύματα και χρήματα για να διασφαλιστεί η εθνική ασφάλεια. Εφόσον η Αντάντ δεν προσέφερε τις συγκεκριμένες εγγυήσεις, ο μονάρχης υποστήριζε την ουδετερότητα, πολιτική που του σύστησαν και οι γερμανόφιλοι στρατιωτικοί του σύμβουλοι. Το γεγονός μάλιστα ότι η γυναίκα του Σοφία ήταν η αδερφή του Κάιζερ ενίσχυε ακόμη περισσότερο τις κατηγορίες πως ο Κωνσταντίνος αντιπροσώπευε τα γερμανικά συμφέροντα³⁵.

Ενώ τα πνεύματα οξύνονταν, ο Βενιζέλος αντιμετώπισε το ενδεχόμενο τολμηρότερης δράσης. Τον Αύγουστο του 1916 φανατικοί οπαδοί του αρχηγού των Φιλελευθέρων ίδρυσαν στη Μακεδονία μια επιτροπή Εθνικής Άμυνας σε περίπτωση επίθεσης των Βούλγαρων. Οι αξιωματικοί αυτοί είχαν ως στόχο τους τη δημιουργία μιας μάχιμης ομάδας που θα υποστήριζε τις συμμαχικές δυνάμεις στα Βαλκάνια ανεξάρτητα από την κυβέρνηση της Αθήνας. Στα τέλη Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος ανακοίνωσε την εγκαθίδρυση προσωρινής κυβέρνησης που θα ασκούσε πίεση στη φιλοβασιλική κυβέρνηση της Αθήνας για την αλλαγή της πολιτικής της.

Ταυτόχρονα, ο Κρητικός πολιτικός ήταν πολύ προσεκτικός σε ό,τι αφορούσε στην εγκαθίδρυση του αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος³⁶. Μάλιστα, σε συνέντευξη του στην εφημερίδα «New York Globe» είχε δηλώσει πως το κίνημα του πάλευε για την επανεγκαθίδρυση στην Ελλάδα ενός φιλελεύθερου αλλά όχι αβασίλευτου καθεστώτος. Είχε δηλώσει άλλωστε ότι η ιδέα της αβασίλευτης δημοκρατίας δεν είχε πολλούς οπαδούς στην Ελλάδα. Ακόμη, τόνισε πως εκείνος και το κίνημα του μάχονταν μόνο για το Σύνταγμα και τους ενδιέφερε ελάχιστα το ποιος θα ήταν ο βασιλιάς εφ' όσον δεχόταν τη θέληση της πλειοψηφίας του λαού και

³⁵Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Βίκτωρ Παπακοσμάς,, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1980, σ. 487.

³⁶Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, σσ. 254-267 και Θωμά Βαΐδη, *Ελευθέριος Βενιζέλος (Μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής)*, Έκδοσις της εφημερίδος «Πατρίς», Αθήναι, σσ. 20-22 και *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1922*, Επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Α΄ Τόμος, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, σσ. 123-145.

υπερασπιζόταν το γράμμα του Συντάγματος. Η αλλαγή όμως του καθεστώτος στη Ρωσία τον επηρέασε και τον έκανε να σκεφτεί σοβαρότερα την εναλλακτική εγκαθίδρυση της δημοκρατίας.

Το γεγονός πως υπήρχαν πολλά συγκρουόμενα συμφέροντα δημιουργούσε τη βεβαιότητα πως ήταν αδύνατο να βρεθεί μια λύση σχετικά με την έξωση του Κωνσταντίνου. Η δύναμη της συμμαχικής παρεμβολής και η θέση αδυναμίας του βασιλιά επέτρεψαν στον Βενιζέλο να επιστρέψει στην Ελλάδα και να ορκίσει κυβέρνηση. Ο νέος πρωθυπουργός πληροφόρησε το βασιλιά πως μόλις το επέτρεπαν οι περιστάσεις, η βουλή θα αναλάμβανε την αναθεώρηση του συντάγματος με σκοπό την ενίσχυση των δημοκρατικών του αρχών. Η Ελλάδα είχε ενωθεί με τη βία και θα κυβερνιόταν με στρατιωτικό νόμο για τρία χρόνια³⁷.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου σε όλα τα εμπόλεμα κράτη λήφθηκαν μέτρα, τα οποία αλλοίωναν σοβαρά το φιλελεύθερο νομικό πλαίσιο. Ο Βενιζέλος δικαιολόγησε τα σκληρά μέτρα και την αναβολή των εκλογών με την εμπόλεμη κατάσταση. Χαρακτηριστικά, την επόμενη μέρα από την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, ο Βενιζέλος εξαγγέλλοντας στη βουλή την άρση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας καθώς και τη διενέργεια των εκλογών δήλωσε: «Κατηγορούμαι ως τύραννος, διότι εφάρμοσα τον Στρατιωτικό νόμο και την προληπτική λογοκρισίαν τύπου. Και όμως, και αυτά τα δημοκρατικώτατα των εθνών, ανεγνώρισαν την εν περιπτώσει πολέμου ανάγκην περιορισμού των προσωπικών ελευθεριών»³⁸. Γενικότερα, δεν έπαυε να υπάρχει μια κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, η οποία θα αιρόταν με την υπογραφή της ειρήνης. Και αυτό έγινε με την προκήρυξη των εκλογών του 1920.

Πολλοί ισχυρίστηκαν, περιμένοντας την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, ότι έπρεπε να παρατείνει τη ζωή του Κοινοβουλίου. Οι έκτακτες συνθήκες που είχαν επιτρέψει την παράταση της θητείας της Βουλής είχαν διατηρηθεί όσο διαρκούσε ο πόλεμος, ο οποίος όμως είχε λήξει θριαμβευτικά με την Συνθήκη των Σεβρών. Εν τω μεταξύ, η αντιπολίτευση πίεζε για διενέργεια εκλογών ήδη από το 1919. Επομένως, ο Βενιζέλος εκ των πραγμάτων δεν γινόταν να αναβάλει τις εκλογές. Ήταν ήδη κατηγορούμενος επειδή δεν το είχε πράξει πριν³⁹.

Μετά την τεράστια διπλωματική νίκη του Ελευθέριου Βενιζέλου με την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών και τη συμφωνία με την Ιταλία για τα Δωδεκάνησα⁴⁰, η κυβέρνηση αποφάσισε να διεξάγει εκλογές για αναθεωρητική βουλή όχι μόνο για τυπικούς λόγους, καθώς τώρα πια είχε εκλείψει κάθε λόγος αναβολής, αλλά προπάντων επειδή ο πρωθυπουργός υπολόγιζε ότι η παραμονή στη

³⁷Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Βίκτωρ Παπακοσμάς, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1980, σσ. 492-495.

³⁸Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, σ. 254 και Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός Και Μαζική Οργάνωση, Ι. Οι Επίστρατοι Του 1916*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σσ. 135-149.

³⁹Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, σσ. 255-256.

⁴⁰Η ποινική δίωξις των δημοκρατικών, Έγγραφα από την δικογραφίαν, σ. 20 και Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Φιλοσοφική Σχολή, Ιωάννινα, σσ. 177-189.

Μικρά Ασία θα τραβούσε σε μάκρος και χρειαζόταν την επιβεβαίωση της εμπιστοσύνης στην πολιτική του. Προφανώς, δεν αμφέβαλλε για την εκλογική νίκη των Φιλελευθέρων.

Η αναθεώρηση αποσκοπούσε στο να αποσαφηνιστεί σύμφωνα με το πνεύμα του άρθρου 21 το δικαίωμα του να διορίζει και να απολύει τους υπουργούς (άρθρο 31) και να διαλύει τη βουλή (άρθρο 37), να συνδέεται η κήρυξη πολέμου από τον αρχηγό του κράτους (άρθρο 32) με την έγκριση της βουλής και να αφαιρεθεί από τον βασιλιά ο έλεγχος του στρατού σε περίπτωση πολέμου. Τέλος, χρειαζόταν να προσαρμοστεί η ρύθμιση της διαδοχής του θρόνου (άρθρο 45) στα τελευταία συμβάντα. Την ίδια στιγμή όμως, ο αντιβενιζελισμός βρισκόταν στο αποκορύφωμα του. Οι εσωτερικές περιστάσεις, η επέμβαση των Δυνάμεων κατά την περίοδο 1916-1917, ο Εθνικός Διχασμός και οι συνέπειες του αλλά πάνω απ' όλα η παρατεταμένη επιστράτευση και η εξουθένωση που είχε προκαλέσει στο ελληνικό λαό, είχαν δημιουργήσει μια εχθρική ατμόσφαιρα για τον Βενιζέλο⁴¹.

Ο καθορισμός της ημερομηνίας των εκλογών αποτέλεσε το έναυσμα για την επιτυχία εν τέλει προσπάθεια των αντιβενιζελικών κομμάτων να οργανωθούν κατά του πολιτικού τους αντιπάλου. Στα τέλη του 1919 είχε σχηματιστεί ένας νέος εκλογικός συνασπισμός, τον πυρήνα του οποίου αποτελούσαν οι Παναγής Τσαλδάρης, Νικόλαος Στράτος και Νικόλαος Καλογερόπουλος. Ακόμη, είχε δημιουργηθεί και ένα συμβούλιο για να ενώσει το αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Κατά τη διάρκεια της όλης οργανωτικής προετοιμασίας φάνηκαν ορισμένα σημεία αντιπαράθεσης με τους Φιλελευθέρους, στα οποία η αντιπολίτευση θα επικέντρωνε την προσοχή της.

Ο ελληνικός λαός ετοιμαζόταν για εκλογές. Η ενέργεια εκλογών για την ανανέωση της βουλής ήταν φυσική αφού επρόκειτο να επικυρωθούν οι συνθήκες ειρήνης. Ακόμη, έπρεπε να τεθεί η Μεγάλη Σφραγίδα του έθνους ως μια υποχρέωση απέναντι στους συμμάχους, οι οποίοι είχαν επικυρώσει τις ελληνικές αξιώσεις. Με αυτή τους την πράξη οι Μεγάλες Δυνάμεις φαίνονταν να έχουν ξεχωρίσει το ελληνικό έθνος από το στέμμα⁴². Από τη μεριά των υποστηρικτών του Κωνσταντίνου υπήρχε έντονη νοσταλγία και καμία θέληση να καταθέσουν τα όπλα. Για το λόγο αυτό ο Βενιζέλος αποφάσισε να «εκκαθαρίσει» το έδαφος και να προκηρύξει εκλογές. Ακόμη ένας σημαντικός λόγος υπήρξε και το γεγονός πως ο Βενιζέλος είχε καθήκον απέναντι στον Άγγλο πρωθυπουργό Lloyd George να τον ενισχύσει με μια σταθερή και πιστή στην Αγγλία Ελλάδα.

Οι αντιβενιζελικοί κατά τη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα υπόσχονταν στον κουρασμένο από τους πολέμους ελληνικό λαό φούρνους και καρβέλια. Ισχυρίζονταν πως ο στρατός θα γυρίσει στα σπίτια του και πως ο στρατιώτης που φορούσε εδώ και οχτώ χρόνια το γυλιό στην πλάτη, θα αποστρατευόταν. Συγκεκριμένα έλεγαν: «Θέλετε να γυρίσουν οι δικοί σας στα σπίτια σας, ψηφίσατε τον

⁴¹Πολιτική και κοινωνιολογική εγκυκλοπαίδεια, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η ζωή και το έργο του*, σ. 109.

⁴²Γιώργος Δημ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Β' έκδοση, σ. 506 και EDWARD HALE BIERSTADT, *Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΡΟΔΟΣΙΑ, Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη συνθήκη της Λοζάνης*, Πρόλογος: Γιάννης Π. Καψής, Μετάφραση Από Τα Αγγλικά: Ιωσήφ Γρηγόρης Κασσεσιάν, Νέα Σύνορα, σσ. 145-174.

Γούναρη που θα φέρη τον Βασιλέα και θα τελειώση τον πόλεμο. Άμα ψηφίσετε τον Βενιζέλο, ο πόλεμος δεν τελειώνει, και τα παιδιά σας θα παραμείνουν στο Στρατό.»⁴³.

Όταν οι αντιβενιζελικοί ζητούσαν το τέλος της τυραννίας, δεν εννοούσαν μόνο την καταπιεστική πολιτική της κυβέρνησης. Αποσκοπούσαν κυρίως στην επιστροφή του Κωνσταντίνου, ο οποίος δεν είχε παραιτηθεί επίσημα αλλά είχε απομακρυνθεί λόγω της πίεσας από τους Συμμάχους. Όταν όμως ο βασιλιάς Αλέξανδρος πέθανε από δάγκωμα πιθήκου και δηλητηρίαση αίματος στις 12/25 Οκτωβρίου, ανακλήθηκε η διαλυθείσα βουλή σύμφωνα με το σύνταγμα και εξελέγη ως αντιβασιλέας ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης⁴⁴. Στη μέση όμως τώρα ερχόταν το ζήτημα της Δυναστείας. Η κυβέρνηση ανέβαλε και πάλι τις εκλογές για την 1^η Νοεμβρίου, παράκαμψε τον πρίγκιπα Γεώργιο και προσέφερε τον θρόνο στον πρίγκιπα Παύλο, ο οποίος όμως τον αρνήθηκε. Η ενωμένη αντιπολίτευση εκμεταλλεύτηκε τη ευνοϊκή συγκυρία και σε ομιλία του στην Αθήνα, ο Γούναρης τόνισε πως: «Πράγματι ζήτημα θρόνου δεν υπάρχει. Ο θρόνος έχει τον νόμιμον αυτού κάτοχον. Βασιλεύς των Ελλήνων είναι ο Κωνσταντίνος». Ακόμη, υποσχόταν ότι εάν η αντιπολίτευση κέρδιζε τις εκλογές, θα διεξήγαγε δημοψήφισμα στις 22 Νοεμβρίου [με το παλιό ημερολόγιο / 5 Δεκεμβρίου (με το νέο)]. Η ηγεσία των φιλελευθέρων αποδέχτηκε αυτή τη στάση της αντιπολίτευσης, ώστε να υπάρξει τελική απόφαση της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος για το πρόσωπο του βασιλιά. Οι χώρες της Αντάντ είχαν προειδοποιήσει ότι η επιστροφή του Κωνσταντίνου θα επηρέαζε αρνητικά τις σχέσεις της Ελλάδας με τις δυτικές Δυνάμεις. Οι εν λόγω προειδοποιήσεις ήταν απόλυτα γνωστές στην ηγεσία των αντιβενιζελικών, παρ' όλα αυτά όμως δεν αντιμετωπίστηκαν με σοβαρότητα και αποκρύφτηκαν από τον λαό⁴⁵.

Το αποτέλεσμα των εκλογών εξέπληξε πραγματικά τους Φιλελεύθερους, καθώς οι αντιβενιζελικοί κέρδισαν τις εκλογές και μάλιστα με σημαντική διαφορά. Συγκεκριμένα, το Λαϊκό Κόμμα κέρδισε 75 έδρες, το Εθνικό Συντηρητικό 60 και το κόμμα του Ράλλη 25, ενώ 30 έδρες πήρε ο συνδυασμός του Στέφανου Δραγούμη και 70 διάφορες μικρές ανεξάρτητες ομάδες. Οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν την πλειοψηφία των εδρών μόνο στις θρακικές εκλογικές περιφέρειες Αδριανούπολης, Έβρου, Καλλίπολης, στα Ιωάννινα, τη Λέσβο και τη Χίο, δηλαδή κυρίως σε περιοχές που είχαν προσαρτηθεί στην Ελλάδα το 1912-1913 ή μετά το 1917. Ο μικρός αριθμός εδρών που συγκέντρωσαν οι Φιλελεύθεροι εξηγείται από το γεγονός ότι ακόμη και ο τελευταίος εκλεγμένος αντιβενιζελικός υποψήφιος είχε περισσότερες ψήφους από τον

⁴³Γιώργος Δημ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Β' έκδοση, σσ. 515-516.

⁴⁴Δήμου Βρατσάνου, *Η ιστορία των εν Ελλάδι επαναστάσεων 1824-1935*, σ. 240 και Χρήστου Νεραντζή, *Το Έπος Της Μικρασίας 1919-1922*, Εκδόσεις «Μορφωτικός Κόσμος», Θεσσαλονίκη, σσ. 265-273 και Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, Τόμος 1^{ος}, Ο βενιζελισμός, Τεύχος α', ο βενιζελισμός της ανόρθωσης, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακούλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σσ. 193-199.

⁴⁵Ν. Πετσάλης – Διομήδης, *Η Ελλάδα Των Δοο Κυβερνήσεων 1916-17, Καθεστωτικά, Διπλωματικά και Οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, σσ. 17-26 και Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 947-948.

πρώτο σε ψήφους Φιλελεύθερο. Δεν εκλέχτηκε ούτε καν ο Βενιζέλος, ο οποίος ως επικεφαλής του κόμματος του πήρε 39.879 ψήφους⁴⁶.

Η σημαντικότερη αιτία για τη μεταπήδηση τόσο πολλών ψηφοφόρων στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο υπήρξε κυρίως η κόπωση από τον πόλεμο. Παρ' όλο που ο Γούναρης, ο αρχηγός του μεγαλύτερου κόμματος της αντιπολίτευσης, κατά τον προεκλογικό αγώνα απέφευγε επιμελώς να δεσμευτεί για την εξωτερική πολιτική, ωστόσο δημιουργούσε την ελπίδα με εκφράσεις όπως: «*Θα φέρουμε τα παιδιά σας πίσω!*». Μετά την εκλογική νίκη της αντιπολίτευσης, στην Αθήνα οι στρατιώτες, σε ένα κλίμα απερίγραπτου ενθουσιασμού, πυροβολούσαν στον αέρα φωνάζοντας: «*Κάτω το χακί! Κάτω ο πόλεμος!*». Οι βενιζελικοί δεν μπορούσαν πια να συγκρατήσουν τους άνδρες τους. Μαζί με όσους είχαν κουραστεί λόγω του πολέμου, ψήφισαν τους αντιβενιζελικούς και οι κομμουνιστές, καθώς ήταν αντίθετοι προς τους επεκτατικούς πολέμους⁴⁷. Τέλος, ομάδα ανθρώπων που ήταν αλληλέγγυοι με την Τουρκία όπως οι μουσουλμάνοι, τίμησαν με την ψήφο τους το αντιβενιζελικό στρατόπεδο⁴⁸.

Η νέα κυβέρνηση έμμεσα παραδέχτηκε πως η επικύρωση των συνθηκών και η λύση της στρατιωτικής κατάστασης στην Μικρά Ασία εξαρτιόταν από του Συμμάχους. Όμως, οι άνθρωποι που αποτελούσαν την κυβέρνηση με την στάση που κράτησαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο θεωρούνταν εχθροί της Αντάντ. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε την προεδρία την κυβέρνησης ανέλαβε ο βενιζελικός Δημήτριος Ράλλης. Έμενε όμως ένα σπουδαίο ζήτημα σε εκκρεμότητα: ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Ο βασιλιάς ήταν ανεπιθύμητος από την Αντάντ και θεωρούνταν εχθρός της⁴⁹.

Εν τω μεταξύ στο εξωτερικό, η είδηση της πτώσης του Βενιζέλου έπεσε σαν κεραυνός εν αιθρία. Ο Τύπος στην Αγγλία και στη Γαλλία ήδη είχε αρχίσει να υπενθυμίζει την πολιτική του Κωνσταντίνου κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η κοινή γνώμη παρασύρεται. Όλα όσα πέτυχε ο Βενιζέλος εξαφανίστηκαν μετά την ήττα του στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου. Η διακοίνωση των Συμμαχικών Δυνάμεων στις 20 Νοεμβρίου 1920 αποσαφήνισε τη θέση τους απέναντι στο δημοψήφισμα και στην επικείμενη επιστροφή του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Το κείμενο της διακοίνωσης ανέφερε ξεκάθαρα ότι οι Σύμμαχοι «*δεν θέλουν να επέμβουν εις τα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδος, αλλά είναι ηναγκασμένοι να δηλώσουν δημοσία ότι η παλινόρθωσις επί του θρόνου της Ελλάδος ενός ηγεμόνος του οποίου η όχι νομιμόφρων στάσις και διαγωγή απέναντι των Συμμάχων κατά την διάρκειαν του πολέμου εγένετο δι' αυτούς πηγή δυσχερειών και απωλειών σοβαρών, δεν θα ηδύνατο να θεωρηθή παρ' αυτών ειμή ως κύρωσις παρά της Ελλάδος των εχθρικών πράξεων του Βασιλέως*

⁴⁶Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 948-950.

⁴⁷Τάκης Κόντος, *Μικρασία τέλος*, Εξώφυλλα – Σχέδια Κωστής Κόντος, σσ. 29-33.

⁴⁸Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 951-952.

⁴⁹Θωμάς Βαΐδης, *Ελευθέριος Βενιζέλος (Μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής)*, σ. 20 και Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Επιστημονικοί συνεργάτες, Στην έρευνα και επεξεργασία ποσοτικών στοιχείων: Δρ. Αλέξης Φραγκιάδης, Στη βιβλιογραφική έρευνα: Δρ. Άννα Μανδουλαρά, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σσ. 959-970.

Κωνσταντίνου. Το γεγονός τούτο θα εδημιούργει μιαν κατάστασιν νέαν, δυσμενή εις τας σχέσεις μεταξύ της Ελλάδος και των Συμμάχων και εις την περίστασιν αυτήν αι τρεις Κυβερνήσεις δηλούν ότι επιφυλάσσουν δι' εαυτάς πλήρη ελευθερίαν δράσεως δια να κανονίσουν την κατάστασιν αυτήν»⁵⁰.

Κατά τον πυρετό των προετοιμασιών για το κρίσιμο δημοψήφισμα, η εφημερίδα «Σκριπ», γνωστή για την σφόδρα αντιπάθεια της στο πρόσωπο του Βενιζέλου, εξήγησε με τον δικό της αμφισβητήσιμο για την αντικειμενικότητα του τρόπο τα γεγονότα της περιόδου. Σύμφωνα με το έντυπο, ο Βενιζέλος όταν αντιλήφθηκε πως ολόκληρος ο ελληνικός στρατός ανήκε στο κράτος και το έθνος έκρινε καλό να δραπετεύσει από την Αθήνα αγκαλιά με το δολοφόνο του Ίωνα Δραγούμη, με τον οποίο μάλιστα είχε συνεννοηθεί μυστικά. Και εκεί όμως που δραπετεύσε με τους συμμορίτες του, δηλαδή στη Γαλλία, υπαγόρευε αποχή από το δημοψήφισμα. Και στο σημείο αυτό η εφημερίδα αναρωτιέται. Σύμφωνα με ανακοινωθέν της Λέσχης των Φιλελευθέρων αμφισβητούνταν το αποτέλεσμα των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου; Αμφισβητούνταν ότι ο ελληνικός λαός διαδήλωσε πως ο βασιλιάς Κων/νος δεν έπαψε να είναι βασιλιάς των Ελλήνων; Απεναντίας ομολογούσε πως ο ελληνικός λαός αποφάσισε υπέρ της παλινόρθωσης του βασιλιά Κων/νου και ότι επομένως το δυναστικό ζήτημα είχε ήδη λυθεί⁵¹.

Παρ' όλα αυτά ήταν αντίθετοι με το δημοψήφισμα γιατί πίστευαν πως απλά δεν χρειαζόταν. Αν ήταν περιττό όμως και για τους υποστηρικτές του Βενιζέλου, πώς θα μπορούσε να βλάψει την εθνική υπόθεση; Γιατί γινόταν όλος αυτός ο πόλεμος και η αποχή; Αφού παραδέχονταν οι Φιλελεύθεροι πως ο λαός αποφάσισε με τις εκλογές υπέρ της παλινόρθωσης είχε ή δεν έχει υποχρέωση η κυβέρνηση να εκτελέσει την επιτακτική θέληση του ελληνικού λαού; Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε πως ακόμη και χωρίς το δημοψήφισμα την ευθύνη των συνεπειών της παλινόρθωσης την επωμιζόταν ολοκληρωτικά ο ελληνικός λαός και πως ο ουσιαστικός λόγος ύπαρξης του δημοψηφίσματος ήταν η μετατόπιση της ευθύνης των συνεπειών της παλινόρθωσης από τους ώμους των κυβερνητών. Η «Σκριπ» συνέχισε όμως τονίζοντας πως ήξερε γιατί ήταν αντίθετοι στο δημοψήφισμα. Κατ' αυτούς προσπαθούσαν να βρουν ένα άλλο προσωπείο με το οποίο θα εμφανίζονταν στους συμμάχους και ήθελαν επίσης να υποστηρίξουν ότι η μειοψηφία που τους ψήφισε ήταν κατά του Κων/νου. Όσον δε αφορούσε τις συνέπειες του δημοψηφίσματος και της παλινόρθωσης, η μόνη ευθύνη ήταν η απαλλαγή του έθνους για πάντα από τους πολιτικούς «ταχυδακτυλουργούς»⁵².

Αντιθέτως, η «Εστία» υπερασπιζόμενη τον Βενιζέλο, στάθηκε σε μια συνέντευξη του που δόθηκε στον απεσταλμένο του Ζουρνάλ στο Παρίσι, κατά την οποία δήλωνε πως μπορεί να έπεσε θύμα της μεταβολής, αλλά το γεγονός αυτό δεν κλόνησε την πίστη του απέναντι στην πατρίδα. Ακόμη, χωρίς μνησικακία, δήλωνε ότι αισθανόταν πως είχε ακόμη αρκετές δυνάμεις για να τις διαθέσει στην υπηρεσία της πατρίδας του. Αυτά διαλαλούσε δημόσια ο «τρομερός ραδιούργος», όπως τον

⁵⁰Η ποινική δίωξις των δημοκρατικών, Έγγραφα από την δικογραφίαν, σσ. 6-7 και Γιώργου Δημ. Καρανικόλα, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844 - 1936)*, Β' έκδοση, Αθήνα, σσ. 506-554.

⁵¹Εφημερίδα «Σκριπ», φ. 14/11/1920, σ. 1.

⁵²Ο.π., σ. 3.

αποκαλούσαν αρκετές εφημερίδες της εποχής. Οι εχθροί του όμως επιθυμούσαν, σύμφωνα με την «Εστία» να μεταβάλλουν τα πράγματα και να ραδιουργήσουν ώστε να δικαιολογήσουν τις δυσκολίες που εμφανίζονταν. Αδιαφορώντας όμως για τους χαρακτηρισμούς που δίνονται με τόση ελαφρότητα στον Βενιζέλο, το έντυπο επέμενε πως οι δηλώσεις του Βενιζέλου για την αναθεώρηση της συνθήκης παρείχαν σημαντική ενίσχυση στη γενική προσπάθεια της Ελλάδας. Αν από το μίσος τους όμως δεν ήθελαν να το αναγνωρίσουν, αυτό ήταν ένα διαφορετικό θέμα. Το ελληνικό ζήτημα θα κρινόταν έτσι και αλλιώς στην Ευρώπη⁵³.

Το έντυπο συνέχισε λέγοντας πως όταν ο τότε αντιπολιτευόμενος Τύπος διακήρυττε στον ελληνικό λαό την περίφημη θεωρία περί αυτοτέλειας και προσπαθούσε να πείσει ότι οι Έλληνες ήταν κύριοι στον οίκο τους. Δεν μπορούσαν να καταλάβουν όμως πως δεν υπήρχε πλέον λαός στον κόσμο απολύτως αυτοτελής και ότι και πριν τον ευρωπαϊκό πόλεμο και κυρίως μετά από αυτόν οι συνθήκες του πολιτικού και του γενικότερου βίου των εθνών περιέπλεξαν τόσο τα πολιτικά και τα οικονομικά συμφέροντα των εθνών μεταξύ τους, ώστε θα ήταν σε ένα λαό αδύνατο να προβεί σε ενέργειες που είχαν οπωσδήποτε διεθνή χαρακτήρα παρά την συγκατάθεση άλλων λαών με τους οποίους συνδεόταν. Δυσάρεστη ή όχι, η αλληλεξάρτηση αποτελούσε εκείνη την περίοδο παγκόσμιο κακό. Απέναντι σε αυτή την κατάσταση, η οποία καλά κρατούσε, θα ήταν κάπως παράδοξο μόνο η Ελλάδα να είχε την αξίωση να κάνει ό,τι ήθελε χωρίς να δίνει λόγο σε κανέναν. Ξεκαθάριζε ακόμη πως μπορεί οι Έλληνες να ήταν ελεύθεροι να κανονίζουν μεν όπως ήθελαν τα του οίκου τους αλλά ήταν ανθρωπίνως αδύνατον να επιβάλλουν και στους άλλους τις αποφάσεις τους. Και οι άλλοι έμεναν άλλωστε επίσης ελεύθεροι να κανονίσουν την στάση τους απέναντι στην Ελλάδα⁵⁴.

Στο ίδιο ακριβώς κλίμα κινήθηκε και το «Έθνος». Ο Βενιζέλος, αυτός λοιπόν ο «απαίσιος συκοφάντης της Ελλάδας», δήλωνε στη συνέντευξη του πως στην Ελλάδα οι εκλογές διεξήχθησαν περισσότερο για να λυθούν τα εσωτερικά ζητήματα παρά για να συζητηθεί η εξωτερική πολιτική. Οπότε καταψηφίστηκε και ηττήθηκε περισσότερο ο ίδιος προσωπικά και οι φίλοι του παρά το έργο του. Δήλωνε πως πάντοτε οι αγώνες των κομμάτων στην Ελλάδα υπήρξαν οξείς. Ίσως θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι Έλληνες έχουν μια ροπή προς τις έριδες και τη διχόνοια, όμως ο Βενιζέλος⁵⁵ πιστεύει ότι πρέπει να τονιστεί ότι οι έριδες τους περιστρέφονταν πάντοτε περί ζητημάτων μικρών και επουσιωδών. Η πίστη του στην Μεγάλη Ελλάδα παρέμενε πάντοτε ακλόνητη. Αυτό και μόνο είχε για εκείνον σημασία. Δεν απέδωσε καμία σημασία στην ήττα του⁵⁶.

Κάνοντας λόγο για την αυτοκριτική του Βενιζέλου και ο «Ριζοσπάστης» ανέφερε πως ο Κρητικός πολιτικός συνηγόρησε υπέρ του ελληνικού λαού τονίζοντας

⁵³Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, Τόμος 1^{ος}, Ο βενιζελισμός, Τεύχος α', ο βενιζελισμός της ανόρθωσης, εκδόσεις, Αντ. Ν. Σακκούλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σσ. 193-199 και εφημερίδα «Εστία», φ. 16/11/1920, σ. 1.

⁵⁴Εφημερίδα «Εστία», φ. 19/11/1920, σ. 1.

⁵⁵Ιστορία του ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Εταιρία ιστορικών εκδόσεων, σσ. 146-151 και Πολιτική και κοινωνιολογική εγκυκλοπαίδεια, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η ζωή και το έργο του*, Ανεξάρτητος Μεγάλη πρωινή εφημερίς, Εν Αθήναις, σσ. 110'-123.

⁵⁶Εφημερίδα «Έθνος», φ. 16/11/1920, σ. 1.

όμως και τα αίτια την ήττας του. Μέσα σε άλλα δήλωσε πως ευθυνόταν επειδή παρασύρθηκε από τον ζήλο και επέβαλε στην χώρα του μια δύσκολη προσπάθεια. Τόνισε όμως πως καμία θυσία δεν ήταν αρκετή προκειμένου να εξασφαλιζόταν ένα ένδοξο μέλλον και μια οριστική ασφάλεια. Μπορεί να ηττήθηκε αλλά πίστευε πως μετά από εκείνον καμία άλλη κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να φέρει διαφορετική πολιτική χωρίς να προδώσει το καθήκον της προς το έθνος. Ακόμη, δήλωσε πως είχε σκοπό να περιορίσει την επιστράτευση σε τρεις ηλικίες, τις οποίες είχε κρίνει επαρκείς για την εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών, υπό τον όρο να ασφαλιζόνταν οι ελληνικές δυνάμεις από τη συνθήκη των Σεβρών και τους συμμάχους. Αν όμως έλειπαν αυτές οι ασφάλειες, η κυβέρνηση θα ήταν αναγκασμένη να κρατήσει πλήρη την επιστράτευση ή ακόμη και να εγκατέλειπε τα εδάφη. Εν τούτοις, ο Βενιζέλος υποστήριζε πως αν επανερχόταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, τα στρατιωτικά βάρη δεν θα ελαττώνονταν καθώς δεν θα γινόταν να παρουσιαστεί με πρόγραμμα που να περιλάμβανε την εγκατάλειψη της Σμύρνης και της Θράκης⁵⁷, γεγονός το οποίο επιβεβαιώθηκε και στην πορεία.

Παρά την εξαιρετική σοβαρότητα των δηλώσεων των συμμάχων, παρά τις συνεχείς προειδοποιήσεις και τις αντιρρήσεις της Αντάντ για την επιστροφή του Κωνσταντίνου, η κυβέρνηση μέσω διαγγέλματος καλούσε τον ελληνικό λαό να δηλώσει μέσω δημοψηφίσματος την θέληση του για την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Από τυπικής άποψης βέβαια, το εγχείρημα αυτό ήταν αντισυνταγματικό, δεδομένου ότι η νέα βουλή δεν είχε ανακηρυχθεί ακόμα σε συντακτική εθνοσυνέλευση⁵⁸. Ταυτόχρονα, επιμελώς απέκρυψαν την αλήθεια από τον ελληνικό λαό, δηλαδή την αποστροφή των Δυνάμεων προς το πρόσωπο του βασιλιά, προφανώς για να πετύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα, δηλαδή την επιστροφή του.

Τη στιγμή που η κυβέρνηση σύσσωμη διακήρυττε προς τον λαό την αισιοδοξία του για το δυναστικό ζήτημα, μάλλον δύο γεγονότα συνέβαιναν για την «Εστία». Ή δεν είχαν πληροφορίες από το εξωτερικό για το τί επικρατούσε στους επίσημους κύκλους της Γαλλίας και της Αγγλίας, γεγονός που σήμαινε ότι η κυβέρνηση δεν βρισκόταν σε καμία επαφή με εκείνους που επρόκειτο να λάβουν την απόφαση ή γνώριζε την κατάσταση αλλά ήθελε όπως προείπαμε να την αποκρύψει. Η κυβέρνηση για το έντυπο πίστευε πως μια ζωηρή εκδήλωση των αισθημάτων του ελληνικού λαού θα ανέτρεπε τους υπολογισμούς εκείνων που είχαν αντιρρήσεις. Γι' αυτό το λόγο όχι μόνο φώτισε και καθοδήγησε το αίσθημα του λαού αλλά το γιγάντωσε. Και ο λαός καλόβουλος και πιστεύοντας τα πάντα τους πίστεψε για μια ακόμη φορά. Από την πρώτη στιγμή η εφημερίδα «Εστία» τόνιζε πως είχε υποδείξει τους κινδύνους αυτής της μεθόδου. Απέναντι όμως στη νέα κατάσταση η κυβέρνηση αναφερόταν συνέχεια στην ελεύθερη βούληση του λαού όσον αφορά το δημοψήφισμα. Στην ουσία, η κυβέρνηση δεν φαινόταν να κάνει τίποτα⁵⁹.

Για το «Έθνος» το ζήτημα είχε τεθεί κατηγορηματικά και σαφέστατα. Οι εκλογές θα έκριναν το εσωτερικό ζήτημα στην Ελλάδα. Όμως η Ελλάδα αντί να έδινε βάση στα εσωτερικά της ζητήματα όφειλε να είχε στραμμένη της προσοχή της

⁵⁷Εφημερίδα «Πιζοσπάστης», φ. 15/11/1920, σ. 4.

⁵⁸Θωμάς Βαϊδης, *Ελευθέριος Βενιζέλος (Μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής)*, σ. 21.

⁵⁹Εφημερίδα «Εστία», φ. 21/11/1920, σ. 1.

στην Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο για να υψωνόταν και εκεί η ελληνική σημαία. Εάν πλειοψηφούσαν οι Φιλελεύθεροι, ο Κωνσταντίνος θα ήταν εντελώς πλέον έκπτωτος. Εάν όμως οι Φιλελεύθεροι μειοψηφούσαν, ο Βενιζέλος θα απομακρυνόταν σε μια μακρινή γωνία, αφήνοντας εντελώς ελεύθερο το πεδίο δράσης στον Στράτο, τον Γούναρη και τον Στρέιτ. Κανένας δεν θα έπρεπε όμως να επηρεάσει την κρίση του λαού. Ο λαός θα έπρεπε να είναι ο μοναδικός κριτής⁶⁰.

Με μεγάλη δόση ειρωνείας το «*Εθνος*» συνεχίζει την κριτική του τονίζοντας πως πρέπει να ομολογηθεί ότι η κυβέρνηση υπήρξε συνεπής στην υπόσχεση της, χάρη στην οποία κατάφερε να συγκεντρώσει την πλειοψηφία. Η κυβέρνηση προχωρούσε αδίστακτα στο δρόμο που έχει χαράξει χωρίς να την ενδιαφέρει το κόστος και εκπλησσόταν οδυνηρά όταν πληροφορήθηκε το υπόμνημα. Της φαινόταν μάλιστα παράδοξο που την προειδοποιούσαν ότι έθετε τη χώρα στο τέλος του γκρεμού. Η κυβέρνηση παρέμενε ακλόνητη στην αισιοδοξία της και δεν την πτούσαν ούτε οι διαψεύσεις των ελπίδων, ούτε οι δεύτερες σκέψεις. Ούτε η αποκάλυψη των αληθινών προθέσεων της Ιταλίας δεν υπήρξε ικανή για να ανακαλέσει τους «ονειροπόλους» στην πραγματικότητα. Η αεροβατούσα κυβέρνηση ενεργούσε το δημοψήφισμα με την πεποίθηση ότι αυτό θα ήταν αρκετό για να άρει κάθε αμφιβολία και δισταγμό των συμμάχων⁶¹. Η πραγματικότητα όμως ήταν σκληρή και αμείλικτη.

Όσο οι μέρες παρέρχονταν για το δημοψήφισμα, η νευρικότητα της πρώτης έκπληξης είχε εξαφανιστεί και οι σκέψεις ωθούσαν σε πιο ψύχραιμες αποφάσεις. Οι σύμμαχοι της Ελλάδας σύμφωνα με την «*Σκριπ*» έπρεπε να κατανοήσουν όλο και περισσότερο ότι η ψήφος της 1^{ης} Νοεμβρίου δεν είχε καμία πρόθεση να εγκαταλείψει την εθνική πολιτική που βασιζόταν στην εκτέλεση της συνθήκης των Σεβρών και πως τα πράγματα διέψευδαν την καταχθόνια συκοφαντία των αντιπάλων τους, δηλαδή των βενιζελικών. Τονιζόταν ψευδώς αλλά με μεγάλη βεβαιότητα από την πλευρά τους ότι οι δυνάμεις δεν θα προέβαλαν καμία άρνηση στην απόφαση της Ελλάδας να φέρει τον βασιλιά, αλλά ούτε με την επιστροφή του βασιλιά θα λαμβάνονταν μέτρα από τους Συμμάχους που θα έθιγαν τα εθνικά δίκαια. Σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας η γνώμη για αναθεώρηση της συνθήκης εγκαταλείπόταν και ήταν βέβαιο πως οι δυνάμεις θα περιορίζονταν απλά στην αναμονή καθώς τα πράγματα πιστοποιούσαν την ειλικρίνεια των επίσημων ελληνικών δηλώσεων για εκτέλεση των ανειλημμένων υποχρεώσεων της⁶².

Σε μια απόλυτη διαστρέβλωση των γεγονότων για καθησυχαστικούς λόγους, η «*Σκριπ*» τόνιζε πως σύμφωνα με το επίσημο κείμενο της διακοίνωσης, οι κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας απέδειξαν το ενδιαφέρον τους προς τον ελληνικό λαό και ευνόησαν την πραγματοποίηση των προαιώνιων πόθων τους. Αισθάνθηκαν όμως θλιβερή έκπληξη από τα γεγονότα που πραγματοποιούνταν στην Ελλάδα. Δεν επιθυμούσαν να εμπλακούν στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας αλλά ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν πως η επαναφορά στο θρόνο του Κων/νου θα

⁶⁰Εφημερίδα «*Εθνος*», φ. 21/11/1920, σ. 1.

⁶¹Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, Τόμος Δεύτερος, σσ. 90-92.

⁶²Εφημερίδα «*Σκριπ*», φ. 20/11/1920, σ. 1.

θεωρούνταν ως εχθρική πράξη εκ μέρους της Ελλάδας. Το περιεχόμενο της διακοίνωσης ήταν γνωστό και είχε διαβιβαστεί από το πρωί στο αθηναϊκό πρακτορείο και τηλεγραφήθηκε στις αθηναϊκές εφημερίδες. Η διακοίνωση για την «Σκριπ» θα μπορούσε να θεωρηθεί ως έμμεση υπόδειξη προς τον ελληνικό λαό πως δεν επιθυμούσαν την επάνοδο του βασιλιά αλλά δεν ήταν διατεθειμένοι να την παρεμποδίσουν. Η κυβέρνηση, παρά την αποφυγή οποιασδήποτε υπουργικής ανακοίνωσης φαινόταν εντελώς ήσυχη πιστεύοντας πως η ακλόνητη απόφαση του ελληνικού λαού και τα γεγονότα θα έπειθαν τελικά τις δυνάμεις πως καμία αφορμή εχθρότητας δεν υπήρχε από τον ελληνικό λαό⁶³.

Σύμφωνα με την «Εστία» ο πρωθυπουργός είχε χαρακτηρίσει επανειλημμένως το δημοψήφισμα ακόμη και στους ξένους ανταποκριτές ως άσκοπο. Ο λαός, εν αγνοία των συνεπειών, ωθούμενος μόνο από το αίσθημα του, αναλάμβανε τις ευθύνες που αναλογούσαν στην κυβέρνηση. Αλλά η μετατόπιση της ευθύνης δεν θα ήταν δυνατόν να μεταβάλλει την κατάσταση, η οποία ήταν θλιβερή και ανώμαλη. Υπήρχε μια κυβέρνηση ανεύθυνη απέναντι στον λαό και στον βασιλιά εν ονόματι του οποίου κυβερνούσε. Αυτή την τόσο κρίσιμη στιγμή η επίσημη ελληνική σκέψη ήταν διασκορπισμένη, ασύνδετη και ασυνεννόητη. Η «Εστία» συνέχιζε να υποστηρίζει ότι δεν υπήρχε αμφιβολία πως η κυβέρνηση έτσι όπως ήταν σχηματισμένη, δεν παρουσιαζόταν συμπαθής προς τις δυνάμεις. Αληθινή της υπηρεσία προς το έθνος θα ήταν να παραιτηθεί και να παραχωρήσει τη θέση της σε πρόσωπα έξω της κομματικής διαπάλης που θα μπορούσαν να αναλάβουν τον αγώνα της επανόρθωσης⁶⁴.

Δεν θα μπορούσε βέβαια να λείπει σε αυτό το σημείο και η άποψη του «Ριζοσπάστη». Σύμφωνα με το έντυπο για τον κυβερνητικό τύπο ήταν εθνικό συμφέρον να είχε το καθεστώς όλο το γόητρο και όλη τη δύναμη που θα του παρείχε ο συνασπισμός όλου του έθνους και η βεβαιότητα πως κανείς δεν θα το ανέτρεπε. Ο «Ριζοσπάστης» σε αυτό το σημείο μας δείχνει ωμά αλλά ρεαλιστικά πως αυτό σήμαινε ότι θα χρειαζόταν να στείλουν ξανά τον ελληνικό λαό να σφαχτεί στην Μικρά Ασία⁶⁵.

Κάνοντας αναλυτικότερα λόγο για τη διάσκεψη του Λονδίνου πρέπει να τονίσουμε πως υποβλήθηκαν συζητήσεις σχετικά με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα⁶⁶ αλλά και το ρόλο της. Μετά τα αποτελέσματα των εκλογών του Νοεμβρίου, ο πρωθυπουργός της Γαλλίας έστειλε διακοίνωση στην Αγγλία εκθέτοντας τις σκέψεις της γαλλικής κυβέρνησης και πρότεινε την άμεση λήψη μέτρων κατά της Ελλάδας. Η πρόταση αυτή χαρακτηρίστηκε από το Λονδίνο εσπευσμένη και συζητήσιμη και αποφασίστηκε η συγκρότηση μιας επόμενης διάσκεψης όπου θα λαμβάνονταν αποφάσεις για την κοινή πολιτική των δυνάμεων απέναντι στην

⁶³Επαμεινώνδας Ι. Μαυρομαμάτης, *Σύγχρονος πολιτική και στρατιωτική ιστορία 1862-1909, 1909-1928*, Αθήναι, σσ. 222-247.

⁶⁴Εφημερίδα «Εστία», φ. 22/11/1920, σ. 1

⁶⁵Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, σσ. 165-298.

⁶⁶Π. Παναγάκος, αντιστράτηγος Ε. Α., *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήναι, σσ. 422-430.

Ελλάδα. Ο Λεγκ και ο υπουργός Εξωτερικών Μπερτελώ υπέβαλλαν υπόμνημα στο οποίο συνόψιζαν και καθόριζαν λεπτομερέστερα την πρώτη γαλλική διακοίνωση που εξέθετε τις αντιλήψεις της. Το ανακοινωθέν υπόμνημα του πρακτορείου Χαβάς τόνιζε πως οι σύμμαχοι αρνούνταν απολύτως να αποδεχτούν την επάνοδο του Κων/νου και αν η Ελλάδα δεν συμμορφωνόταν στην αξίωση αυτή, οι σύμμαχοι⁶⁷ θα διέκοπταν κάθε διπλωματική σχέση με αυτή, συνεπώς δεν θα χορηγούνταν καμία πίστωση και θα αναθεωρούνταν η συνθήκη των Σεβρών με αποτέλεσμα να αποσπαστεί από την Ελλάδα η Σμύρνη και η Θράκη. Η Αγγλία απέκρουσε τη γαλλική πρόταση και αποδέχτηκε μόνο την αναστολή της χορήγησης στην Ελλάδα οικονομικών ευκολιών⁶⁸.

Σύμφωνα με τηλεγραφικές πληροφορίες του «Σκριπ» η διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο μεταξύ των πρωθυπουργών και των υπουργών των Εξωτερικών των δύο Δυτικών συμμάχων είχε πολλαπλά θέματα. Το κύριο όμως θέμα ήταν η στάση της Ελλάδας που προσκάλεσε την επάνοδο του βασιλιά. Η κυβέρνηση όταν έλαβε επίσημη γνώση για τις δηλώσεις του πρωθυπουργού της Γαλλίας Λεγκ έσπευσε μέσω του πρωθυπουργού της να διαλύσει κάθε υποψία και δισταγμό για τις διαθέσεις της Ελλάδας. Ο Ράλλης επισκέφθηκε τον πρεσβευτή τη Γαλλίας στον οποίο εξέθεσε τις αντιλήψεις της κυβέρνησης και έδωσε μεγάλη βάση στις φιλικές διαθέσεις της έναντι των συμμάχων. Ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου των Εξωτερικών έκανε στον ντε Μπιγύ, τον έκτακτο απεσταλμένο και πληρεξούσιο υπουργό τη γαλλικής δημοκρατίας, την εξής δήλωση: *«Η Ελληνική κυβέρνηση θα έχει γραμμήν κατευθύνσεως εις τας μετά της Γαλλικής Δημοκρατίας σχέσεις αυτής την στενήν αλληλεγγύην, ήτις απορρέει εκ των συμφερόντων του Βασιλείου της Ελλάδος απέναντι των κυριωτέρων Δυνάμεων της Αντάντ, βασιζομένη επί της εμπιστοσύνης του Ελληνικού λαού, δια της τελευταίας αυτού ψηφοφορίας εκφρασθείσης, αναλαμβάνει την υποχρέωσιν να εκτελέση εντελώς πάσας τας προς την κυβέρνησιν της Γαλλικής Δημοκρατίας υπό του προκατόχου υπουργείου αναληφθείσας υποχρεώσεις»*⁶⁹.

Η «Σκριπ» τόνισε ρητά για να καθησυχάσει προφανώς τους αναγνώστες της πως δεν υπήρχε καμία ανησυχία για την Ελλάδα. Επικαλούνταν μάλιστα τους «Times» και ισχυρίζονταν ότι η Αγγλία δεν θα πρόβαλε κώλυμα στην επάνοδο του βασιλιά, απλά η νέα ελληνική κυβέρνηση δεν θα είχε την ίδια εύνοια που είχε η προκάτοχος. Επίσης, πίστευαν πως ούτε η ιταλική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να δημιουργήσει πρόβλημα στη θέληση του ελληνικού λαού. Οι πηγές των ανησυχιών εντοπίζονταν μόνο στη στάση της Γαλλίας που επιθυμούσε την αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών. Η συστηματική συκοφαντία κατά του βασιλιά Κων/νου και των πολιτικών της χώρας είχε βρει πρόσφορο έδαφος στη Γαλλία. Η κοινή γνώμη τροφοδοτήθηκε με δημοσιεύματα που έπειθαν πως η Ελλάδα χωρίς τον Βενιζέλο θα ήταν μια αφηρημένη έννοια, μια χώρα γεμάτη από εχθρούς της Αντάντ και της Γαλλικής Δημοκρατίας. Συνέχιζε λέγοντας ότι η βενιζελική προπαγάνδα διαστρέβλωνε τη γνώμη της Γαλλίας απέναντι στην Ελλάδα. Όμως, η οξυδερκέστατη και πρακτική άποψη της Αγγλίας και η γνώση που είχε η Ιταλία για

⁶⁷ Τάκης Κόντος, *Μικρασία τέλος*, Εξώφυλλα – σχέδια Κωστής Κόντος, Αθήνα, σσ. 35-49.

⁶⁸ Εφημερίδα «Εστία», φ. 18/11/1920, σ. 2.

⁶⁹ Εφημερίδα «Σκριπ» φ. 14/12/1920, σ. 4.

τα ελληνικά πράγματα θα καθησυχάσουν του φόβους και τις ανησυχίες των συμμάχων της Ελλάδας. Οι δηλώσεις του πρωθυπουργού, ειλικρινείς και κατηγορηματικές, εκπροσωπούσαν την αντίληψη και τη θέληση όλου του ελληνικού λαού και τίποτα δεν θα συντελούσε στη διάλυση, ούτε καν οι βενιζελικές συκοφαντίες⁷⁰.

Μη χάνοντας καιρό κατηγόρησε αμέσως τον Βενιζέλο⁷¹, τον οποίο μάλιστα αποκάλεσε δραπέτη, λέγοντας πως η άποψη της Γαλλίας ήταν αποτέλεσμα της πενταετής συστηματικής και ανένδοτης ενέργειας του να πείσει τους Συμμάχους πως μόνο αυτός μπορούσε να ενσαρκώσει τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας αλλά και τη δυνατότητα της προσαρμογής αυτών προς τα μεγάλα συμμαχικά συμφέροντα στην Ανατολή. Με τη συνθήκη των Σεβρών άλλωστε είχε δημιουργηθεί μια τάξη πραγμάτων στην Ανατολή που εξασφάλιζε μεγάλα και ζωτικά βρετανικά συμφέροντα, συμφέροντα οικονομικά, ναυτικά, και ασφάλειας της βρετανικής αυτοκρατορίας. Η εφημερίδα άφηνε να εννοηθεί πως η Αγγλία υποστήριζε την Ελλάδα για να πετύχει δεσπόζουσα θέση στην Ανατολή και η Γαλλία με τη σειρά της μετά την κατάρρευση του βενιζελισμού καταλήφθηκε με ανησυχία για τα συμφέροντα της στην Ανατολή και τη Ρωσία.

Αντίθετα, το «*Εθνος*» υποστήριζε ότι ο κυβερνητικός τύπος δεν εξέφραζε αισιοδοξία για την εξέλιξη του ζητήματος του θρόνου. Η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να λάβει σοβαρά τις απόψεις του Λεγκ και να πάψει να τις χαρακτηρίζει ως μη εκφράζουσες αντιλήψεις της γαλλικής κυβέρνησης. Αντίθετα, τις θεώρησε ως μια πρώτη προειδοποίηση. Ο ίδιος ο Ράλλης είχε ομολογήσει πως οι δηλώσεις του Λεγκ του προξένησαν οδυνηρή εντύπωση και σκεφτόταν σοβαρά να μεταβεί στο Παρίσι και το Λονδίνο για να ζητήσει εξηγήσεις αλλά επειδή αδυνατούσε να επιχειρήσει το ταξίδι προχώρησε σε δηλώσεις προς τους πρεσβευτές των δυνάμεων μέσω των οποίων τόνιζε πως η ελληνική κυβέρνηση θα είχε ως γραμμή κατεύθυνσης στις σχέσεις της με κάθε μια από αυτές στενή αλληλεγγύη η οποία απέρρεε από τα συμφέροντα του βασιλείου της Ελλάδας απέναντι στις δυνάμεις της Αντάντ και ότι αναλάμβανε την υποχρέωση να εκτελέσει κάθε υποχρέωση προς τις δυνάμεις.

Το γεγονός όμως αυτό δημιουργεί μια αντίφαση από τη μεριά της κυβέρνησης. Από τη μία τόνιζε την αλληλεγγύη της Ελλάδας απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις και «*στέλνει για περίπατο*» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εφημερίδα την αυτοτέλεια. Διαβεβαιώνει τις Μεγάλες Δυνάμεις ότι δεν θα παρεκκλίνει της πολιτικής της κυβέρνησης και θα εκτελέσει τις υποχρεώσεις που ανέλαβε ο Βενιζέλος απέναντι τους, αλλά από την άλλη προχωρά σε μια ενέργεια που είναι αντίθετη με τις αντιλήψεις των Συμμάχων και αναιρούν τις διαβεβαιώσεις της. Πώς λοιπόν θα μπορούσαν να ληφθούν σοβαρά από τις δυνάμεις όταν η κυβέρνηση αντέφασκε και αφαιρούσε η ίδια κάθε αξιοπιστία των διαβεβαιώσεων της⁷²; Το «*Εθνος*» ορθώς

⁷⁰Εφημερίδα «*Σκριπ*», φ. 15/11/1920, σ. 1.

⁷¹Νίκα Πολυχρονοπούλου Κλαδά, *Ιστορία Ελευθέριου Βενιζέλου*, Ίδρυμα ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου και της αντίστοιχης εθνικής περιόδου, Αθήναι, σσ. 63 και Δημήτριος Βάκας, *Ο Ελ. Βενιζέλος Πολεμικός Ηγέτης, Ιστορικά Σελίδες από την δημιουργία της μεγάλης Ελλάδος 1910-1920*, σσ. 432.

⁷²Εφημερίδα «*Εθνος*», φ. 14/11/1920, σ. 1.

υποστήριζε πως η κυβέρνηση θα έπρεπε πρώτα να περιμένει τα αποτελέσματα της διάσκεψης του Λονδίνου ώστε να κανόνιζε έπειτα τη στάση της και να παρείχε έμπρακτη απόδειξη ότι θα εκτελούσε τις υποχρεώσεις της.

Η ανακοίνωση επί του ελληνικού δυναστικού ζητήματος των δύο απόψεων (γαλλικής και αγγλικής) μοιάζει κάπως παράδοξη στα μάτια της «Εστίας». Πίστευε πως εφ' όσον δεν επρόκειτο για οριστική συμφωνία και η απόσταση μεταξύ των απόψεων ήταν αρκετά αισθητή, οι οριστικές αποφάσεις θα επιβραδύνονταν και η ανακοίνωση μέσω πρακτορείου παρουσιαζόταν ανώμαλη. Θα λέγαμε πως το έντυπο αντιμετωπίζει τη συγκεκριμένη ανακοίνωση περισσότερο ως μια προειδοποίηση προς τον ελληνική κυβέρνηση και τον ελληνικό λαό. Έτσι, η ελληνική κυβέρνηση γνωρίζοντας την ουσία των διαθέσεων των δύο δυνάμεων θα είχε καιρό να προετοιμάσει την απάντηση της και ο ελληνικός λαός θα είχε επίσης το χρόνο να μελετήσει την νέα άποψη των πραγμάτων⁷³.

Η Ελλάδα βρισκόταν μόλις μια βδομάδα μακριά από το δημοψήφισμα⁷⁴. Ένα δημοψήφισμα πανηγυρικής πρόσκλησης για τη «Σκριπ» ενός μεγάλου λαού προς ένα βασιλιά που ποτέ δεν έπαψε να είναι βασιλιάς της Ελλάδας αλλά απομακρύνθηκε από τη χώρα παρά τη θέληση του με συκοφαντίες και ύβρεις από ανόσιους στασιαστές, τους οποίους σάρωσε η εθνική οργή της 1^{ης} Νοεμβρίου. Με μια συναισθηματικά φορτισμένη προτροπή η εφημερίδα καλούσε τον ελληνικό λαό να μην λείψει από την εκπλήρωση αυτού του μεγάλου καθήκοντος. Η ετυμηγορία της Κυριακής τονίζονταν ως ύψιστης ηθικής σημασίας και πρακτικής αποτελεσματικότητας. Η Ελλάδα ατάραχη στην πεποίθηση της και ήρεμη γνωρίζοντας ότι τα πράγματα θα δικαίωναν αυτή και την αλήθεια, θα δήλωνε μέσω του δημοψηφίσματος ότι αποκαθίστανται τα κυρίαρχα δικαιώματα του βασιλιά επί του θρόνου του. Μια Ελλάδα που θα πολεμούσε για δικαιοσύνη, ελευθερία και απελευθέρωση από το ζυγό εθνοτήτων. Η επαναφορά του βασιλιά για την «Σκριπ» κρίνεται πως θα διέλυε κάθε αμφιβολία και θα τερμάτιζε κάθε συζήτηση. Ανέφερε αυτολεξεί: *«Το δημοψήφισμα αυτό αποτελεί καθήκον προς τον εαυτό μας. Ο βασιλιάς συκοφαντήθηκε πως πλαστογράφησε τη θέληση του λαού, φάνηκε επίορκος στο σύνταγμα, πρόδωσε τους συμμάχους και θέλησε να γίνει ο απόλυτος μονάρχης. Και ο ελληνικός λαός μάζευε την οργή του και περίμενε τη μέρα της ελευθερίας, την 1^η Νοεμβρίου. Το δημοψήφισμα θα είναι η οριστική και μόνη επισφράγιση του ελληνικού ζητήματος. Δεν θα λυθεί στο Λονδίνο. Λύθηκε εδώ και τη λύση θα ανακοινώσει κάθε πολίτης της Ελλάδας την Κυριακή. Κανείς δεν δικαιούται να αμελήσει το υπέρτατο δικαίωμα και καθήκον του»⁷⁵.*

Σε εντελώς διαφορετικό κλίμα κινήθηκε ο «Ριζοσπάστης». Συγκεκριμένα, ανέφερε πως η κυβέρνηση που διαδέχτηκε τον βενιζελισμό στην εξουσία υποσχέθηκε στον λαό δύο πράγματα εντελώς αντίθετα: ειρήνη και αυτοτέλεια από τη μια και επαναφορά του Κωνσταντίνου⁷⁶ από την άλλη. Γεγονότα όμως που σύμφωνα με τον

⁷³Εφημερίδα «Εστία», φ. 18/11/1920, σ. 1.

⁷⁴Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, σσ. 165-298.

⁷⁵Εφημερίδα «Σκριπ», φ. 17/11/1920, σ. 1.

⁷⁶ Κώστας Μισαηλίδης, *Πολεμικού ανταποκριτή, Πολεμικά φύλλα από την μικρασιατική εκστρατεία*, Σειρά πρώτη, Εκ των καταστημάτων ΑΠ.Ι. Μουστόπουλου, σσ. 103-121.

«Ριζοσπάστη» αποκλείονταν το ένα το άλλο εφ' όσον η επαναφορά του Κωνσταντίνου εξαρτιόταν από την συγκατάθεση της Αντάντ και η συγκατάθεση της Αντάντ προϋπέθετε ως αναγκαίο αντάλλαγμα την υποδούλωση της χώρας στα συμφέροντα τους. είχαν το θράσος να ζητούν από τον ελληνικό λαό να ψηφίσει τον Κωνσταντίνο, δηλαδή τον πόλεμο, αφήνοντας τον όμως να πιστεύει πως ψηφίζοντας τον Κωνσταντίνο ψηφίζει ειρήνη. Και ενώ ο λαός ψηφίζοντας την επαναφορά του Κωνσταντίνου θα πίστευε πως ψήφισε ειρήνη και πολιτική και οικονομική ευμάρεια, η κυβέρνηση θα έβγαινε να διακηρύξει στην Ευρώπη ότι ο ελληνικός λαός ψήφισε τη συνέχιση του πολέμου και της οικονομικής και πολιτικής υποδούλωσης της χώρας στα συμφέροντα της Αντάντ. Αυτή την παγίδα ερχόταν να στήσει στον λαό η νέα κυβέρνηση με το επερχόμενο δημοψήφισμα. Με αυτόν τον τρόπο επρόκειτο να εξαπατηθεί ο ελληνικός λαός και να κυρώσει τη νέα σφαγή στην οποία πρόκειται να οδηγήσουν και η κυβέρνηση δεν είχε το θάρρος να το πει καθαρά στον λαό⁷⁷. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε διακήρυτταν μέσω του εντύπου την αποχή του ελληνικού λαού από αυτό το αμφισβητήσιμο δημοψήφισμα.

Τονίστηκε επίσης πως το Κομμουνιστικό Κόμμα ως κόμμα της εργατικής τάξης αγωνιζόταν πάντα ενάντια στην αστική τυραννία και δεν ενδιαφερόταν για το ποιος θα εκπροσωπούσε την τυραννία αυτή (είτε ήταν ο Κων/νος ή οποιοσδήποτε άλλος πρωθυπουργός ή μονάρχης), ούτε επίσης ενδιαφερόταν για τη μορφή και το βαθμό της τυραννίας, αλλά μόνο για την αστική τυραννία καθ' εαυτή. Συνέχισε λέγοντας πως η εκλογική δράση του κόμματος δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια προσπάθεια διαφώτισης του εργαζόμενου λαού και μια ατμόσφαιρα συνείδησης μέσα στις μεγάλες λαϊκές μάζες. Υπεράνω των παθών και των συμφερόντων που χώριζαν τα δύο αντίπαλα αστικά κόμματα που δεν είχαν καμία σχέση με τον αγώνα του κόμματος, πρότεινε να ενώσουν όλοι τις δυνάμεις τους για να διαφωτίσουν τον λαό για την απάτη που επρόκειτο να υποστεί. Η συγκεκριμένη περίπτωση για το κόμμα θεωρήθηκε ως εξαιρετικά ευνοϊκή ώστε να διδάξει στον φτωχό λαό πως πάντα θα σφάζεται και θα πιέζεται εφόσον τα αστικά καθεστώτα θα διαδέχονται το ένα το άλλο.

Την ίδια στιγμή, η Κεντρική Επιτροπή του Σοσιαλιστικού Εργατικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος εξέδιδε την ακόλουθη ανακοίνωση σχετικά με τη στάση του κόμματος και της εργατικής τάξης στο δημοψήφισμα για την επάνοδο του βασιλιά: *«Η κυβέρνηση η οποία εσχηματίσθη μετά την ανατροπήν βενιζελικού καθεστώτος προσεκάλεσε τον λαό εις δημοψήφισμα δια την επαναφορά του Βασιλέως Κωνσταντίνου. Εφόσον η νέα κυβέρνηση εδήλωσεν ότι αναλαμβάνει να συνεχίση την πολιτικήν της ανατραπείσης προκατόχου της κυβερνήσεως και μάλιστα θα υπερθεματίση εκείνης εις επίδειξιν πολεμικού μένους και εις την ασφαλεστέραν παράδοσιν του λαού εις το άρμα της συμμαχίας των ιμπεριαλιστών της Ευρώπης, η υπόθεσις του βασιλέως Κωνσταντίνου, προσωπικήν πλέον υπόθεσις, αποτελεί την μόνην απομένουσαν διαφοράν μεταξύ της βενιζελικής κυβερνήσεως και της σημερινής. Οι διπλωμάται του Αντατικού ιμπεριαλισμού, οι οποίοι πάντοτε ειργάσθησαν δια τον*

⁷⁷Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 17/11/1920, σ. 1 και Ελληνική Δημοκρατία Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918, 100 χρόνια από την έναρξή του*, πρακτικά ημερίδας, Θεσσαλονίκη 11 Νοεμβρίου 2014, Αθήνα, σσ. 75-92.

στραγγαλισμόν των δικαιωμάτων των Ανατολικών λαών προς εξασφάλισιν του δικαιώματος της εκμεταλλεύσεως αυτών επί των Ανατολικών χωρών δεν θα είχαν σοβαρούς λόγους ν' αρνηθούν την επάνοδον του Κωνσταντίνου εφ' όσον η ελληνική κυβέρνηση δηλοί ότι προθύμως θέλει συνεχίσει την πολιτικήν του εκπεσόντος κόμματος»⁷⁸.

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν σαφέστατα υπέρ του Κωνσταντίνου. Σύμφωνα με το αποτέλεσμα που ανακοίνωσε η κυβέρνηση 999.960 πολίτες ή αλλιώς το 99% ψήφισε υπέρ της επανόδου του Κωνσταντίνου στο θρόνο και μόνο 10.833 πολίτες ή αλλιώς μόνο το 1% ψήφισε κατά. Φυσικά, το ότι το αποτέλεσμα δεν ήταν γνήσιο δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να αμφισβητηθεί. Σύμφωνα με τα επίσημα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος, είτε όλοι οι Φιλελεύθεροι ψήφισαν υπέρ του Κωνσταντίνου, είτε η δύναμη του βενιζελισμού μέσα σε τρεις εβδομάδες είχε περιοριστεί από το 50% περίπου στο 1%». Ενός Κωνσταντίνου όμως που εκ των πραγμάτων επιβάρυνε απλώς την εξωτερική πολιτική της χώρας⁷⁹.

Αμέσως μετά την εκλογική του νίκη, ο Κωνσταντίνος απηύθυνε διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό: «*Τρία και ήμισυ έτη, κατά τα οποία είχαν την ατυχίαν να την ίδω υποφέρουσαν μακράν μου και την ευτυχίαν να την ίδω νικώσαν άνευ εμού. Τα βάσανα της, αι νίκαι της, αι στιγμαί της ευτυχίας της και των πικριών της με συνεκίνουν βαθύτατα. Ζήσας μακράν υμών, έζησα μαζί σας και συνεμερίσθην τας δοκιμασίας σας, τας χαράς σας και τας θλίψεις σας. Ήδη η ψήφος σας σβήνει όλας τας πικράς αναμνήσεις, τας οποίας μου αφήκε το πρόσφατον τούτο παρελθόν... Ευγνώμων προς την ψήφον σας ταύτην, θα έλθω εν μέσω υμών συντόμως, ίνα εργασθώ ταχέως δια το μέλλον της Πατρίδος μας. Θα αφιερώσω τον εαυτόν μου, όλας μου τας δυνάμεις, απευθύνων μεθ' υμών τας ευχάς μου προς τον Ύψιστον, υπέρ του μέλλοντος αυτής»⁸⁰. Τέλος, σε δήλωση του στον Τύπο είπε κατά λέξη: «*Η μεγάλη επιθυμία του βίου μου θα είναι να διαλύσω τας παρεξηγήσεις και να δώσω εις την Αντάντ ψηλαφητάς αποδείξεις της ευθύτητος μου και της καλής μου πίστεως. Η χώρα μου θα με βοηθήση εις το έργον μου τούτο, αλλ' οι Έλληνες δεν εννόησαν ποτέ διατί η Αντάντ επέμενε τόσον πολύ εις το να επιβάλη ωρισμένον πολιτικόν άνδρα»*.*

Το «Έθνος» σχολιάζοντας το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δήλωσε πως τελικά ο λαός λειτούργησε με το συναίσθημα χωρίς να λάβει σοβαρά υπόψιν της τις συστάσεις, τις συμβουλές και τις απειλές των ισχυρών φίλων του. Οι Σύμμαχοι πλέον μπορούν να ερμηνεύσουν την απόφαση, σύμφωνα με το πνεύμα των επίσημων δηλώσεων τους, ως πρόκληση. Όλο το βάρος της ευθύνης πλέον στην ουσία η κυβέρνηση το «φόρτωσε» στον ελληνικό λαό. Ακριβώς στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η εφημερίδα «Εστία», η οποία υποστήριξε πως ο λαός προσέφερε πρόθυμα και στον βασιλιά και στη Κυβέρνηση ό,τι του ζητήθηκε. Εδώ όμως έγκειται

⁷⁸Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 15/11/1920, σ. 1.

⁷⁹Δημήτριος Βάκας, *Ο Ελ. Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης, Ιστορικά σελίδες από την δημιουργίαν της Μεγάλης Ελλάδος 1910-1920*, σ. 432.

⁸⁰Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, Τόμος Δεύτερος, σ. 91 και Π. Παναγάκου, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, σσ. 422-423.

και το κύριο ερώτημα: Η κυβέρνηση και ο βασιλιάς θα αφήσουν μόνο του τον ελληνικό λαό να αναλάβει εν αγνοία των κινδύνων την ευθύνη των περιστάσεων;⁸¹.

Το πανηγυρικό κλίμα για την επιστροφή του βασιλιά έφτασε στο απόγειο του με τη φιλοβασιλική «Σκριπ» να μην προσπάθησε καν να κρύψει τον ενθουσιασμό της για την έκβαση του δημοψηφίσματος. Κατά το έντυπο, ο ελληνικός λαός απάντησε με τον επιβλητικότερο τρόπο, κατηγορηματικά και αξιοπρεπέστατα στη διακοίνωση των δυνάμεων. Ενδεικτικό παράδειγμα του ειλικρινούς ενθουσιασμού και της βαθιάς αυτοπεποίθησης «*περί του δικαίου ενός παρεξηγημένου λαού και ενός παρεξηγημένου βασιλιά προς τις ξένες δυνάμεις, δυνάμεις φιλίας και συμμάχους προς το ελληνικό κράτος και τον ελληνικό λαό*» υπήρξε και το συλλαλητήριο στην πλατεία της Ομόνοιας⁸². Όσον αφορά τους αντιφρονούντες, δηλαδή τους «*λίγους και δυστυχείς*» που σύστησαν αποχή από το δημοψήφισμα, δεν κατάφεραν να εισακουστούν λόγω της πανελλήνιας έκρηξης και τώρα εξέφραζαν τη λύπη τους διότι ο λαός ακολούθησε τη φωνή του αισθήματος αψηφώντας τη λογική. Δεν δίστασαν αυτοί «οι λίγοι» να κατακρίνουν την κυβέρνηση γιατί η πολιτική της παρασυρόταν από το αίσθημα και έκλεινε τα μάτια της στις συνέπειες που θα έπρεπε να υπολογίσει. Χαρακτηρίστηκαν ως «μικροί» που δεν μπόρεσαν να καταλάβουν τη ψυχική και νοητική συγκρότηση του λαού. Παρομοίως, οι πολίτες του εξωτερικού αγνοούσαν την σκέψη των Ελλήνων, τους οποίους θεωρούσαν ευμετάβλητους, αισθηματίες και ασταθείς στις εκδηλώσεις τους πέφτοντας συνεχώς σε αντιθέσεις. Ο ελληνικός λαός όμως υπολόγισε άριστα τα ενδεχόμενα συνέπειας της ηθικής του πράξης και ανέλαβε τις ευθύνες του διαβήματος του που μόνο εκείνος είχε το δικαίωμα και όχι οποιαδήποτε άλλη κυβέρνηση.

Τελειώνοντας η «Σκριπ» με έντονη δόση φανατισμού και για να δικαιολογηθεί απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις έκανε λόγο για τις συμμαχικές δυνάμεις. Η θλιβερή στάση των Συμμάχων απέναντι στην Ελλάδα δικαιολογήθηκε καθώς παρασύρθηκαν από τις κατηγορίες ενός «*εγωπαθούς και φίλαρχου ανθρώπου που έπραττε δολιοφθορές για να επιβληθεί και εκμεταλλευόμενος τις πολιτικές στεναχώριες επηρεάστηκε δυσμενώς προς την Ελλάδα*», δηλαδή τον Βενιζέλο. Συγκεκριμένα ανέφερε: «*Μήπως οι γαλλικές εφημερίδες δεν έγραψαν πως η νίκη του κατά τις εκλογές ήταν ύπουλη; Μόνο ο λαός μπορεί να φέρει το βασιλιά στην Ελλάδα καθώς ξέρει πόσο αδικήθηκε. Γνωρίζουμε πως ο βασιλιάς με την ψυχική του γαλήνη είναι ικανός να εργαστεί με όλες του τις δυνάμεις για τα συμφέροντα της χώρας. Αλλά αν η συκοφαντία έχει ενεργήσει τόσο πολύ πάνω τους ώστε να μη θέλουν να δουν την αλήθεια των πραγμάτων ας υποθέσουμε πως αποφασίζουν πιεστικά μέτρα προς την Ελλάδα. Ποια θα είναι αυτά; Εμπορικός αποκλεισμός; Είμαι πελάτης καταναλωτής, άρα θα ζημιωθούν και εκείνοι. Οικονομικές πιέσεις; Και αυτές θα ήταν επιζήμιες εφ' όσον είναι δανειστές και εμείς οι οφειλέτες. Αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών; Ανεξαρτήτως του ότι η Ελλάδα κρατά με τον στρατό της τη Θράκη και τη Σμύρνη, ανεξαρτήτως πως ο ελληνικός στρατός είναι η μόνη δύναμη στην Ανατολή στην οποία βασίζονται οι σύμμαχοι σε ποιόν θα δώσουν τη Σμύρνη και τη Θράκη; Από τη συνθήκη*

⁸¹Εφημερίδα «Εθνος», φ. 23/11/1920, σ. 1.

⁸²Εφημερίδα «Σκριπ», φ. 22/11/1920, σ. 3.

κερδισμένοι είναι πρώτα οι Άγγλοι και μετά οι υπόλοιποι. Γι' αυτό είναι συνετό να επαναφέρω τον βασιλιά μου⁸³».

Το ποια ήταν η σημασία της ψήφου υπέρ του βασιλιά σύμφωνα με τον «Ριζοσπάστη» ήταν φανερό σε όλους. Για το έντυπο με το πρόσωπο του Κωνσταντίνου ο λαός ταύτιζε την ιδέα του τερματισμού του πολέμου και την ιδέα της εθνικής του αυτοτέλειας και αξιοπρέπειας. Πριν από τέσσερα χρόνια εισέβαλαν στην Ελλάδα ξένα στρατεύματα και έδωξαν τον βασιλιά χρησιμοποιώντας βία. Τώρα η Αντάντ απειλούσε την Ελλάδα με αντίποινα εάν τον επανάφερε. Ο λαός ψηφίζοντας την επαναφορά του Κων/νου αποδοκίμασε την πράξη της βίας και περιφρόνησε την απειλή διατηρώντας την απόφαση του να μείνει ο μόνος μέσα στο σπίτι του κύριος⁸⁴. Αυτή ήταν και για τον «Ριζοσπάστη» η έννοια του εθνικού δημοψηφίσματος και των λαϊκών εκδηλώσεων στους δρόμους της πρωτεύουσας. Πώς είχε όμως η κατάσταση τώρα; Υπήρχε μεγάλη ανησυχία αν ο λαός θα είχε τη δύναμη και το θάρρος να ανταπεξέλθει στους εκβιασμούς τους οποίους θα εξασκούσε στην Ελλάδα η Αντάντ. Η συνέχιση του πολέμου, η ανάληψη νέων βαρύτερων πολεμικών υποχρεώσεων και η πλήρης υπαγωγή της χώρας στον οικονομικο-στρατιωτικό έλεγχο των συμμάχων θεωρήθηκε ως αναγκαία πολιτική συνέπεια⁸⁵. Αναγκασμένη να τηρήσει τις υποχρεώσεις της στους ξένους θα ερχόταν μοιραία στην ανάγκη να εφαρμόσει τα ίδια μέτρα τα οποία χρησιμοποίησε και ο Βενιζέλος. Τότε θα αντιλαμβανόταν και ο λαός πόσο άσχημα εξαπατήθηκε και πως η ψήφος του χρησιμοποιήθηκε από τους πολιτικούς όχι για να εξασφαλιστεί η ηρεμία αλλά για να δικαιολογηθεί η συνέχιση του πολέμου και της υποδούλωσης.

Οι πρώην σύμμαχοι της Ελλάδας (Άγγλοι και Γάλλοι) με διακοινώσεις τους τον Δεκέμβριο του 1920 διέκοψαν πλέον κάθε ηθική, υλική και οικονομική βοήθεια. Ακόμη, η Ελλάδα αυτομάτως έπαψε να συμμετάσχει στη διοίκηση του λιμανιού της Κωνσταντινούπολης. Συγκεκριμένα, λίγες ημέρες μετά την νικηφόρα για τον βασιλιά Κωνσταντίνο έκβαση του δημοψηφίσματος, οι συμμαχικές δυνάμεις σε διακοίνωση τους στις 25 Νοεμβρίου ανέφεραν ρητά πως κατά την συνδιάσκεψη των αντιπροσώπων της αγγλικής, γαλλικής και ιταλικής κυβέρνησης, που συγκροτήθηκε στο Λονδίνο την 21^η Νοεμβρίου/4 Δεκεμβρίου 1920, αποφασίστηκε πως σε περίπτωση που ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επανερχόταν στο θρόνο της Ελλάδας, η Ελλάδα δεν θα λάμβανε καμία οικονομική υποστήριξη από τους Συμμάχους⁸⁶. Σχεδόν ένα μήνα αργότερα, τον Ιανουάριο του 1921, οι σύμμαχοι αποφάσισαν να αναθεωρήσουν την Συνθήκη των Σεβρών που ήταν επίτευγμα του Βενιζέλου και αναγνώρισαν την κυβέρνηση του Κεμάλ. Μάλιστα, στις 20 Οκτωβρίου 1921 η Γαλλία υπέγραψε και συμφωνία με την Τουρκία στην Άγκυρα. Μέσα σε αυτό το δυσμενές για την Ελλάδα κλίμα, οι Ιταλοί άδραξαν την ευκαιρία και αρνήθηκαν να τηρήσουν την συνθήκη Ελλάδας - Ιταλίας που αφορούσε τα Δωδεκάνησα. Τέλος, η

⁸³Εφημερίδα «Σκριπ», φ. 22/11/1920, σ. 3.σ. 1.

⁸⁴Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 23/11/1920, σ. 1.

⁸⁵Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 955-957.

⁸⁶Η ποινική δίωξις των δημοκρατικών, Έγγραφα από την δικογραφίαν, σ. 22.

Γαλλία και η Ιταλία κήρυξαν ουδετερότητα στον πόλεμο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και τερμάτισαν τον θαλάσσιο αποκλεισμό των Τούρκων⁸⁷.

⁸⁷Δημήτριος Βάκας, *Ο Ελ. Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης, Ιστορικοί σελίδες από την δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδος 1910-1920*, σσ. 432-433.

5. Το δημοψήφισμα του 1924 και η πρώτη ελληνική δημοκρατία

Τα χρόνια 1924 με 1928 υπήρξαν κομβικά για την ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Ύστερα από την μικρασιατική καταστροφή δημιουργήθηκαν νέες συνθήκες τόσο στην κοινωνική διάρθρωση της χώρας και την εξέλιξη του ελληνικού κεφαλαίου, όσο και στις πολιτικές σχέσεις⁸⁸. Ύστερα από την ήττα του Ελευθέριου Βενιζέλου στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, οι πολιτικοί του αντίπαλοι βρέθηκαν και πάλι στην εξουσία. Στις 5 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε δημοψήφισμα με αποτέλεσμα να επανέλθει στον θρόνο ο Κωνσταντίνος, ο οποίος ήταν εξόριστος στην Ελβετία για τρεισήμισι χρόνια. Οι βασιλόφρονες πραγματοποίησαν μια αποθεωτική υποδοχή με λαϊκό παραλήρημα χαράς και ενθουσιασμού. «*Εορτή εορτών και πανήγυρις πανηγύρεων. Επανέρχεται ο θρυλικός Βασιλεύς*». Η παλινόρθωση όμως βρήκε αντίθετες τις Δυνάμεις της Αντάντ με την απόφαση αυτή. Εχθρικά διακείμενες προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο, πραγματοποίησαν τον οικονομικό αποκλεισμό και τη διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας με αποτέλεσμα τον χαμό των εδαφών της Μικράς Ασίας και την Μικρασιατική καταστροφή.

Η ήττα του ελληνικού στρατού στον πόλεμο με την Τουρκία ήταν καθοριστική για τις απρόβλεπτες πολιτικές αλλαγές που θα γίνονταν στη χώρα. Τους επόμενους μήνες ο ελληνικός λαός έγινε μάρτυρας της κατάρρευσης της μοναρχίας. Τον Νοέμβριο του 1922 ένα έκτακτο στρατοδικείο καταδίκασε σε θάνατο μοναρχικούς υπουργούς και τον αρχηγό του στρατού. Οι διασπαρμένες δυνάμεις του φιλοβασιλικού κόμματος προσπάθησαν το 1923 να ανασυγκροτηθούν γύρω από μερικούς απόστρατους αξιωματικούς ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζε ο Ιωάννης Μεταξάς. Ύστερα όμως από την αποτυχημένη τους προσπάθεια φιλομοναρχικού πραξικοπήματος, εξετέθησαν στην κοινή γνώμη⁸⁹.

Από την άλλη μεριά, το κόμμα των Φιλελεύθερων θα «ανασταινόταν». Μετά το Φθινόπωρο του 1922 οι φιλελεύθεροι ρίχτηκαν σε μια προσπάθεια αναδιοργάνωσης και τα πρώτα αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν. Η πρώτη κυβέρνηση που σχηματίστηκε ύστερα από την παραίτηση του Κωνσταντίνου ήταν μετριοπαθής φιλοβενιζελική με επικεφαλής τον Σωτήριο Κροκιδά. Τώρα πια ήταν διαιρεμένοι σε συντηρητικούς φιλελεύθερους αλλά όχι προσκείμενων στον Κωνσταντίνο και σε φιλελεύθερους δημοκρατικούς. Διάσταση γνώμων για το θέμα του συντάγματος προέκυψε ανάμεσα σε αυτές τις δύο «μερίδες» όταν μια προσπάθεια εξέγερσης των δημοκρατικών αποδοκιμάστηκε δημόσια από τον αρχηγό των μετριοπαθών, στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή.

Η αναφορά στην εμφάνιση νέων πολιτικών δυνάμεων έστρεψε την προσοχή προς το κύριο κόμμα τη «*Δημοκρατική Ένωση*», κόμμα που ίδρυσε ο Αλέξανδρος

⁸⁸J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου, Γ. Νοταρά, σ. 39 και Χαράλαμπος Αθ. Μπαλτας, *Ιστορικές στιγμές της νεότερης Ελλάδας (1821-2004)*, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 206-208.

⁸⁹Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Constantin Jordan - Sima, Εκδόσεις Φιλিপότη, Αθήνα, σσ. 506-507.

Παπαναστασίου το 1923 και σαν ιδεολογία εδραίωσε την πεποίθηση στον ελληνικό λαό της καθίδρυσης αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος. Κατευθυντήρια σκέψη του ήταν η συνταύτιση της καθίδρυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος με αναγκαίες οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που θα συμπλήρωναν το νέο καθεστώς⁹⁰.

Το φθινόπωρο του 1923 τα πράγματα οξύνθηκαν. Συγκεκριμένα, αυξήθηκε η πίεση των φανατικών που επέμεναν στην άμεση ανακήρυξη της αβασίλευτης. Έτσι, στις 31 Οκτωβρίου έγινε σύσκεψη της κυβέρνησης με εκπροσώπους των κομμάτων για τα ζητήματα του πολιτεύματος. Οι Παναγιώτης Δαγκλής, Γεώργιος Καφαντάρης και Θεμιστοκλής Σοφούλης που μαζί με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο αποτελούσαν τη συλλογική ηγεσία του κόμματος, απέρριψαν κάθε πραξικοπηματική αλλαγή των συνταγματικών θεσμών. Αλλά και ο Γεώργιος Παπανδρέου, επικεφαλής μιας ομάδας Φιλελεύθερων Δημοκρατικών στο κόμμα, συνιστούσε να δοθεί ο λόγος στο λαό που θα αποφάσιζε στις επόμενες εκλογές. Αμέσως μετά και ο ίδιος ο Βενιζέλος προειδοποιούσε τον Παπαναστασίου να μην καλέσει το λαό να αποφασίσει σε ψευδοδημοψήφισμα υπό επαναστατικό καθεστώς, άφηνε όμως ανοιχτή τη δυνατότητα να αποφασίσει η εθνοσυνέλευση.

Στις 4 Νοεμβρίου το κόμμα τοποθετήθηκε δημοσίως. Στις εκλογές θα κρινόταν η σύνθεση της εθνοσυνέλευσης και όχι το πολίτευμα. Αν οι βουλευτές αργότερα, ύστερα από ήρεμη, διεισδυτική συζήτηση προέκριναν την αβασίλευτη δημοκρατία, τότε η εθνοσυνέλευση θα μπορούσε να διοργανώσει δημοψήφισμα. Κατά τη διάρκεια της σύσκεψης των στελεχών του δημοκρατικού συνδέσμου, οι στρατηγοί Πάγκαλος και Κονδύλης ζήτησαν από την κυβέρνηση δημοψήφισμα για το συνταγματικό πρόβλημα. Η απόρριψη προκάλεσε επικίνδυνη αύξηση της εχθροπραξίας ανάμεσα στην κυβέρνηση και τους δημοκρατικούς στρατιωτικούς. Σε αυτή τη χαοτική συνεδρίαση επικράτησαν οι αντιβασιλικοί και κοινοποίησαν απόφαση τους στην κυβέρνηση, με την οποία καλούσαν το κόμμα να τοποθετηθεί προεκλογικά υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Μετά τη συνθήκη της Λωζάνης προκηρύχθηκαν εκλογές Συντακτικής Συνέλευσης για τις 16 Δεκεμβρίου 1923, χωρίς τη συμμετοχή της φιλοβασιλικής «*Ενωμένης Αντιπολίτευσης*» που είχε αρνηθεί να συμμετάσχει. Το αποτέλεσμα των εκλογών δεν ήταν καθόλου ευνοϊκό προς το θεσμό της βασιλείας κι έτσι ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ αναγκάστηκε να αποχωρήσει από την Ελλάδα στις 19 Δεκεμβρίου 1923. Η Δ΄ Συντακτική Συνέλευση συνήλθε στην Αθήνα στις 2 Ιανουαρίου 1924. Στην Εθνοσυνέλευση, η αντιπολίτευση πίεζε να ανακηρύξει αμέσως το σώμα την αβασίλευτη δημοκρατία. Ο Βενιζέλος όμως επέμενε να διεξαχθεί δημοψήφισμα για το πολίτευμα και δε δέχτηκε να κάνει τίποτα περισσότερο από το να δηλώσει ότι ο ίδιος υποστήριζε την κατάργηση του βασιλικού θεσμού⁹¹. Η συμφιλιωτική του όμως πράξη να άρει την απαγόρευση των αντιβενιζελικών εφημερίδων και να δώσει χάρη

⁹⁰Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Constantin Jordan - Sima, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1980, σσ. 506-509.

⁹¹Πολιτική και Κοινωνιολογική εγκυκλοπαίδεια, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η ζωή και το έργο του*, σσ. 121-123 και Γεώργιος Ρούσσο, *Νεώτερη ιστορία του ελληνικού έθνους 1826-1974*, Τόμος έκτος (1915-1935), Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα, σσ. 383-410.

στους αντεπαναστάτες του 1923 ήταν «λάδι στη φωτιά». Στις αντιπαραθέσεις που ακολούθησαν, ο Βενιζέλος αισθάνθηκε ελαφρά καρδιακή αρρυθμία και λίγο αργότερα παραιτήθηκε. Η κυβέρνηση Παπαναστασίου που σχηματίστηκε μετά από πρόταση της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης εξέδωσε ψήφισμα (στις 15 Μαρτίου 1924) που κήρυξε έκπτωτη τη δυναστεία των Γκλύξμπουργκ. Ακόμη, αποφάσισε τη σύνταξη της Ελλάδας σε δημοκρατία κοινοβουλευτικής μορφής υπό τον όρο της έγκρισης της απόφασης αυτής με δημοψήφισμα.

Οι εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923 ανέδειξαν νικητή το κόμμα των Φιλελευθέρων με 250 από τις 392 έδρες, ενώ η Δημοκρατική Ένωση και το κόμμα των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων συγκέντρωσαν 120. Στη βουλή αντιπροσωπεύθηκαν μόνο 6 αντιβενιζελικοί υπό τον Ζαβιτζιάνο, καθώς οι κύριοι αντιβενιζελικοί σχηματισμοί είχαν αρνηθεί να πάρουν μέρος στις εκλογές, κατηγορώντας εκ των υστέρων την κυβέρνηση για τη φονική διαδήλωση της 9^{ης} Δεκεμβρίου εναντίον των βασιλικών. Η εν λόγω κατηγορία αποδείχθηκε άδικη επειδή η πρωτοβουλία της διαδήλωσης ανήκε στους Δημοκρατικούς και υπήρξαν μάλιστα θύματα από όλες τις παρατάξεις⁹².

Τελικά, από τις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου δεν προέκυψε γενικώς αποδεκτή συντακτική εθνοσυνέλευση, η οποία θα μπορούσε να στηρίξει μια κυβέρνηση θεωρούμενη από όλους νόμιμη, διότι τα αντιβενιζελικά κόμματα μποϊκοτάρισαν τις εκλογές, καθώς δεν εκπληρώθηκαν τα αιτήματά τους για δίκαιες διαδικασίες. Ωστόσο υπήρξε αμέσως ισχυρότατη πίεση από τους αξιωματικούς, οι οποίοι απαιτούσαν από την εθνοσυνέλευση να καθαιρέσει χωρίς καθυστέρηση τον βασιλιά και να ανακηρύξει την αβασίλευτη δημοκρατία. Ο πρωθυπουργός Γονατάς συνέστησε στον Γεώργιο να αναχωρήσει για το εξωτερικό όσο η Εθνοσυνέλευση θα συζητούσε για την τελική μορφή του πολιτεύματος. Στις 19 Δεκεμβρίου ο βασιλιάς αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέστρεψε στις 2 Ιανουαρίου μετά από πρόσκληση του Πλαστήρα να αναλάβει την κυβέρνηση. Από την αρχή βρέθηκε αντιμέτωπος με παλιούς οπαδούς του που τώρα αμφισβητούσαν τη δύναμη του στη βουλή. Ο Παπαναστασίου απαιτούσε την άμεση ανακήρυξη της δημοκρατίας με απόφαση της κυβέρνησης που θα κυρωνόταν αργότερα με δημοψήφισμα. Ο Βενιζέλος όμως προτιμούσε να λυθεί το θέμα με δημοψήφισμα στο οποίο, για να εγκαθιδρυθεί η δημοκρατία, θα έπρεπε να συγκεντρώσει τουλάχιστον το 70% των ψήφων. Γνώριζε μάλιστα πολύ καλά πως λόγω της αναποφασιστικότητας του λαού όσον αφορά το καθεστωτικό ζήτημα, η άποψη του Βενιζέλου θα διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο και θα επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό⁹³.

Η πρόωγη άφιξη του Βενιζέλου και η αινιγματική του στάση δημιούργησαν μεγάλη ανησυχία στους δημοκρατικούς, οι οποίοι τον πίεζαν να τοποθετηθεί καθαρά εναντίον της μοναρχίας. Όταν οι φιλελεύθεροι βουλευτές κατηγόρησαν τους στρατιωτικούς πως δημιουργούσαν διχογνωμίες, ο Πάγκαλος απάντησε πως το

⁹²Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, σ. 130.

⁹³Πολιτική και κοινωνιολογική εγκυκλοπαίδεια, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η ζωή και το έργο του*, σσ. 110-123 και Επαμεινώνδα Ι. Μαυρομμάτη, *Σύγχρονος πολιτική και στρατιωτική ιστορία, 1862-1909, 1909-1928*, Αθήναι, σσ. 222-247.

Κοινοβούλιο όφειλε την ύπαρξη του στον στρατό και θα έπρεπε να σέβεται τη γνώμη τους. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να κατηγορήσει έμμεσα τον Βενιζέλο (λόγω της Συνθήκης της Λωζάνης) πως τον εμπόδισε να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Τα πνεύματα οξύνθηκαν ακόμη περισσότερο όταν ο Βενιζέλος υποστήριξε πως ο Παπαναστασίου έσπειρε την ιδέα της δημοκρατίας στους στρατώνες. Με τη σειρά του, ο Παπαναστασίου απάντησε πως ο Βενιζέλος ήταν εκείνος που άνοιξε τον δρόμο για την επέμβαση των στρατιωτικών στη βουλή. Καθώς ο Βενιζέλος δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τις έντονες διαμάχες μέσα στην ίδια του την παράταξη, προφασίστηκε ξαφνική ασθένεια και παραιτήθηκε από πρωθυπουργός και από αρχηγός του κόμματος⁹⁴.

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση, το καθεστώς, εκπρόσωποι διάφορων ομάδων αξιωματικών και η ηγεσία του κόμματος έκαναν μια προσπάθεια να παρακινήσουν τον Βενιζέλο να επιστρέψει. Τους τελευταίους μήνες είχε απορρίψει τέτοιες προσκλήσεις, τότε όμως δέχτηκε για να πετύχει δύο στόχους: για να αποφασίσει ο λαός με δημοψήφισμα τη μορφή του πολιτεύματος και για να εκλέξει το κόμμα αρχηγό ώστε να διατηρήσει την ενότητα του. Τα ηγετικά στελέχη όμως των Φιλελευθέρων αποδέχονταν τον ίδιο μόνο ως αρχηγό και οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι μόνο υπό αυτό τον όρο δέχονταν να επιστρέψουν στο κόμμα. Έτσι, στις 11 Ιανουαρίου 1924 ο Βενιζέλος βρισκόταν και πάλι επικεφαλής τόσο του κόμματος όσο και της κυβέρνησης. Το κυβερνητικό πρόγραμμα στόχευε στον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, την αποκατάσταση της εσωτερικής σταθερότητας και την τακτοποίηση των οικονομικών του κράτους⁹⁵.

Με δακτυλογραφημένη επιστολή του Ελευθέριου Βενιζέλου προς τον διευθυντή της εφημερίδας «Πολιτεία» στις 20 Φεβρουαρίου 1924 επεξηγεί τον τύπο της δημοκρατίας που πρόκειται να εγκαθιδρυθεί στην Ελλάδα μέσω δημοψηφίσματος. Θα ήταν λοιπόν κοινοβουλευτική δημοκρατία του τύπου της γαλλικής δημοκρατίας και ιδανικός πρωθυπουργός θα ήταν ο Αλέξανδρος Ζαΐμης. Ο τύπος γαλλικής δημοκρατίας θεωρήθηκε ο πιο κατάλληλος καθώς «η *Δημοκρατία του αμερικανικού τύπου συγκεντρώνουσα εις το πρόσωπον του προέδρου άμετρον πολιτικήν εξουσίαν, δεν ηδύνατο να δώσει εις την Ελλάδα τον αστασίαστον πολιτικόν βίον ου έχει τόσον απόλυτον ανάγκην*»⁹⁶. Η κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στις 26 Φεβρουαρίου και η Δημοκρατική Ένωση αποχώρησε από τη βουλή δρώντας εξωκοινοβουλευτικά. Το αποτυχημένο κίνημα του 1923 είχε δημιουργήσει κενά στον στρατό, τα οποία καλύφθηκαν με μαζικές προαγωγές. Με την απουσία του Βενιζέλου ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος άρχισε ξανά τις επιθέσεις στην νέα κυβέρνηση που ήταν πιο ευάλωτη από την προηγούμενη.

Στις 6 Μαρτίου ο συνταγματάρχης Βουτσινάς και ο συνταγματάρχης Λάγγουρας ζήτησαν ακρόαση από τον Καφαντάρη, ο οποίος αρνήθηκε. Σκοπός του

⁹⁴Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, σ. 131 και *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1922*, Επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Α' Τόμος, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, σσ. 123-145.

⁹⁵Günar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σ. 1055.

⁹⁶*Ιστορικό αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου*, Επιμέλεια: Νίκα Πολυχρονπούλου Κλαδά, Ίδρυμα ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου και της αντίστοιχης εθνικής περιόδου, σ. 86.

διαβήματος ήταν να τονίσουν πως ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ήταν αποφασισμένος να εγκαθιδρύσει τη δημοκρατία πάση θυσία, καθώς είχαν σημειωθεί αρκετά κρούσματα απειθαρχίας στις μονάδες. Ο στρατηγός Παπαθανασίου και ο αρχηγός του στόλου Δεμέστιχας επισκέφθηκαν τον Βενιζέλο, τον αντιβασιλέα Κουντουριώτη και τον Καφαντάρη για να τους ειδοποιήσουν πως δεν ήταν πια σε θέση να εγγυηθούν για την πειθαρχία στον στρατό εάν δεν ανακηρυσσόταν δημοκρατία. Δεδομένων των γεγονότων, ο Καφαντάρης στις 8 Μαρτίου παραιτήθηκε λέγοντας πως δεν θα υπέκυπτε στους εκβιασμούς των στρατιωτικών⁹⁷.

Ο ναύαρχος Κουντουριώτης, σημαντικό στέλεχος της βενιζελικής παράταξης και φιλικός προς τους δημοκρατικούς, κάλεσε τον Παπαναστασίου να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο Παπαναστασίου με τη σειρά του κατέβαλε έντονες προσπάθειες να συγκεντρώσει πολιτική υποστήριξη για την επίθεση κατά της μοναρχίας. Φοβόταν όμως καθώς είχε ανάγκη υποστήριξης από όλα τα κόμματα, ώστε να παραμείνει η εξουσία στους πολιτικούς. Σε αντίθετη περίπτωση, οι στρατιωτικοί θα θεωρούσαν ως καθαρά δικό τους επίτευγμα την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας και θα αντλούσαν σημαντική δύναμη.

Στην αποφασιστική συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής ομάδας, στις 12 Μαρτίου 1924, δύο μέρες μετά την αναχώρηση του Βενιζέλου από την Ελλάδα, η πλειοψηφία υποστήριξε τη γραμμή του Καφαντάρη. Στις 21 Μαρτίου 60 στελέχη ίδρυσαν το Κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, στο οποίο προσχώρησαν ακόμα 40 βουλευτές. Έμβλημα του ήταν το πεντάκτινο αστέρι. Στην θέση του αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων 61 βουλευτές εξέλεξαν τον Σοφούλη, 30-40 βουλευτές σχημάτισαν αργότερα το Κόμμα των Συντηρητικών Δημοκρατικών με αρχηγό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο και έμβλημα το έλατο. Ο Μιχαλακόπουλος ήταν καταρχήν μάλλον υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας πρότεινε όμως να προσεχθούν ορισμένοι εξωτερικοί παράγοντες και προειδοποιούσε για τον κίνδυνο ότι ίσως μετά την απόφαση της συντακτικής εθνοσυνέλευσης ο λαός θα μπορούσε να ψηφίσει διαφορετικά στο δημοψήφισμα ή στις επόμενες εκλογές. Εκείνο που παρακίνησε τους Συντηρητικούς Δημοκράτες να υποστηρίξουν τη γραμμή του Παπαναστασίου παρά τις επιφυλάξεις τους ήταν προφανώς η σκέψη ότι η δυναστεία είχε χρεοκοπήσει. Οι συντηρητικοί και οι οπαδοί του Σοφούλη υποστήριζαν τον Παπαναστασίου στη βάση μιας συμβιβαστικής πρότασης: η εθνοσυνέλευση θα καθαιρούσε τη δυναστεία και ο λαός θα αποφάσιζε στη συνέχεια για το πολίτευμα⁹⁸.

Δηλώσεις του Παπαναστασίου επί του δημοψηφίσματος φιλοξενήθηκαν στο αριστερό έντυπο «*Ριζοσπάστης*». Ο πρωθυπουργός μέσα σε άλλα μίλησε σχετικά με την άποψη του κομμουνιστικού κόμματος στο πολιτειακό κομμάτι. Αυτολεξεί ανέφερε: «*Γνωρίζω ότι το κομμουνιστικόν κόμμα κηρύσσει, ότι πρέπει να επέλθω δια*

⁹⁷Χάρης Τσιρκινίδης, *Έχω όπλο στην αχχόνη...*, Το ντοκουμέντο της Μεγάλης Καταστροφής υπό το φως των ξένων διπλωματικών αρχείων 1908-1925, Εκδόσεις ευρωδιδός, Θεσσαλονίκη, σσ. 513-528 και Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, σ. 132.

⁹⁸Χρήστος Νεράντζης, *Το έπος της Μικρασίας 1919-1922*, Εκδόσεις «Μορφωτικός Κόσμος», Θεσσαλονίκη, σσ. 265-273 και Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 1057-1058 και Επαμεινώνδα Ι. Μαυρομάτη, *Σύγχρονος πολιτική και στρατιωτική ιστορία 1862-1909, 1909-1928*, Αθήναι, σσ. 222-247.

μιας η ανατροπή. Μετά όμως την ρωσική επανάσταση αποδείχθηκε ότι αυτό δεν επιτυγχάνεται εις τόπους μη προηγμένους βιομηχανικώς. Το δημοκρατικόν κόμμα διακηρύσσει, ότι η σημερινή κοινωνία δημιουργεί εκμετάλλευσιν, αδικίας και ανισότητα και ότι η θεραπεία πάντων τούτων δεν δύναται παρά να επέλθῃ βαθμιαίως. Διότι απότομος μετατροπή δεν θα ἔχῃ ἄλλην συνέπεια εἰμὴ την απότομον πτώσιν της παραγωγῆς των εργατικῶν τάξεων».

Ἡ εφημερίδα ὁμως, απαντώντας στις δηλώσεις του τόνισε πως τα επιχειρήματα του πρωθυπουργοῦ ἦταν πολὺ «παλιά»⁹⁹. Συγκεκριμένα, ανέφερε πως οἱ «δημοκρατικοί» δεν εἶχαν μείνει ευχαριστημένοι ἀπὸ τὴν στάση του κομμουνιστικοῦ κόμματος και φώναζαν με υποκρισία: «*Ελάτε μαζί μας, μὴν κάνετε διαστολήν της ψήφου σας. Καὶ ἡ κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία εἶναι πολίτευμα υπὲρ του λαοῦ*». Τὸ Κομμουνιστικὸ ὁμως Κόμμα διαφώνησε καθὼς τὸ μόνο που εἶχε σημασία γιὰ ἐκεῖνο ἦταν ἡ κατάλυση τοῦ μεσαιωνικοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας. Διαχωρίζοντας τὴ θέση τοῦ τόνισε πως ἡ κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία ἦταν τὸ πολίτευμα τῆς αστικῆς τάξης, δεν ἦταν πολίτευμα τοῦ εργαζόμενου λαοῦ, ὁ ὁποῖος οὔτε μετὰ τὸ δημοψήφισμα θὰ σταματοῦσε νὰ ἀγωνίζεται γι' αὐτόν. Δεν ἦταν κοινός ὁ ἀγώνας τοὺς και δεν τὸ παραδέχονταν γιὰτὶ ἀλλιῶς θὰ ἀφηναν ἐλευθερία στοὺς εργάτες και στοὺς αγρότες και δεν θὰ τοὺς ζητούσαν ἀπλὰ νὰ ψηφίσουν με ἓνα ναι ἢ ὄχι. Φοβήθηκαν μήπως τὰ ψηφοδέλτια που θὰ εἶχαν «Εργατοαγροτικὴ Δημοκρατία» ἦταν περισσότερα ἀπὸ τὰ ψηφοδέλτια με τὴν «Κοινοβουλευτικὴ Δημοκρατία».

Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα εἶχε ὡς ὄρο τοῦ τὴν κοινωνικὴ επανάσταση¹⁰⁰. Γιὰ τὸν «*Ριζοσπάστη*» ὁμως ὁ πρωθυπουργὸς εἴτε ἀπὸ ἀμάθεια εἴτε γιὰ κομματικούς λόγους εἶχε πει μιὰ πελώρια ἀνακρίβεια. Ἡ Ρωσικὴ Επανάσταση ἀπέδειξε τὸ ἀντίθετο, καθὼς ἀπέδειξε πως ἡ κοινωνικὴ επανάσταση δεν θὰ ἐρχόταν ποτέ αὐτόματα μόνο στα προηγμένα βιομηχανικὰ κράτη. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στον σοσιαλισμὸ θὰ ἀρχίζε ὅταν οἱ εργαζόμενες μάζες δεν μποροῦσαν νὰ υποφέρουν τὶς συνθήκες που δημιούργησε ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία.

Ἡ «*Εμπρός*» με τὴ σειρά της, σχολιάζοντας τὶς δηλώσεις τοῦ πρωθυπουργοῦ δήλωσε πως ὁ Παπαναστασίου εἶδε με χαρὰ τὴ μεταστροφή τοῦ λαοῦ στα πολιτικά του φρονήματα. Κατόπιν τόνισε τὴ σημασία που εἶχε ἡ λαϊκὴ θέληση στα πολιτικά και πολιτικὰ ζητήματα και συμπέρανε πως αφοῦ ὁ λαὸς τασσόταν υπὲρ τῆς καταλύσεως τῆς βασιλείας και τῆς ἱδρύσεως τῆς δημοκρατίας, κανένας δε θὰ μπορούσε νὰ ἀντισταθεῖ. Συνεχίζοντας, ἐξήγησε πως ὁ θεσμός τῆς δημοκρατίας ἀπαγόρευε τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς κληρονομικοὺς ἀρχόντες και καθιέρωνε τὴν ἀρχὴν ὅτι οἱ λαοὶ ἐπρεπε νὰ διοικούνται ἀπὸ μόνοι τοὺς. Αναφέροντας μέρη τοῦ προγράμματος τῆς δημοκρατικῆς κυβέρνησης ἐπεσήμανε ὅτι τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα περιλαμβάνει πολλὰ πράγματα που θὰ πράξει υπὲρ τῶν ἀρχηγῶν¹⁰¹. Απὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Γεώργιος Πωπ, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Πολιτικῆς Ἐνώσεως δήλωνε τὰ ἐξῆς

⁹⁹Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*», φ. 8/4/1924, σ. 1 και Costis Ailianos, *La Grece et la Petite Entente 1918-1939*, 284-Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, σσ. 192-195.

¹⁰⁰Ἡλίας Μπρεδήμας, *Ἡ πρώτη δημοκρατία*, σ. 376 και Βασίλης Ραφαηλίδης, *Ἱστορία (Κωμικοτραγικὴ) τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, 1830-1974*, Ἐκδόσεις τοῦ Εἰκοστοῦ πρώτου, Αθήνα, 129-132.

¹⁰¹Εφημερίδα «*Εμπρός*», φ. 5/4/1924, σ. 4 και George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Β' ἔκδοσις, Αθήνα, σσ. 521-529.

για τον επικείμενο αγώνα: «*Η έννοια του αγώνος ενέχει δια τον λαόν την εξής σημασίαν. Εάν ψηφίση υπέρ της Δημοκρατίας φαίνεται ότι επικυρεί το δικαίωμα μιας εκάστοτε στρατιωτική δυνάμεως να κυβερνά την χώραν. Επομένως η ψήφος υπέρ της βασιλείας ενέχει την σημασίαν αρνήσεως τοιούτου δικαιώματος*».

Συνεχίζοντας, η εφημερίδα «*Εμπρός*» φιλοξένησε και τις δηλώσεις του Μιχαλακόπουλου, ο οποίος με αγόρευση του στην Πάτρα εξήγησε γιατί έπρεπε να υπερψηφιστεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Για τον πολιτικό, ο λαός έδωσε την εμπιστοσύνη του στον Βενιζέλο και στο πρόγραμμα του, το οποίο στο πολιτειακό θέμα συνιστούσε πως αν εξακριβωνόταν ότι δεν υπάρχουν εξωτερικές δυσχέρειες, θα διεξαγόταν δημοψήφισμα για την μετατροπή του πολιτεύματος σε δημοκρατία. Την επόμενη των εκλογών ο βασιλιάς θα απομακρυνόταν σύμφωνα με τους τύπους, στην ουσία όμως ζήτησαν την έκπτωση του οι αξιωματικοί του στρατού και του στόλου. Εξ' άλλου ο Βενιζέλος, όταν είχε αποφασίσει να έρθει στην Ελλάδα, ερμηνεύοντας τις σερβικές και τις αγγλικές αντιλήψεις, ανήγγειλε πως άρθηκαν οι διπλωματικές επιφυλάξεις και πως δεν υπήρχε εξωτερικό εμπόδιο ώστε να έρθει στην Ελλάδα η δημοκρατία.

Ορισμένοι από τους αντιφρονούντες υποστήριζαν: «*Είμαι και εγώ δημοκρατικός, αγαπώ την δημοκρατίαν, αλλά δεν θέλω διότι γίνεται από τον στρατόν*». Ο Μιχαλακόπουλος αποκρίθηκε σε αυτό τονίζοντας πως ήταν εναντίον της στρατοκρατίας, της δικηγороκρατίας, της βουλευτοκρατίας, της εργατοκρατίας και κάθε άλλης ολογαρχικής επικράτησης¹⁰². Δηλώνει πως βρίσκονταν όλοι ενώπιον μίας δηλωμένης θέλησης του συνόλου σχεδόν των αξιωματικών του στρατού και του στόλου, αλλά η θέληση αυτή δεν αποτέλεσε άμεσο νόμο. Αντιθέτως θα διεξαγόταν δημοψήφισμα με εγγυήσεις πολύ μεγαλύτερες από εκείνο του 1920. Ακόμη, τόνισε πως δεν είναι δυνατόν ένας στρατός να έχει επικεφαλής έναν βασιλιά που δεν τον θέλει. Η βασιλεία χρεοκόπησε λόγω της προσωπικής καταστρεπτικής πολιτικής του Κων/νου. Οι αξιωματικοί δεν ζητούν το επωφελέστερο για την τάξη τους αλλά το καλύτερο για το εθνικό συμφέρον. Κατέληξε λέγοντας ότι μόνο μέσω της γαλήνης και της εργασίας θα μπορούσαμε να σωθούμε γι' αυτό και έπρεπε να ψηφίσουμε όλοι στο δημοψήφισμα για την αναδημιουργία της Ελλάδας.

Με την προτροπή «*Ψηφίσατε όλοι υπέρ της Δημοκρατίας, το «Ναι» είναι η συμφιλίωσις, η ησυχία, η τάξις, η ευημερία, η αναγέννησις, το «ΟΧΙ» είνε ο εμφύλιος σπαραγμός, η καταστροφή, η πείνα, η αναρχία*» ξεκίνησε το «*Έθνος*». Δεν χωρούσε αμφιβολία για την εφημερίδα πως η Ελλάδα ήθελε να σωθεί, να ανορθωθεί, να ευημερήσει. Κανένας δεν αμφέβαλε για την έκβαση του δημοψηφίσματος, ούτε καν οι αντίπαλοι της δημοκρατίας. Ο ελληνικός λαός πλήρωσε ακριβά τα λάθη της δυναστείας και ήθελε πλέον εκείνος να είναι ο κύριος του σπιτιού του, γι' αυτό και θα ψήφισε υπέρ της δημοκρατίας, υπέρ του πολιτεύματος¹⁰³ που είναι σύμφωνο με τις

¹⁰²Εφημερίδα «*Εμπρός*», φ. 7/4/1924, σ. 4 και Γεώργιος Ρούσσος, *Νεώτερη Ιστορία Του Ελληνικού Έθνους 1826-1974, Τόμος Έκτος (1915-1935)*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήναι, σσ. 383-410.

¹⁰³Εφημερίδα «*Έθνος*», φ. 9/4/1924, σ. 1 και Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι Κοινωνικές, Οικονομικές και Πολιτικές απόψεις, Πρακτικά του συνεδρίου Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986*, Αθήνα, σσ. 119-129.

παραδόσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Με το βροντόφωνο «ΝΑΙ» της Κυριακής η Ελλάδα θα άνηκε οριστικά στους Έλληνες.

Στον αντίποδα, η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος υπό μεροληπτικές συνθήκες υπέρ της ομάδας που κατείχε την εκτελεστική εξουσία παρουσίαζε σοβαρά για τον συνταγματικό κόσμο μειονεκτήματα. Η λογοκριτική κατάχρηση της αλληλογραφίας των συντηρητικών παραγόντων, η ανεξέλεγκτη και προνομιακή ψηφοφορία των αξιωματικών, οπλιτών, υπαλλήλων και προσφύγων άφηνε μεγάλο περιθώριο νοθείας. Η απειλούμενη κήρυξη του στρατιωτικού νόμου την επόμενη του δημοψηφίσματος επηρέαζε την ελεύθερη εκδήλωση του φρονήματος των κατοίκων της υπαίθρου. Γενικά, ο αγώνας παρουσίαζε πλήρη ανισότητα νομικά, χρονικά και δυναμικά, δημιουργούσε έλλειψη κύρους, απέκλειε την οριστικότητα του αποτελέσματος και παράτεινε την ανώμαλη και αντεθνική εκκρεμότητα της κατάστασης.

Επίσης, η εφημερίδα «Εμπρός» τόνισε πως ο κύκλος της ελληνικής τραγωδίας θα έκλεινε οριστικά την Κυριακή μέσω του δημοψηφίσματος, του τελευταίου σταθμού των εθνικών ταλαιπωριών. Ο λαός θα έπρεπε να επανέλθει στον ομαλό βίο, καθώς είχε ανάγκη ανάπαυσης και ανάρρωσης, όπως ο ασθενής που επανερχόταν από μια επικίνδυνη ασθένεια. Η Ελλάδα θα ερχόταν την επόμενη μέρα του δημοψηφίσματος σε νέα σταδιοδρομία και διδάγματα από τα παθήματα του παρελθόντος αλλά θα βάδιζε ενωμένη και αδιάσπαστη προς το πεπρωμένο της¹⁰⁴.

Ένα άλλο θέμα που απασχόλησε αρκετά τον εγχώριο τύπο υπήρξε το διάταγμα του στρατιωτικού νόμου¹⁰⁵ που υπογράφηκε αλλά θα εφαρμοζόταν την επόμενη μέρα του δημοψηφίσματος. Για τον «Ριζοσπάστη» ο εργαζόμενος λαός γνώριζε πολύ καλά τους λόγους που συνετέλεσαν στην κήρυξη του στρατιωτικού νόμου, οι οποίοι στρέφονταν κατά των προσφύγων και των εργατών¹⁰⁶. Το διάταγμα περί κήρυξης του στρατιωτικού νόμου επρόκειτο να εφαρμοστεί εκεί που η δημόσια ασφάλεια διαταράχθηκε σοβαρά, δηλαδή στα μέρη που διαπράττονται καθημερινά ληστείες κλοπές και αιχμαλωσίες. Ο «Ριζοσπάστης» μας υπενθυμίζει πως μετά την μικρασιατική καταστροφή, κληρονομιά της υπήρξε η λιποταξία από την οποία δημιουργήθηκαν οι εφεδρείες των συμμοριών που λήστευαν τις επαρχίες και θα ήταν υποχρέωση του κράτους να παρέμβει και να τους εξοντώσει. Επειδή όμως δεν θα απαιτούνταν χρονικό διάστημα τεσσάρων έως πέντε ημερών μέχρι να συνεννοηθούν οι τοπικές αρχές, ο χρόνος της μιας βδομάδας από το δημοψήφισμα αναγκαστικά θα μειωθεί περισσότερο. Βέβαια η αναβολή του στρατιωτικού νόμου αφοπλίζει τους αντιπάλους της. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως η πολιτική πράξη μπορεί να θεωρηθεί σκόπιμη¹⁰⁷.

Σχετικά με το ζήτημα, το «Έθνος» φιλοξένησε τις δηλώσεις του υπουργού της έννομης τάξης Πάγκαλου, ο οποίος ανακοίνωσε πως μέχρι το δημοψήφισμα το

¹⁰⁴Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 9/4/1924, σ. 1.

¹⁰⁵Χ. Οικονόμου – Γκούρας, *Ιστορική συμβολή 1922-23, Από της μικρασιατικής καταστροφής εις την συνθήκην της Λωζάννης*, σσ. 55-74.

¹⁰⁶Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 5/4/1924, σ. 1 και Χάρης Τσιρκινίδης, *Έχω όπλο στην αγρόνη..., Το ντοκουμέντο της Μεγάλης Καταστροφής υπό το φως των ξένων διπλωματικών αρχείων 1908-1925*, Εκδόσεις ερωδός, Θεσσαλονίκη, σσ. 513-528.

¹⁰⁷Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 5/4/1924, σ. 1.

υπουργείο δε θα μπορούσε να πραγματοποιήσει την αποστολή του καθώς οι ενέργειες του ήταν ενδεχόμενο να αποτελούσαν πρόσχημα για την αντιπολίτευση. Μετά το δημοψήφισμα θα δινόταν στη διάθεση του υπουργείου μεγάλη δύναμη στρατού και αξιωματικών για την παγίωση της τάξης που έχει διαταραχθεί. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «Θα πολεμήσωμεν στήθος προς στήθος με το έγκλημα, την ληστεϊάν και την αναρχίαν και ελπίζομεν ότι θα κατορθώσωμεν να εξέλθωμεν νικηταί. Εντός δύο το αργότερον μηνών είνε εθνική ανάγκη και πρέπει η τάξις και η ασφάλεια να έχη παγιωθή πλήρως καθ' άπαν το Κράτος. Εκ παραλλήλου, θα αγωνισθώμεν και κατά της αισχροκέρδειας και ελπίζομεν ότι τάχιστα θα επιτύχωμεν να βελτιώσωμεν τους όρους της ζωής».

Στο προσκήνιο έρχεται ξανά ο στρατιωτικός νόμος και ο Ριζοσπάστης κάνει λόγο για τις δηλώσεις του υπουργού των Εξωτερικών κ. Ρούσσου. «*Το βέβαιον είνε ότι οι Μπολσεβίκοι έχουν παντού οργανώσεις κυρίως δε εις την Ευρώπην και Βαλκανικήν, αι οποίαι βέβαια, δεν επιδιώκουν ειμή αναστατώσεις και ανατροπάς. Φυσικόν ήτο τώρα, να συνεννοηθούν και με τους κομιτατζήδες δια κοινήν ενέργειαν. Το ζήτημα είνε όμως, αν θα επιτύχουν του σκοπού των*», ανέφερε χαρακτηριστικά. Ακόμη, η εφημερίδα πληροφορήθηκε από ημιεπίσημη πηγή πως ο στρατιωτικός νόμος αφορούσε αποκλειστικά του κομμουνιστές και όχι τους «ληστές», οι οποίοι μπορούσαν να καταδιωχθούν και χωρίς τον στρατιωτικό νόμο και οι οποίοι δεν είχαν καμία σχέση με το άρθρο του συντάγματος περί «απορρήτου των επιστολών», το οποίο αναστέλλεται. Ο «*Ριζοσπάστης*» ήταν σε θέση να γνωρίζει πως την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου ενέκριναν και οι αντιβενιζελικοί παλαιοκομματικοί παράγοντες, εφόσον επρόκειτο να καταδιωχθούν με διάφορα προσχήματα οι εργατικές και προσφυγικές οργανώσεις της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης¹⁰⁸.

Στις 6 Απριλίου, μόλις μία εβδομάδα πριν το κρίσιμο δημοψήφισμα, κοινοποιήθηκε από το υπουργείο Εσωτερικών σε όλες τις διοικητικές αρχές η ερμηνευτική εγκύκλιος του διατάγματος περί διενέργειας του δημοψηφίσματος, όπου δίνονταν οι οδηγίες για τη διεξαγωγή του. Σύμφωνα με αυτές, θα ψήφιζαν μόνο οι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους, εκτός αυτών που υπέστησαν αναγκαστική μετακίνηση, όπως πρόσφυγες, αξιωματικοί και οι οπλίτες στρατού και στόλου, δημοσίων υπαλλήλων και αστυφύλακες. Οι πρόσφυγες και οι δημόσιοι υπάλληλοι είχαν δικαίωμα να ψηφίσουν όπου βρίσκονταν εφόσον ήταν εγγεγραμμένοι σε οποιονδήποτε εκλογικό κατάλογο. Οι δημόσιοι υπάλληλοι που θα ψήφιζαν σε δήμους στους οποίους δεν ήταν εγγεγραμμένοι θα παρούσαν στην εφορευτική επιτροπή πιστοποίηση της αρχής στην οποία εργάζονταν πως είναι δημόσιοι υπάλληλοι ορισμένης υπηρεσίας. Ακόμη, η ιδιότητα των προσφύγων θα πιστοποιούταν από δύο εκλογείς που θα ήταν διορισμένοι από τον νομάρχη. Όσον αφορά τους πρόσφυγες που δεν ήταν εγγεγραμμένοι σε εκλογικούς καταλόγους, η εγκύκλιος ανέφερε ότι μπορούσαν να ψηφίσουν αφού προηγουμένως βεβαιωνόταν η προσφυγική ιδιότητα από τον νομάρχη του κάθε προσφυγικού τμήματος.

¹⁰⁸Βασίλειος Π. Κασίμης, *Η ανάπλασις του πολιτεύματος*, Αθήναι, σσ. 165-169 και Γιάννης Ν. Γιαννόπουλος, *Η Ευγενής μας Τύφλωσις...*, *Εξωτερική Πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1817 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, Σσ. 268-297.

Οι στρατιώτες όπως και οι ναύτες θα ψήφιζαν έστω και αν δεν ήταν εγγεγραμμένοι σε εκλογικούς καταλόγους. Σε περίπτωση νοθείας με την ενδεχόμενη μεταμφίεση πολιτών σε στρατιώτες, είχε παρθεί το εξής μέτρο: θα απαγορευόταν η μεμονωμένη κυκλοφορία στρατιωτών στις πόλεις κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος. Οι έφεδροι που είχαν αποστρατευτεί και δεν είχαν εκλογικά βιβλιάρια μπορούσαν να ψηφίσουν στους δήμους ή στις κοινότητες που ήταν εγγεγραμμένοι βάσει του απολυτηρίου τους. Τέλος, η εγκύκλιος ερμήνευε τα υπόλοιπα άρθρα του συντάγματος για μυστικότητα του ψηφοδελτίου στον φάκελο περί απαγόρευσης σφράγισης των φακέλων έξω από το εκλογικό τμήμα. Αν σημειωνόταν σε κάποιο τμήμα ματαίωση της ψηφοφορίας, θα πραγματοποιούνταν την επόμενη μέρα¹⁰⁹. Το υπουργείο των Εσωτερικών με μακροσκελή επεξηγηματική εγκύκλιο του διατάγματος περί δημοψηφίσματος καθιστά γνωστό πως οι στρατιώτες θα είχαν δικαίωμα ψήφου αρκεί να βεβαιωθεί ότι θα υπηρετούν στον στρατό της ξηράς ή της θάλασσας.

Στο συγκεκριμένο σημείο πρέπει να γίνει λόγος και για τη θέση του βασιλιά Γεώργιου. Ο βασιλιάς διαβίβασε διάγγελμα από το Βουκουρέστι στον ελληνικό λαό για το επικείμενο δημοψήφισμα¹¹⁰. Ως απάντηση, ο υπουργός των Εξωτερικών κ. Ρούσσος ανακοίνωσε πως η κυβέρνηση έλαβε γνώση για το ραδιοτηλεγράφημα. Ο Ρούσος ενώ είχε απόλυτη γνώση του κειμένου του βασιλικού διατάγματος, σύμφωνα με τη «Βραδυνή», σε ερώτηση των δημοσιογράφων αρνήθηκε κατηγορηματικά να ανακοινώσει οτιδήποτε, βεβαιώνοντας πως δε γνώριζε τίποτα σχετικό. Είπε μόνο κατόπιν σχετικής ερώτησης πως η Ρουμανική κυβέρνηση φαίνεται πως συγκατένευσε στη διαβίβαση του διαγγέλματος του βασιλιά προς τον ελληνικό λαό. Αφού ρωτήθηκε εάν η ελληνική πρεσβεία στο Βουκουρέστι διαβίβασε πληροφορίες για το βασιλικό διάγγελμα, απάντησε πως δεν είχε λάβει καμία πληροφορία. Τέλος, όταν ρωτήθηκε αν η κυβέρνηση θα επέτρεπε στις εφημερίδες τη δημοσίευση του διαγγέλματος, ο υπουργός είπε ότι εφ' όσον το διάγγελμα διαβιβαζόταν μέσω ασύρματου δημοσιογραφικού πρακτορείου, η κυβέρνηση δεν μπορούσε να απαγορεύσει τη δημοσίευση αυτού¹¹¹.

Η είδηση περί έκδοσης διαγγέλματος από τον Γεώργιο επιβεβαιώθηκε και ανακοινώθηκε από τον ρουμανικό τύπο. Στο διάγγελμα του αυτό ο βασιλιάς καταφερόταν εναντίον των Ελλήνων αξιωματικών για τους οποίους έλεγε ότι κατάργησαν τα πολιτικά δικαιώματα των Ελλήνων και πίεζαν τη χώρα με κάθε τρόπο. Από το υπουργείο της έννομης τάξης εκδόθηκε διαταγή σύμφωνα με την οποία απαγορευόταν η δημοσίευση και η κυκλοφορία των εικόνων του βασιλιά με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης. Η απαγορευτική διαταγή θα ίσχυε και για τις εφημερίδες, στις οποίες απαγορευόταν η καταχώρηση σχετικών με τη δυναστεία

¹⁰⁹Εφημερίδα «Εμπρός», Φ. 6/4/1924, Σ. 2 Και Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι Κοινωνικές, Οικονομικές και Πολιτικές απόψεις, Πρακτικά του Συνεδρίου Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986*, Αθήνα, Σσ. 185-191.

¹¹⁰Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 159. και σσ. 366-367.

¹¹¹Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Ιστορική βιβλιοθήκη Θεμέλιο, σσ. 265-269.

δημοσιευμάτων. Όσοι δεν τηρούσαν την εν λόγω διαταγή θα συλλαμβάνονταν και θα διώκονταν¹¹².

Η εφημερίδα «Εμπρός» έκανε επίσης λόγο για το διάγγελμα του βασιλιά Γεώργιου, το οποίο όμως δεν έγινε γνωστό στην Ελλάδα. Εφ' όμως όσον επιτρεπόταν να κριθεί από τις περιλήψεις, οι οποίες διαβιβάζονταν έμμεσα μέσω του τηλεγράφου, ο βασιλιάς διεκδικούσε το δικαίωμα του στη βασιλεία και δεν παραιτούνταν. Ο υπουργός των Εξωτερικών κ. Αραβαντινός μιλώντας σχετικά με το διάγγελμα του βασιλιά, ανακοίνωσε πως σύμφωνα με την απόφαση της Εθνοσυνέλευσης κατά την οποία οι Γκλύξμπουργκ στερούνταν των δικαιωμάτων τους επί του ελληνικού θρόνου και της ελληνικής ιθαγένειας, δεν θα επιτρεπόταν η δημοσίευση κάθε τί που αφορούσε την οικογένεια αυτή. Μέχρι εκείνο το σημείο ο ελληνικός λαός είχε ανεχτεί πολλά για να πετύχει την συμφιλίωση. Θα έπρεπε να καταλάβουν όλοι ότι δεν θα επιτρεπόταν να γίνει κανένας λόγος για τους πολίτες του Γκλύξμπουργκ καθότι αποτελούσαν για το έθνος ζήτημα εμφύλιου σπαραγμού¹¹³.

Την 10^η Απριλίου δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης το διάταγμα για την συμπλήρωση του παλαιότερου που αφορούσε τη διενέργεια του δημοψηφίσματος. Σύμφωνα με αυτό, οι εφορευτικές επιτροπές υποχρεώνονταν να δέχονται ως ψηφοφόρους άτομα των οποίων τα ονόματα είχαν αλλοιωθεί στον εκλογικό κατάλογο από τυπογραφική αβλεψία δείχνοντας την ταυτότητα τους. Σε περίπτωση που την ώρα της έναρξης του δημοψηφίσματος δεν είχαν κομιστεί τα εκλογικά είδη σε Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη, η αρμόδια εφορευτική επιτροπή θα επέτρεπε την ψηφοφορία σε λευκά χαρτιά που θα ανέγραφαν το «ΟΧΙ» (υπέρ της Βασιλευόμενη Δημοκρατία) ή το «ΝΑΙ» (υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας) γραπτά ή δακτυλογραφημένα. Από τη δημοσίευση του διατάγματος, όλοι οι δικηγόροι που ήταν μέλη των εφορευτικών επιτροπών, απαλλάσσονταν και θεωρούνταν διορισμένοι αναπληρωματικοί δικαστικοί αντιπρόσωποι. Τέλος, δεν θα γίνονταν δεκτοί ως αντιπρόσωποι καμίας πολιτειακής παράταξης σε εκλογικά τμήματα αξιωματικοί εν αυτεπάγγελτη αποστρατεία, σε διαθεσιμότητα ή εν αποταξία.

Καυτηριάζοντας το νέο διάταγμα η εφημερίδα «Σκριπ» τόνισε πως παρά την πίεση και τα μέτρα του Παπαναστασίου ο συνταγματικός κόσμος είχε ακλόνητη πίστη στην νίκη και δεν θα ανεχόταν κανέναν από τους περιορισμούς που έθεταν¹¹⁴. Στη συνέχεια προέτρεψε με μεγάλη ένταση τον ελληνικό λαό να προσέλθει στις κάλπες σύσσωμος και να ψηφίσει καθώς η αποχή θα αποτελούσε έγκλημα για την ησυχία και την πρόοδο της χώρας. Το «Ελεύθερο Βήμα» με τη σειρά του, καλούσε τη δημοκρατία να κατέβει από τον ουρανό και να προλάβει τον εμφύλιο σπαραγμό δίνοντας γαλήνη και ησυχία στον τόπο. Ο «Ελεύθερος Λόγος» πάλι, αναγνώριζε το αδύνατο της επιστροφής του Γεώργιου Γκλύξμπουργκ και θεωρούσε δεδομένη την

¹¹²Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 10/4/1924, σ. 4.

¹¹³Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 10/4/1924, σσ. 1-4 και Τζ. Αλεξάντερ-Ν. Αλιβιζάτος, Κ. Βεργόπουλος-Κ. Γουντχάουζ-Σ. Θωμαδάκης-Γ. Ιατρίδης-Ρ. Κλογκ-Β. Κουφουδάκης-Γ. Μαυρογορδάτος-Λ. Μπερεντζέν-Λ. Ούνιτερ-Π. Παπαστράτης-Γ. Πετρόπουλος-Α. Πολλίς-Χ. Ρίχτερ-Ν. Σβόρωνος-Κ. Τσουκαλάς-Α. Φατούρος-Χ. Φλάισερ-Γ. Χόνδρος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, σσ. 307-324.

¹¹⁴Εφημερίδα «Έθνος», φ. 10/4/1924, σ. 3 και Βασίλης Ραφαηλίδης, *Ιστορία (Κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου Αθήνα, σσ. 129-132.

ήττα των μοναρχικών. Ακόμη, η «Καθημερινή» πίστευε πως η επερχόμενη μάχη του αγώνα θα ήταν και η τελειωτική και πως όσο και αν οι αντίπαλοι είχαν πολλά πλεονεκτήματα, οι συνταγματικοί τελικά θα επικρατούσαν.

Παίρνοντας ενεργό μέρος στο σχολιασμό του διατάγματος, η «Βραδυνή» σχολίασε πως η κυβέρνηση υπό την βεβαιότητα περί αποτυχίας της κατά το δημοψήφισμα άρχισε από νωρίς κιόλας να θέτει σε εφαρμογή διάφορα μέτρα με τα οποία προκάλεσε την αγανάκτηση του συνταγματικού κόσμου και δημιούργησε την εντύπωση ότι το δημοψήφισμα θα διεξαγόταν ομαλά. Γι' αυτό και μετά τη δημοσίευση του συμπληρωματικού νομοθετικού διατάγματος απαγορεύτηκε με κατάφορη παραβίαση της ελευθεροτυπίας το διάγγελμα του βασιλιά προς τον ελληνικό λαό. Ο Μεταξάς δήλωσε επί του θέματος πως προφανώς επρόκειτο για μέτρα βίας που παραβίαζαν την ελευθεροτυπία και θεωρούσε πως τα μέτρα αυτά λήφθηκαν εν αγνοία του πρωθυπουργού, ο οποίος μόλις θα τα πληροφορούνταν θα διέταζε τη λήψη ανάλογων μέτρων. Πράγματι, όταν ο Ευστρατιάδης έδωσε την ανώτερη διαμαρτυρία στον υπουργό των εσωτερικών κ. Αραβαντινό, έγινε αμέσως δεκτή και μάλιστα θα συζητούνταν με την άφιξη του πρωθυπουργού¹¹⁵.

Από την αντίθετη μεριά της «Βραδυνής», το «Έθνος» αναφέρθηκε στη συνομιλία του πρωθυπουργού Παπαναστασίου με τους αντιπροσώπους των βασιλοφρόνων, στην οποία εξετάστηκε η κατάσταση περί του δημοψηφίσματος και δόθηκαν διαβεβαιώσεις για πλήρη τάξη και γαλήνη κατά την Κυριακή. Οι βασιλόφρονες είχαν τονίσει πως το μέτρο που οι πολίτες θα ερευνούνταν από αξιωματικούς για εξακρίβωση της ιδιότητας τους ως εκλογείς ήταν πιθανό να προκαλέσει δυσφορία. Σε αυτό το ενδεχόμενο, ο Παπαναστασίου αποκρίθηκε πως θα αναιρούσε το μέτρο ώστε να μην προκαλέσει δυσχέρεια και με την σειρά του συνέστησε να μετριαστεί ο φανατισμός και να μην γίνεται εκμετάλλευση του θρησκευτικού φανατισμού¹¹⁶. Στο απίθανο σενάριο για την εφημερίδα που ο λαός θα ψήφιζε «ΟΧΙ» οι συνέπειες δεν θα ήταν άλλες από τον εμφύλιο σπαραγμό, το αδερφικό αιματοκύλισμα, την οικονομική κατάρρευση και τη διεθνή έκπτωση. Αν όμως ο λαός ψήφιζε «ΝΑΙ», θα υπήρχε μακρά εσωτερική και εξωτερική ειρήνη, αδελφοσύνη και επανάκτηση υπεροχής στις διεθνείς σχέσεις, οικονομική ακμή και ευημερία.

Κάνοντας αναφορά στον Ι. Μεταξά, δεν θα μπορούσε να μη σχολιαστεί ενδελεχώς από τον εγχώριο Τύπο και η άφιξη του. Για το «Έθνος» η άφιξη του δεν είχε σκοπό να επηρεάσει τις διαδικασίες του δημοψηφίσματος. Η τελευταία αξίωση του κόμματος των Ελευθεροφρόνων με τη μορφή απειλής αποχής από το δημοψήφισμα ήταν να μην εφαρμοστεί ο στρατιωτικός νόμος και η απειλή αυτή εισακούστηκε. Οι πρώτες δηλώσεις του στην Κέρκυρα έδειχναν, σύμφωνα με την εφημερίδα, τη βαθιά ανάγκη του να πάνσουν να υπάρχουν δύο Ελλάδες γιατί αυτή η κατάσταση εμφυλίου πολέμου δημιουργούσε στο εξωτερικό συζητήσεις σχετικές με τον διαμελισμό της χώρας μας. Στη συνέχεια ο Μεταξάς κηρύχθηκε υπέρ της

¹¹⁵Το Βήμα, Μετά το τέλος του μεγάλου πολέμου, 1922-1931 Η δεκαετία των ελπίδων και των διαψεύσεων, σσ. 30-41.

¹¹⁶Εφημερίδα «Έθνος», φ. 11/4/1924, σ. 4 και Μεταξάς, το προσωπικό ημερολόγιο, ο Παγκόσμιος Πόλεμος 1915-1920, Τόμος Τέταρτος, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, σσ. 642-669.

συμφιλίωσης και υπέρ της επανόδου στον ομαλό πολιτικό βίο και επίσης φανερώνονταν οι διαθέσεις του να απέχει από τις δημοσκοπικές απόπειρες περί βασιλείας. Προσέθεσε ακόμα πως η ουσία του δημοψηφίσματος δεν αναγόταν στη μορφή του πολιτεύματος αλλά στις πολιτικές αρχές της διακυβέρνησης του τόπου. Υπαινισσόταν μάλιστα πως αν ο λαός ψήφιζε αρνητικά στο δημοψήφισμα, αυτό δε θα σήμαινε την οριστική επάνοδο του Γεώργιου. Από τις πρώτες δηλώσεις του θα μπορούσε να επιτραπεί κάθε προσδοκία πως ήθελε να σκεφτεί και να πολιτευθεί ως αρχηγός ελληνικού κόμματος¹¹⁷.

Συνεχίζοντας, ο Μεταξάς θεωρούσε αδύνατη την παλινόρθωση της δυναστείας αλλά επιμελώς απέφευγε να κάνει λόγο περί βασιλείας αν και δήλωνε πλήρη υποταγή στα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος. Παρ' όλα αυτά το «*Εθνος*» πίστευε πως ο αρχηγός των Ελευθεροφρόνων δεν είχε το σθένος να τονίσει τη αλήθεια για το ουσιαστικό ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος αλλά αρκέστηκε σε αοριστολογίες και υπαινιγμούς. Φοβήθηκε τους αδιάλλακτους και τους κεραυνούς του Αγγελόπουλου, ο οποίος υπέβλεπε την αρχηγεία και φιλοδοξούσε να αποβεί ηγέτης των βασιλοφρόνων. Συνεχίζοντας την κριτική της, η εφημερίδα τόνισε πως δεν αρκούσε το γεγονός πως βροντοφώναζε για προσπάθειες υπέρ της συμφιλίωσης αλλά έπρεπε και να το πράξει. Αναρωτιέται για το ποια ήταν η έμπρακτη εκδήλωση των διαθέσεων του όταν αναγνώριζε τις δεινές συνέπειες της βασιλείας αλλά ταυτόχρονα καλούσε σε αδιάλλακτο αγώνα για το δημοψήφισμα παρασυρόμενος από τους αδιάλλακτους. Ο Μεταξάς δεν είχε το σθένος της αλήθειας, γι' αυτό και προτίμησε τις εύκολες κατευθύνσεις¹¹⁸.

Και η «*Βραδυνή*» με τη σειρά της δημοσίευσε την ομιλία του και την αποκωδικοποίησε, καθότι φιλομεταξική, με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο. Κατά τη γνώμη της μίλησε ως πολιτικός που αντιμετώπιζε με ευθύτητα και τόλμη την λεπτή και περίπλοκη κατάσταση. Επανερχόμενος στην Ελλάδα για να τεθεί επικεφαλής του συνταγματικού αγώνα δεν μπορούσε να παραβλέψει την σπουδαιότητα του, ούτε να παρασυρθεί από εύκολους ενθουσιασμούς. Ο συνταγματικός κόσμος όφειλε να προσέλθει σύσσωμος στις κάλπες από πατριωτικό καθήκον για να μη δώσει προσχήματα στους στρατοκράτες και για να εξομαλύνει την εσωτερική κρίση. Θα ερχόταν όμως με την πεποίθηση πως θα προχωρούσε σε μια θυσία υπέρ του κοινού συμφέροντος¹¹⁹.

Η εφημερίδα σχολίασε επίσης το κλίμα που φάνηκε να υπάρχει στα λεγόμενα του Μεταξά και στα αισθήματα του πλήθους. Δικαιολόγησε αυτό το αρνητικό κλίμα λέγοντας πως ο συνταγματικός λαός κακομαθημένος από τα ρητορικά πυροτεχνήματα των κακών ποιμένων του ανέμενε από αυτόν βροντόφωνες λέξεις και ισχυρές φράσεις. Ο Μεταξάς για το έντυπο μίλησε τη σεμνή γλώσσα της αλήθειας και της πραγματικότητας καθώς πίστευε πως οι πράξεις έπρεπε να προηγούνται από

¹¹⁷Τρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού*, Κάκτος, σσ. 343-382.

¹¹⁸Εφημερίδα «*Εθνος*», φ. 7/4/1924, σ. 1 και Επαμεινώνδας Ι. Μαυρομμάτης, *Σύγχρονος πολιτική και στρατιωτική ιστορία 1862-1909, 1909-1928*, Αθήναι, σσ. 222-247.

¹¹⁹Εφημερίδα «*Βραδυνή*», φ. 5/4/1924, σ. 1 και Γιώργος Δημ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Β' έκδοση, Αθήνα, σσ. 549-554.

τα λόγια. Οι λαϊκές μάζες λάμβαναν συνήθως μια μονόπλευρη θέση απέναντι στα πολιτικά ζητήματα. Στους πραγματικούς όμως πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι οδηγούσαν τις μάζες και δεν σύρονται από αυτές, έπεφτε το βαρύ έργο της εξύψωσης των λαϊκών μαζών σε υψηλότερο επίπεδο από τους κομματικούς καπνούς.

Σε μια ακόμη προσέγγιση του λόγου του Μεταξά προχώρησε και η εφημερίδα «Εμπρός». Για το έντυπο, ο λόγος του Ι. Μεταξά στην Κέρκυρα ούτε προσέθεσε ούτε αφαίρεσε τίποτα από τα όσα γνωρίζαμε για την άποψη του. Παρά το δυσνόητο ύφος του φρόντισε να τονίσει τρία θέματα. Πρώτα, τόνισε πως όλοι οι πολίτες έχουν υποχρέωση να συμμετάσχουν στο δημοψήφισμα. Έπειτα, υποστήριξε πως το ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος αποτελεί δευτερεύον κομμάτι. Και τέλος δήλωσε πως με οποιονδήποτε τρόπο αποφασιστεί η διεξαγωγή του αγώνα, δεν επιτρέπεται να διαιρεθεί ο ελληνικός λαός. Η εφημερίδα από όλα αυτά συμπεράνε πως ο Μεταξάς αντιλαμβανόταν πως η διαίρεση του λαού θα οδηγούσε σε ολέθριο τέλος, το οποίο δεν επιθυμούσε να φέρει ο ίδιος λέγοντας την πολιτειακή του άποψη, αφήνοντας την πολιτική συνείδηση του καθενός ελεύθερη. Θεωρούσε επιτακτική ανάγκη να υπάρξει μια μόνο Ελλάδα ενωμένη. Το δημοψήφισμα, οποιοδήποτε αποτέλεσμα και αν είχε, έπρεπε να καταστεί σεβαστό γιατί θα ήταν η γνήσια έκφραση της λαϊκής θέλησης, άποψη που ενστερνιζόταν και η «Εμπρός»¹²⁰.

Συνεχίζοντας, η εφημερίδα σχολίασε πως ο Μεταξάς δεν μίλησε περί του πολιτεύματος, δεν ανέλυσε ποιο πολίτευμα ήταν προτιμότερο αλλά τοποθέτησε όλο το ζήτημα στο δικαίωμα του λαού να αποφασίσει για τα μεγάλα προβλήματα που αφορούσαν τη διοίκηση του κράτους. Κατέληξε στο συμπέρασμα πως ο ελληνικός λαός επιβαλλόταν να ψηφίσει ΟΧΙ στο ερώτημα του δημοψηφίσματος. Γιατί η βαθύτερη έννοια της ψήφου δεν ήταν απλώς στη λύση του πολιτειακού ζητήματος, αλλά στον τρόπο που θα έπρεπε να γίνονται οι πολιτειακές μεταβολές, δηλαδή στην ενέργεια του ελληνικού λαού ή στις μικρές ομάδες που διέθεταν την ένοπλη βία, σύμφωνα πάντα με την εφημερίδα. Ο λαός ήταν πάντα κυρίαρχος, γι' αυτό και επρόκειτο να λυθεί το επείγον ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος.

Κρίνοντας τη στάση του Μεταξά απέναντι στα πολιτικά δρώμενα, ο «Ριζοσπάστης» και το Κομμουνιστικό Κόμμα δήλωναν πως ο Μεταξάς ήταν φιλοπόλεμος. Και αυτό γιατί οι πολιτικές ελευθερίες για τις οποίες και προφανώς δεν αγωνιζόταν, ήταν η στάχτη που έριχνε στα μάτια του λαού. Ο σκοπός του, όπως άλλωστε και αυτός του Παπαναστασίου ήταν να δέσει την Ελλάδα στο άρμα των ξένων ιμπεριαλιστών. Και ήταν απολύτως σύμφωνοι όπως σύμφωνοι ήταν ο Βενιζέλος και ο Γούναρης προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα αγγλογαλλικά συμφέροντα¹²¹. Από την άλλη, σύμφωνα με την «Εμπρός» ο Μεταξάς δεν κατατοπίστηκε με την κοινή επιθυμία του ελληνικού λαού να έρθει όντως η γαλήνη στην χώρα. Περιστοιχισμένος από τους αδιάλλακτους οπαδούς του ενστερνίστηκε τους καυστικούς λόγους των φίλων του και υπό την επιρροή τους τόνισε πως «*Το όχι της Κυριακής θα είναι ένα βροντόφωνο ναι*», δηλαδή ήταν σα να δήλωσε «*Ναι θέλω*

¹²⁰Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 6/4/1924, σ. 1 και Costis Ailianos, *La Grece et la Petite Entente 1918-1939*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, σσ. 192-195.

¹²¹Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 8/4/1924, σ. 1.

να είμαι εγώ ο νοικοκύρης του σπιτιού μου». Αν πραγματοποιούνταν όμως η συμβουλή αυτή, νοικοκύρης δεν θα ήταν ο ελληνικός λαός αλλά ο ίδιος ο Μεταξάς.

Οι προετοιμασίες για το δημοψήφισμα¹²² ήταν ήδη πυρετώδεις και οι εφημερίδες απευθύνονταν στον ελληνικό λαό εφιστώντας του την προσοχή στο τι θα ψήφιζε και ποιες θα ήταν οι συνέπειες της ψήφου του. Αναλυτικότερα, για τη «Βραδυνή», οι συνταγματικοί πολίτες θα συνέρρεαν στις κάλπες για να ρίξουν το κίτρινο «ΟΧΙ». Όχι γιατί πείστηκαν από την προπαγάνδα των εφημερίδων αλλά γιατί αυτό τους υπαγόρευε η συνείδηση τους. Και θα έδιναν το αρνητικό «ΟΧΙ» όχι για να βεβαιωθούν για κάτι άγνωστο ή νέο, ούτε για να εξασκήσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Ο συνταγματικός λαός θα διακήρυττε πως δεν ήταν μια ασήμαντη μειοψηφία που θα μπορούσε να αγνοηθεί αλλά μια τεράστια λαϊκή δύναμη που είχε τα δικαιώματα και τις αξιώσεις της και η οποία δεν ήταν δυνατόν αποκλειστεί με οποιοδήποτε πρόσχημα. Αυτή θα ήταν η πραγματική έννοια της ψήφου. «Και ας γίνονταν όλα στάχτη». Ο αγώνας για το έντυπο δεν ήταν άλλωστε μόνο από πολιτικής άποψης άνισος αλλά και από ηθικής¹²³.

Θέμα στην εφημερίδα «Εμπρός» έγιναν οι δηλώσεις του υπουργού των Εσωτερικών κ. Αραβαντινού σχετικά με υπόνοιες για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Ο υπουργός διέψευσε με αγανάκτηση την είδηση πως από τα υπουργεία των στρατιωτικών και της έννομης τάξης έγινε προσπάθεια νοθείας του δημοψηφίσματος μέσω της συσκευής μεγάλου αριθμού λευκών ψηφοδελτίων σε δέματα που μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν σε ορισμένα μέρη κοντά στα εκλογικά κέντρα. Την διάδοση αυτή μάλιστα την χαρακτήρισε ως κακοηθέστατο επιχείρημα των αντιδραστικών, οι οποίοι απέδιδαν μομφές στην κυβέρνηση ότι δεν επιθυμούσε να δημιουργήσει αμερόληπτο δημοψήφισμα. Αντιθέτως, στην κατηγορία τους απάντησε πως ανακαλύφθηκε πριν από τέσσερις ημέρες κλοπή 40.000 ψηφοδελτίων του «ΟΧΙ», την οποία έκανε βασιλόφρων υπάλληλος του υπουργείου, ψηφοδέλτια που προορίζονταν για τη Θεσσαλονίκη. Για αυτή την υπόθεση μάλιστα θα διεξαγόταν η ενέργεια ανακρίσεων¹²⁴.

Η οπτική και η θέση του «Ριζοσπάστη» σχετικά με την πολιτική κατάσταση ήταν ξεκάθαρη. Ο μοναρχικός τύπος μαχόταν εναντίον της δημοκρατίας, ενώ ταυτόχρονα τα δήθεν δημοκρατικά φύλλα καλούσαν το λαό να ψηφίσει τη δημοκρατία του Πάγκαλου και των Κονδυλικών. Ένας τεράστιος πόλεμος διεξαγόταν μεταξύ των αντιπάλων και χρησιμοποιούσαν τον κρατικό μηχανισμό για να πετύχουν τον στόχο τους. Εφημερίδες που είχαν ως αρχή «τα πάντα για τον βασιλιά», εφημερίδες που έβριζαν κάθε τι το λαϊκό, τώρα μιλούσαν για το λαϊκό δίκιο και την λαϊκή κυριαρχία. Για τον θρόνο δε δίστασαν να θυσιάσουν την αξιοπρέπεια τους και τα συμφέροντα του λαού. Και τώρα που το έδαφος κλονιζόταν σοβαρά προσπαθούσαν με συκοφαντίες να παρουσιάσουν τη δική του θέληση ως θέληση του λαού. «ΝΑΙ-ΟΛΟΙ-ΝΑΙ» τόνιζαν και συνέχιζαν: «*Ημασταν κωνσταντινικοί. Κοιτόμασταν τραυματίαι μετά το Σαγγάριον. Ήταν έτοιμο το τραίνο να μας μεταφέρει*

¹²²Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων*, Τεύχος Α' 1821-1941, Αθήνα, σσ. 112-124.

¹²³Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 12/4/1924, σ. 1.

¹²⁴Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 13/4/1924, σ. 2.

στην Προύσα. Και ήρθαν ο τότε Διάδοχος Γεώργιος με την πριγκηπική ακολουθία και διέταξε και μας έδωξαν με τις κλωτσιές από το Σταθμό. Φόρτωσε το τραίνο με τις βαλίτσες του και τώσκασε στη Προύσα. Πολλοί από τους συντρόφους μας πέθαναν εκεί σαν σκυλλιά. Στην ψυχή τους που φτερούγιζε κάναμε όρκο: ΟΧΙ ΠΕΙΑ ΒΑΣΙΛΗΑ ΑΔΕΡΦΙΑ-ΟΧΙ ΠΕΙΑ ΒΑΣΙΛΗΑ ΚΑΤΩ Η ΜΟΝΑΡΧΙΑ! ΖΗΤΩ Η ΕΡΓΑΤΟΑΓΡΟΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»¹²⁵.

Για τον «Ριζοσπάστη» η διαλογή των ψηφοδελτίων θα παρουσίαζε την καταδίκη του μοναρχισμού από το «ΝΑΙ» των κομμουνιστών και των οπαδών του κομμουνιστικού κόμματος. Οι δημοκράτες θα γιόρταζαν τα επινίκια και θα προσπαθούσαν να δημιουργήσουν την εντύπωση πως νίκησαν εκείνοι, όσοι δηλαδή είχαν κηρύξει τον στρατιωτικό νόμο. Αναμφίβολα για την εφημερίδα όμως, όλοι γνώριζαν πως τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος δεν θα ήταν επικύρωση του δικού τους πραξικοπήματος. Θα τα λησμονούσαν όλα, θα προσπαθούσαν να στηρίξουν την αστική δημοκρατία τους και θα ορθώνονταν θρασείες και απειλητικοί μπροστά σε όλους τους αντιφρονούντες. Απέναντι σε αυτήν την κατάσταση, απέναντι στην αστική τάξη με τη μάσκα της δημοκρατίας, ο ελληνικός λαός θα έπρεπε να εξακολουθήσει να αγωνίζεται για τα δικαιώματά του. Η συντριβή του μοναρχισμού θα σήμαινε το ξεπάστρεμα του ισχυρότερου εχθρικού κόμματος¹²⁶. Ο φυσικός όμως εχθρός του φτωχού εργαζόμενου λαού παρέμενε κυρίαρχος και εκμεταλλευόταν τον λαϊκό ιδρώτα. Το κομμουνιστικό κόμμα αν και γνώριζε αυτή την κατάσταση δεν θα απείχε από το δημοψήφισμα διότι επιθυμούσε να θάψει τον μοναρχισμό που ήταν ο κύριος εχθρός του εργαζόμενου λαού. Από το δημοψήφισμα αυτό, ο λαός θα επωφελούνταν δύο φορές: πρώτον γιατί θα πέθαινε η μοναρχία και δεύτερον γιατί θα αποκαλυπτόταν η αστική δημοκρατία. Το «ΝΑΙ» θα σήμαινε θάψιμο της μοναρχίας και όχι αναγνώριση της αστικής δημοκρατίας.

Ανήμερα του δημοψηφίσματος ο Τύπος παρέθεσε τα τελευταία του σχόλια για τη μεγάλη εκλογική μάχη. Συγκεκριμένα, η «Βραδυνή» μας πληροφορεί πως τα εκλογικά τμήματα κατακλύζονταν από πλήθη ψηφοφόρων, οι οποίοι ήταν ήρεμοι, αποφασιστικοί αλλά και γριφώδεις. Οι Έλληνες, έχοντας συναίσθηση της ύψιστης σημασίας της ψήφου τους, αισθάνονταν πως η ημέρα του δημοψηφίσματος θα έφερνε, σύμφωνα πάντα με τη «Βραδυνή», τη γαλήνη στον άτυχο τόπο, ο οποίος επί δεκαετίες πάλευε κατά της διαίρεσης, του διχασμού και των εμφύλιων αγώνων. Πολλοί ακόμη εκδήλωναν την πεποίθηση πως όλα θα πήγαιναν καλά γιατί επιθυμούσαν πια να ησυχάσουν. Ο λαός πάνω απ' όλα θα ανέμενε την ησυχία και τη γαλήνη, συναισθανόμενοι πως η έναρξη του εμφυλίου πολέμου θα ήταν το τελευταίο

¹²⁵Τζ. Αλεξάντερ-Ν. Αλιβιζάτος, Κ. Βεργόπουλος-Κ. Γουντχάουζ-Σ. Θωμαδάκης-Γ. Ιατρίδης-Ρ. Κλογκ-Β. Κουφουδάκης-Γ. Μαυρογορδάτος-Λ. Μπερεντζέν-Λ. Ουίτνερ-Π. Παπαστράτης-Γ. Πετρόπουλος-Α. Πολλιν-Χ. Ρίχτερ-Ν. Σβόρωνος-Κ. Τσουκαλάς-Α. Φατούρος-Χ. Φλάισερ-Γ. Χόνδρος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, σσ. 307-324 και Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 12/4/1924, σ. 1.

¹²⁶Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 1057-1058.

«τίναγμα» της Ελλάδας προς την άβυσσο. Συγκεκριμένα ανέφερε: «Τους λευκούς και τους κίτρινους τους συνδέει ένας κοινός πόθος, της γαλήνης και της ένωσης»¹²⁷.

Η εφημερίδα συνέχισε κριτικάροντας έντονα την κυβέρνηση, η οποία όντας βέβαιη για την αποτυχία της στο δημοψήφισμα, είχε ήδη αρχίσει να θέτει κάθε είδους μέσο για την τρομοκράτηση του λαού και την αρπαγή της ψήφου. Για του λόγου το αληθές, με διαταγή του υπουργού της έννομης τάξης είχαν κατασχεθεί όλα τα αντιβενιζελικά φύλλα. Ο σκοπός του μέτρου αυτού σύμφωνα με τη «Βραδυνή» θα ήταν να κυκλοφορήσουν στις επαρχίες μόνο τα δημοκρατικά φύλλα που περιείχαν ψευδολογίες για τον συνταγματικό αγώνα. Ακόμη, αεροπλάνα πετούσαν πάνω από την πόλη και έριχναν προκηρύξεις με δημοκρατικό περιεχόμενο που δήθεν προέρχονταν από τον Μεταξά. Τέλος, τα αστυνομικά όργανα και διάφοροι περίπολοι προέβαιναν από το πρωί σε κάθε είδους αυθαιρεσία. Μάλιστα, πολίτες συνελήφθησαν και κακοποιήθηκαν γιατί κραύγαζαν υπέρ της βασιλείας και των συνταγματικών φρονημάτων. Ακόμη, ανώτεροι αξιωματικοί απείλησαν αντιπροσώπους και πίεσαν στρατιώτες ώστε να ρίξουν λευκά ψηφοδέλτια.

Στις 13 Απριλίου 1924 διεξήχθη δημοψήφισμα, το οποίο ανακήρυξε νικητή τη δημοκρατία (69,99%) με 758.742 ψήφους, έναντι 325.322 (30,01) ψήφων¹²⁸. Ο στρατός έλαβε μέρος στο δημοψήφισμα με υπερβάλλοντα ζήλο, όπως φαίνεται και από τον αριθμό των δημοκρατικών ψήφων στις στρατιωτικές κάλπες. Ο αριθμός τους μάλιστα ξεπέρασε τον συνολικό αριθμό των εν ενεργεία αξιωματικών και στρατιωτών, επειδή οι στρατιώτες κλήθηκαν να ψηφίσουν αρκετές φορές υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ο τρόπος διεξαγωγής του δημοψηφίσματος οδήγησε αμέσως στην αμφισβήτηση του αποτελέσματος από τους αντιβενιζελικούς εκτός του Μεταξά. Τα θεμέλια της συνταγματικής τάξης παρέμειναν υπό αμφισβήτηση.

Η επόμενη ημέρα των εκλογών είχε φτάσει. Κατά το «Έθνος» ο λαός προσήλθε στις κάλπες και υπερψηφίσε τη δημοκρατία, δηλαδή ψήφισε υπέρ της τάξης και της γαλήνης¹²⁹. Η ημέρα αυτή χαρακτηρίστηκε ως μεγάλη και ιστορική καθώς θα εγκαινιάζοταν μια νέα ζωή για τον τόπο. Η Ελλάδα δε θα έχυνε πια το αίμα της και δεν θα εξαντλούσε τη ζωτικότητα της στις εσωτερικές αναστατώσεις. Η πατρίδα μόλις είχε σωθεί και θα ξεκινούσαν για εκείνη νέες ημέρες γαλήνης και εργασίας.

Με τη σειρά της και η εφημερίδα «Εμπρός» μη κρύβοντας τη χαρά της έκρινε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ως πανηγυρικό υπέρ της δημοκρατίας και ο λαός ψήφισε υπέρ της ησυχίας και της αδελφότητας. Ύστερα από τη γνωστοποίηση των πρώτων αποτελεσμάτων και την συντριπτική επικράτηση της δημοκρατίας, ο ενθουσιασμός του πλήθους δηλωνόταν ως πρωτοφανής. Τα πλήθη ζητωκραύγαζαν

¹²⁷Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 13/4/1924, σ. 1 και Τζ. Αλεξάντερ-Ν. Αλιβιζάτος, Κ. Βεργόπουλος-Κ. Γουντχάουζ-Σ. Θωμαδάκης-Γ. Ιατρίδης-Ρ. Κλογκ-Β. Κουφουδάκης-Γ. Μαυρογορδάτος-Α. Μπερεντζέν-Α. Ουϊντερ-Π. Παπαστράτης-Γ. Πετρόπουλος-Α. Πολλιν-Χ. Ρίχτερ-Ν. Σβόρωνος-Κ. Τσουκαλάς-Α. Φατούρος-Χ. Φλάισερ-Γ. Χόνδρος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, σσ. 307-324.

¹²⁸Θάναος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, σσ. 133-134.

¹²⁹Εφημερίδα «Έθνος», φ. 13/4/1924, σ. 1 και Τα Νέα, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} Τόμος, Νικητές και Ηττημένοι, Νέοι Ελληνικοί Προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση Και Ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, Σσ. 33-46.

«Ζήτω η δημοκρατία» και «Συμφιλίωσις». Ο Παπαναστασίου δήλωνε με τη σειρά του μετά την ανακοίνωση του αποτελέσματος: «Σήμερον δεν ενίκησεν η κυβέρνηση ούτε κανένα κόμμα. Ενίκησεν η Ελλάς. Ας εορτάσωμεν την μεγάλην δημοκρατικήν νίκην ως λαός ελεύθερος και υπερήφανος. Δεν πρέπει να ακουσθεί ουδεμία κραυγή μίσους ή έχθρας. Τώρα υπό την σκέπην της λευκής Δημοκρατίας ας συντελέσουμε όλοι εις την ανάπτυξιν ενός ανώτερου πολιτισμού. Με την ελπίδα δε αυτής ας αναφωνήσουμε όλοι Ζήτω η Ελληνική Δημοκρατία, Ζήτω ο Ελληνικός λαός»¹³⁰.

Από την σκοπιά της «Βραδυνής», τα γενικά αποτελέσματα της εκλογής παρ' ότι δεν είχαν συγκεντρωθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή, έδιναν ως τετελεσμένη τη δημοκρατική νίκη. Στην ουσία το δημοψήφισμα υπήρξε επικυρωτικό των αποφάσεων που είχε ήδη λάβει η κυβέρνηση και είχε χαρακτήρα τελειωτικό. Η στιγμή όμως δε θεωρούταν κατάλληλη για ανώφελες διαμαρτυρίες. Ανάγκη της στιγμής ήταν να στραφεί ο λαός προς την ανάγκη της εσωτερικής γαλήνης και της περισυλλογής. Και αυτό έπρεπε να επιδιωχθεί ώστε να απαλλασσόταν ο τόπος από το φάσμα της καταστροφής. Το πλήγμα που δέχτηκε ο συνταγματικός λαός μπορεί να ήταν βαρύ αλλά τώρα θα έπρεπε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων. Η νίκη της κυβέρνησης επέβαλε βαρύτατα καθήκοντα και υποχρεώσεις απέναντι στο έθνος και τα δημοκρατικά ιδεώδη και οφείλει να εκτελέσει το καθήκον της, δηλαδή να κρατήσει δυνατή την πατρίδα¹³¹.

¹³⁰Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 14/4/1924, σ. 4 και Βενιζελισμός & Αστικός Εκσυγχρονισμός, Επιμέλεια Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική Δωρεά Και Χρηματοδότηση Παγκρητικής Ενώσεων Κρήτης, Ηράκλειο Σσ. 9-19.

¹³¹Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 14/1924, σ. 1.

6. Το δημοψήφισμα του 1935. Η δικτατορία του Κονδύλη και η παλινόρθωση της μοναρχίας

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική κοινωνία μετά τη μικρασιατική καταστροφή δε θα μπορούσαν παρά να εκδηλωθούν και στον πολιτικό τομέα. Ο πρώην Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Αχιλλέας Καλευράς, έδωσε με σαφέστατο τρόπο την εικόνα της περιόδου 1933-1936. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Κατάρρευσις του κράτους και εξασθένησις των ψυχικών του έθνους δυνάμεων... Στρατιωτικά ανταρσία, τουφεκισμοί, δολοφονία... Δημιουργία ειδώλων και συνεπώς ψυχική του Έλληνας υποδούλωσις... Εξασθένησις των δυνάμεων όλων σχεδόν των πολιτικών ανδρών της Χώρας και αντιθέτως ενίσχυσις της επιρροής των φιλόδοξων ηγητόρων του στρατεύματος και σταθερά παγίωσις της παντοδυναμίας ωρισμένων του μεγάλου κεφαλαίου οικονομικών κύκλων... Κινήματα και αντικινήματα και αλλεπάλληλοι απόπειραι προς καταπάτησιν των λαϊκών ελευθεριών»¹³².

Στην πορεία προς τις εκλογές τα βενιζελικά κόμματα απείχαν και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων ύψωσε τη σημαία της παλινόρθωσης της μοναρχίας. Οι υποψήφιοι τους (παλιοί εκ πεποιθήσεως βασιλόφρονες) εμφανίστηκαν στις εκλογές μαζί με ορισμένους ανεξάρτητους ως «Ένωσις Βασιλοφρόνων» και η νέα εφημερίδα του κόμματος, «η Εφημερίς των Ελλήνων», ανέπτυξε έντονη προπαγάνδα υπέρ της βασιλείας¹³³.

Ο Τσαλδάρης όμως αντιστεκόταν. Ύστερα από το πραξικόπημα του Πλαστήρα το 1933 η κυβέρνηση απαγόρευε τις φιλοβασιλικές διαδηλώσεις. Σε προεκλογική του ομιλία μάλιστα διακήρυττε ότι η καλύτερη απόδειξη για την αφοσίωση του κόμματος του στο σύνταγμα ήταν η στάση του κατά το πραξικόπημα και η πρόταση να μην τεθεί ζήτημα πολιτεύματος στην αναθεώρηση του συντάγματος. Για να καθησυχάσει όμως τους βασιλόφρονες άφηνε μια χαραμάδα υπαινισσόμενος ότι μόνο ο λαός θα μπορούσε να αλλάξει το σύνταγμα μέσω δημοψηφίσματος.

Στις 9 Ιουνίου πραγματοποιήθηκαν εκλογές για την ανάδειξη Εθνοσυνέλευσης. Η βενιζελική παράταξη απείχε καθώς θεώρησε το χρονικό διάστημα ανεπαρκές, ο Τσαλδάρης όμως δεν προχώρησε σε νέα αναβολή καθώς δεν ήθελε να δώσει περισσότερο χρόνο στους βενιζελικούς να ανασυνταχθούν. Ο Βενιζέλος είχε επιβάλλει στην παράταξη του την αποχή γιατί θεωρούσε βέβαιη την παλινόρθωση και ήθελε να εκβιάσει τη διάλυση της Εθνοσυνέλευσης υπό τον βασιλιά ώστε να διεξαχθούν νέες εκλογές με ευνοϊκότερους, για την βενιζελική παράταξη, όρους¹³⁴. Η αποχή όμως των βενιζελικών θεωρήθηκε μεγάλο σφάλμα καθώς όπως

¹³²Νίκος Ψυρούκης, *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, σσ. 60-61.

¹³³Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σελ. 1235 και *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός*, Επιμέλεια Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά και χρηματοδότηση Παγκρητικής Ενώσεως Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 345-368.

¹³⁴Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σσ. 358-359.

ήταν φυσικό σε μονόπλευρη Εθνοσυνέλευση θα επικρατούσαν οι αδιάλλακτοι και η μεταβολή του πολιτεύματος θα γινόταν χωρίς προσφυγή στον λαό. Τελικά την πλειοψηφία έλαβαν τα συμπράττοντα κυβερνητικά κόμματα (Τσαλδάρης-Κονδύλης) με 669.434 ψήφους (65,04%)¹³⁵.

Την ταραχώδη εκείνη εποχή υπήρχαν αγεφύρωτες διαφορές ανάμεσα στις πλευρές που αποτελούσαν την κυβέρνηση. Οι δύο σημαντικότερες ήταν η πλευρά του Παναγή Τσαλδάρη και αυτή του Γεώργιου Κονδύλη. Ο Τσαλδάρης ήθελε να εκμηδενίσει τον Κονδύλη και γενικότερα στην παράταξη τον θεωρούσαν «φίδι κολοβό» καθ' ότι υπήρξε πρώην βενιζελικός που πρόδωσε τον Βενιζέλο και το κόμμα του¹³⁶. Η κύρια προσπάθεια του, μετά τις εκλογές, απέβλεπε στην εύρεση τρόπου για να αποφευχθεί η παλινόρθωση. Ο πρώτος όμως που υπονόμεισε αυτή την προσπάθεια ήταν ο Κονδύλης. Σε δήλωση του στον ανταποκριτή του γιουγκοσλαβικού πρακτορείου Άβαλα είχε αναφέρει: «Εύχομαι όπως η Βασιλεία εξέλθη εκ του ενεργηθησομένου Δημοψηφίσματος νικήτρια με μεγάλην πλειοψηφίαν, όποτε θα υπάρξει η ελπίς να ιδώμεν και εις την χώραν ημών αποκαθισταμένην την πολιτικήν ομαλότητα, απαραίτητον προϋπόθεσιν δια κάθε δημιουργικήν εργασία». Η συγκεκριμένη δήλωση έδειχνε την αντίθεση του με την γραμμή που είχε χαράξει ο Τσαλδάρης και με τις δηλώσεις του υπέρ της παλινόρθωσης η θέση του Τσαλδάρη γινόταν επικίνδυνα λεπτή. Άλλωστε, είχε δεσμευτεί για την διενέργεια δημοψηφίσματος¹³⁷.

Υπό αυτή την ατμόσφαιρα την 1^η Ιουλίου συνήλθε η Ε' Εθνοσυνέλευση, έργο της οποίας θα ήταν η τροποποίηση του Συντάγματος. Αναφερόμενος στο δημοψήφισμα ο Τσαλδάρης δήλωσε ότι η κυβέρνηση, έχοντας πλήρη συναίσθηση της ανάγκης να δοθεί τέλος στην καθεστωτική διαμάχη, θα κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια ώστε να μην υπάρξει αμφισβήτηση του αποτελέσματος. Ύστερα από τις προγραμματικές δηλώσεις, η κυβέρνηση κατέθεσε σχέδιο ψηφίσματος για τη διενέργεια δημοψηφίσματος που εγκρίθηκε στις 10 Ιουλίου. Το συγκεκριμένο ψήφισμα είχε ως εξής: «Άρθρον 1.- Η Ε' Εθνοσυνέλευση αποφασίζει όπως μέχρι 15 Νοεμβρίου 1935 διενεργηθή δημοψήφισμα, δι' ου ο λαός θέλει αποφανθή περί διατηρήσεως του Υφισταμένου Δημοκρατικού Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος ή περί καθιερώσεως της Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Εν τη εννοία της καθιερώσεως της Βασιλευομένης Δημοκρατίας εξυπακούεται η παλινόρθωσις της τέως Δυναστείας υπό την ανεγνωρισμένην εξ αρρενογονίας τάξιν. Άρθρον 2.- Δι αποφάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, δημοσιευομένης εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τριάκοντα τουλάχιστον ημέρας προ της διενεργείας του δημοψηφίσματος, θέλουσι καθορισθή ο χρόνος και ο τρόπος της διενεργείας αυτού και του απαιτηθησομένου αριθμού εγκύρων ψηφοδελτίων προς μεταβολήν του Πολιτεύματος. Επίσης, δια της αυτής αποφάσεως πρέπει να καθορισθώσι και πάσαι αι επιβαλλόμεναι εγγυήσεις προς διεξαγωγήν του

¹³⁵Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σ. 1237.

¹³⁶Θέμης Μοσχάτος, *Η εθνική μας αντίσταση η προδομένη, Μια επική τραγωδία*, Πρώτος τόμος, σσ. 31-32.

¹³⁷Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 359.

δημοψηφίσματος»¹³⁸. Η Εθνοσυνέλευση μετά την έγκριση του ψηφίσματος, διέκοψε τις εργασίες της για την 10^η Οκτωβρίου.

Ο Γεώργιος Κονδύλης προκάλεσε κυβερνητική κρίση ζητώντας από τον Τσαλδάρη να απομακρύνει τον Κύρκο επειδή «εξέθεσε» τις αντιλήψεις του για το πολιτειακό ζήτημα. Ο Τσαλδάρης δεν δέχτηκε την πρόταση του με αποτέλεσμα ο Κονδύλης να υποβάλει την παραίτηση του. Καθώς όμως είχε μεγάλη επιρροή στο στρατό, ο πρωθυπουργός δεν έκανε δεκτή την παραίτηση του και προχώρησε στον ανασχηματισμό της κυβέρνησης απομακρύνοντας ανάμεσα σε πολλούς άλλους και τον Κύρκο. Εν τω μεταξύ, η αναβολή του δημοψηφίσματος μέχρι την 15^η Νοεμβρίου δεν ευχαρίστησε καθόλου τους αδιάλλακτους ανώτατους αξιωματικούς που άρχισαν να σχεδιάζουν την πραξικοπηματική παλινόρθωση της βασιλείας¹³⁹.

Την 1^η Αυγούστου 1935 συνοδευόμενος από τη σύζυγο του και τον Πιτινέλη ο πρωθυπουργός αναχώρησε για διακοπές στη Βαυαρία. Πρωθυπουργικά καθήκοντα κατά τη διάρκεια της απουσίας του θα ασκούσε ο Κονδύλης. Αυτό ικανοποίησε βαθύτατα τον Γεώργιο Β΄. Αποτελούσε για εκείνον τη μεγαλύτερη εγγύηση ότι δε θα αφεθεί η διακυβέρνηση της χώρας «έρμαιο στις μηχανορραφίες των δημοκρατικών»¹⁴⁰.

Εν τω μεταξύ στην Ελλάδα αυξανόταν όλο και περισσότερο η βία με στόχο την κατάπνιξη της αντίστασης κατά της παλινόρθωσης και της επερχόμενης δικτατορίας. Οι δυνάμεις ασφαλείας και άλλες κρατικές υπηρεσίες είχαν λάβει οδηγίες να παρεμποδίσουν με κάθε τρόπο τις δημοκρατικές εκδηλώσεις, διευκολύνοντας έτσι τη δράση των μοναρχικών. Μάλιστα, ο υπουργός Δικαιοσύνης διέταξε τις αρμόδιες αρχές να μην επιτρέπουν το σχηματισμό δημοκρατικών οργανώσεων «άνευ προηγουμένου ελέγχου», προϋπόθεση όμως που δεν ίσχυε στην περίπτωση σχηματισμού μοναρχικών οργανώσεων.

Στη συνέχεια του ταξιδιού του ο Τσαλδάρης συναντήθηκε με τον υπουργό Οικονομικών Γεωργ. Πεσματζόγλου. Όταν αναχώρησε, του παρέδωσε ένα σημείωμα σύμφωνα με το οποίο υποδείκνυε στον βασιλιά πως μόνο μέσω δημοψηφίσματος θα γινόταν η παλινόρθωση και πως το δημοψήφισμα έπρεπε να αναβληθεί για ορισμένο χρονικό διάστημα. Συγκεκριμένα, συνέστησε αναβολή «επί τινά χρόνον» του δημοψηφίσματος «προς ολοκλήρωσιν της εκκαθαρίσεως της προκυψάσης εκ του κινήματος καταστάσεως» και πρότεινε, στην περίπτωση που το δημοψήφισμα δεν αναβαλλόταν, την παραμονή της κυβέρνησης του στην εξουσία μέχρι να ολοκληρώσει το έργο της.

Ο Κονδύλης όμως, με σημείωμα προς τον Γεώργιο τόνισε πως δεν θα ανεχόταν ενδεχόμενη αναβολή του δημοψηφίσματος και έκανε σαφές το αντάλλαγμα που περίμενε να πάρει για την υποστήριξη που θα παρείχε. «Ο βασιλεύς επανερχόμενος», τόνισε, «έχει καθήκον να υποβοηθήσει τας κυβερνητικές ενεργείας

¹³⁸ Παναγιώτης Πιτινέλης, *Γεώργιος Β΄*, σ. 80 και Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 361.

¹³⁹ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σσ. 362-363.

¹⁴⁰ ο.π., σσ. 155-156 και 363 και Σταμάτης Σ. Μερκούρη, *Γεώργιος Κονδύλης 1879-1936*, Μαυρίδης, σσ. 139-166.

δια την πειθάρχησιν όλου του κόσμου και την ολοκλήρωσιν της πολιτικής κοσμογονίας». Ο Κονδύλης διαβίβασε στον Γεώργιο τη συμβουλή, σε περίπτωση επιστροφής του, να μην αναλάβει πρωτοβουλία για διεξαγωγή εκλογών και να ταχθεί με σαφήνεια κατά του Κόμματος των Φιλελευθέρων.

Όλα αυτά ενθάρρυναν τον Γεώργιο να εκμεταλλευτεί την ρευστή κατάσταση και να διατυπώσει όρους. Απέρριψε την αναβολή του δημοψηφίσματος και τη διάλυση της βουλής, ήθελε όμως να διατηρήσει τον Τσαλδάρη στο αξίωμα του πρωθυπουργού¹⁴¹. Υποστήριξε επίσης πως εάν οι ένοπλες δυνάμεις δεν ανακτούσαν αμέσως τον «φυσικό τους αρχηγό», θα υπήρχε διάσπαση και η αβεβαιότητα θα δημιουργούσε μεγάλους εξωτερικούς κινδύνους. Στην απάντηση του, που ο Τσαλδάρης έλαβε στη Γερμανία στις 3 Οκτωβρίου, ο Γεώργιος δεν αναλάμβανε καμία υποχρέωση να αποδοκιμάσει «προσφυγήν εις ανωμάλους λύσεις». Κατόπιν αυτού, στις 5 Οκτωβρίου, παρά τις ανεπαρκείς διαβεβαιώσεις του Γεωργίου, ο Τσαλδάρης αποφάσισε να ορίσει τη μέρα του δημοψηφίσματος. Στην απόφαση αυτή κατέληξε, όπως τόνισε στον Αμερικανό πρεσβευτή, παρά το ότι «δεν ήθελε να διεξάγει δημοψήφισμα», «είχε όμως υποχρεωθεί»¹⁴².

Υπό την πίεση των βασιλοφρόνων, ο Τσαλδάρης έκανε ένα ακόμη βήμα πίσω και θέλησε να ταχθεί δημοσίως υπέρ της βασιλείας. Εν τω μεταξύ όμως, ο Κονδύλης είχε προετοιμάσει πραξικόπημα ή τουλάχιστον πιέσεις από τον στρατό. Επιστρέφοντας ο Τσαλδάρης από το εξωτερικό, αποκαλύφθηκε συνωμοσία με επικεφαλής τους στρατηγούς Ρέππα, Δεμέστιχα, Πλατή, Τσολάκογλου και τον ναύαρχο Οικονόμου. Στόχο της είχε την ανατροπή της κυβέρνησης και την επιβολή δικτατορίας για την πραξικοπηματική παλινόρθωση της μοναρχίας. Ο διοικητής του Α' σώματος στρατού στρατηγός Παναγιωτάκος και οι υπουργοί Π. Ράλλης και Β. Σαγιάς του ανακοίνωσαν την έκρηξη του κινήματος και έστειλαν ισχυρές δυνάμεις στρατού και χωροφυλακής να φρουρούν το δρόμο από την Κόρινθο, στην οποία αποβιβάστηκε ο Τσαλδάρης για να αποφύγει διαδηλώσεις μοναρχικών στον Πειραιά. Κατόπιν αυτού, ο Τσαλδάρης ενέκρινε τη λήψη ορισμένων μέτρων που πρότεινε ο Παναγιωτάκος, όπως φρούρηση στρατηγικών σημείων της Αθήνας.

Στις 11 το πρωί της ίδιας μέρας επέστρεψε στην Αθήνα και ο Κονδύλης, ο οποίος απουσίαζε για να μην φανεί η συνενοχή του. Επισκέφτηκε τον Τσαλδάρη τονίζοντας του ότι τα μέτρα που ελήφθησαν ήταν παράνομα καθώς δεν είχαν την έγκριση του και ζήτησε, απειλώντας με παραίτηση, την ανάκληση τους και τη μετάθεση του Παναγιωτάκου. Ο Τσαλδάρης πρότεινε να συζητηθεί το θέμα στο υπουργικό συμβούλιο. Ο Κονδύλης συμφώνησε και ζήτησε να αναβληθεί το υπουργικό συμβούλιο μέχρι να διευθετηθεί το συγκεκριμένο θέμα αλλά ταυτόχρονα κινητοποίησε την αεροπορία και μικρές δυνάμεις της Φρουράς Αθηνών που ήταν πιστές σε αυτόν.

¹⁴¹Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 1239-1241 και Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση στη βασιλομεταξική δικτατορία 1935-1940, φως στα παρασκήνια*, Εκδόσεις Αθ. Χριστάκη, Αθήνα, σσ. 37-49.

¹⁴²Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 158.

Όταν η κατάσταση έλαβε αυτή την τροπή, το υπουργικό συμβούλιο συνεδρίασε το ίδιο βράδυ (9 Οκτωβρίου). Ο Κονδύλης δήλωσε πως δεν είναι πλέον μέλος της κυβέρνησης και υπέβαλε την παραίτηση του. Τότε ο Τσαλδάρης κάλεσε τον Σωματάρχη να εξηγήσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διέταξε τη λήψη των μέτρων ασφαλείας. Λίγη ώρα αργότερα, ο προσωπάρχης του υπουργείου Στρατιωτικών συνταγματάρχης Μαυρομάτης βγαίνοντας επιτέθηκε κατά του συνταγματάρχη Δαβάκη, στον προθάλαμο. Κατά τη διάρκεια του σφοδρού επεισοδίου, ο υπασπιστής του Κονδύλη κάλεσε τη φρουρά στα όπλα και τη διέταξε να ανοίξει πυρ κατά του Παναγιωτάκου με αποτέλεσμα τον τραυματισμό του στρατηγού Παναγιωτάκου από σφαίρα στο πρόσωπο και του αδερφού του από σφαίρα στο χέρι¹⁴³.

Οι πυροβολισμοί είχαν ως αποτέλεσμα το υπουργικό συμβούλιο να πανικοβληθεί και να διαλυθεί. Συνήλθε όμως πάλι το ίδιο βράδυ στο σπίτι ενός πρώην υπουργού, του Δ. Λόντου. Κατά το μυστικό αυτό υπουργικό συμβούλιο ο Τσαλδάρης αποφάσισε και πάλι έναν από τους γνωστούς του τακτικισμούς: απάλλαξε τον Παναγιωτάκο από τη διοίκηση της μονάδας του και τον αντικατέστησε με τον αντιστράτηγο Αλέξανδρο Παπάγο. Ταυτόχρονα κάλεσε τον λαό να ψηφίσει υπέρ της βασιλείας¹⁴⁴. Μετά τη μοναρχική δήλωση του Τσαλδάρη της 10^{ης} Οκτωβρίου, ο Κύρκος και ο υπουργός εξωτερικών Π. Ράλλης, ο οποίος υπέβαλε την παραίτηση του «*δια λόγους ηθικής τάξεως*», μαζί με άλλους οχτώ βουλευτές, αποχώρησαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας από το Λαϊκό κόμμα, ακολουθούμενοι από τον Πρωτοπαπαδάκη και άλλους τέσσερις βουλευτές¹⁴⁵. Από την άλλη μεριά, 93 βασιλόφρονες βουλευτές υπέγραψαν διακήρυξη υπέρ της μοναρχίας. Ο Τσαλδάρης ουσιαστικά ολοκλήρωσε την υποταγή του το πρωί της 10^{ης} Οκτωβρίου καλώντας τον λαό να ψηφίσει υπέρ της μοναρχίας. Ο Κονδύλης πραγματοποίησε μια καθοριστική νίκη έναντι του Τσαλδάρη, ο οποίος δεν πρόβαλε καμία αντίσταση. Τίποτα πια δεν σταματούσε τον Κονδύλη που άρχισε αμέσως να μεταθέτει στην επαρχία όσους αξιωματικούς είχαν εκτελέσει τις διαταγές του Παναγιωτάκου. Απηυδασιμένοι από τις παρεμβάσεις του Κονδύλη, πολλοί αξιωματικοί δεν περίμεναν την μετάθεσή τους και υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους.

Η νέα κυβέρνηση με επικεφαλής τον Κονδύλη προσπάθησε να δώσει στις ενέργειες της κάποια επίφαση νομιμοφάνειας και ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης, έχοντας όμως στα χέρια της ένα ισχυρό όπλο: την απειλή της διάλυσης της βουλής σε περίπτωση αποδοκιμασίας της. Κατά τη συνεδρίαση πολλοί ξένοι δημοσιογράφοι είχαν αποκλειστεί και τα θεωρεία είχαν γεμίσει με μπράβους. Ο Τσαλδάρης, μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης, καταδίκασε τους πραξικοπηματίες και δήλωσε ότι το Λαϊκό Κόμμα δεν μπορούσε να γίνει μάρτυρας καταπάτησης των λαϊκών ελευθεριών, αποχωρώντας ακολουθούμενος από ένα μεγάλο τμήμα των βουλευτών. Η βουλή

¹⁴³Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 159. και σσ. 366-367.

¹⁴⁴Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 1241-1242.

¹⁴⁵Costis Ailianos, *La Grece et la Petite Entente 1918-1939*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, σσ. 197-204 και Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σσ. 160-161.

ψήφισε ακολούθως την «κατάργησιν του πολιτεύματος της αβασιλεύτου δημοκρατίας», επιβεβαίωσε ότι το δημοψήφισμα θα διεξαγόταν στις 3 Νοεμβρίου, ανέθεσε στον Κονδύλη καθήκοντα αντιβασιλιά μέχρι το δημοψήφισμα και επανάφερε προσωρινά σε ισχύ το Σύνταγμα του 1911. Η προεδρική δημοκρατία είχε καταλυθεί, χωρίς έναν πυροβολισμό για την τιμή των όπλων, χωρίς ούτε μια πράξη αντίστασης από τον ψυχικά εξουθενωμένο λαό και τον ιδεολογικά αλλοτριωμένο στρατό.

Σε αυτό το σημείο όμως πρέπει να καταλογίσουμε ένα μεγάλο μερίδιο ευθύνης και στο Λαϊκό Κόμμα για τη ροή των πολιτικών πράξεων της 10^{ης} Οκτωβρίου. Ο Τσαλδάρης επιδιώκοντας να παρουσιάσει δημοκρατικό προσώπιο, αντί να μείνει με την ισχυρή πλειοψηφία των 165 βουλευτών και να καταψηφίσει την πρόταση για παλινόρθωση, αποχώρησε από τη συνέλευση αφήνοντας ελεύθερο το πεδίο σε 82 μόνο πληρεξούσιους του Κοινοβουλίου να καταργήσουν το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας και να σχεδιάσουν την επάνοδο του βασιλιά¹⁴⁶.

Η «Επαναστατική Επιτροπή» με επικεφαλής τον Γ. Κονδύλη κατέλαβε τα κυβερνητικά έδρανα και η κυβέρνηση Κονδύλη ορκίστηκε υποσχόμενη αφοσίωση μόνο στην πατρίδα και όχι στο σύνταγμα. Συγκεκριμένα, δόθηκε ο εξής όρκος: «*Ορκίζομαι εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος να φυλάζω πίστιν εις την Πατρίδα και να εκπληρώσω ευσυνειδήτως το καθήκον μου*». Το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας καταργήθηκε και τέθηκε προσωρινά σε ισχύ το σύνταγμα του 1911, όπου όμως ήταν βολικό, η κυβέρνηση διατηρούσε τις διατάξεις του συντάγματος του 1927. Στην ουσία το δημοψήφισμα θα γινόταν στις 3 Νοεμβρίου για την εκ των υστέρων έγκριση των τετελεσμένων γεγονότων.

Ακολουθώντας τη ροή των γεγονότων, κατά το συλλαλητήριο των βασιλοφρόνων λίγες ημέρες πριν το κρίσιμο δημοψήφισμα στην πλατεία Συντάγματος ο Γ. Κονδύλης έβγαλε πολιτικό λόγο για το πραξικόπημα, τον οποίο η εφημερίδα «*Ακρόπολις*» δημοσίευσε αυτολεξεί και χωρίς κανέναν απολύτως σχολιασμό. Στην ομιλία του ο Κονδύλης τόνισε πως την προσεχή Κυριακή ο λαός καλείται στις κάλπες για να αποφασίσει για το ζήτημα του πολιτεύματος. Αν επιθυμούσαν δηλαδή την Βασιλευομένη Δημοκρατία ή ήθελαν την επαναφορά του καθεστώτος που στην ουσία δεν θα ήταν για εκείνον παρά μια κομματική ολιγαρχία, ικανή να καταπνίξει κάθε ευγενή και πατριωτική προσπάθεια του ελληνικού λαού.

Στις κατηγορίες προς το πρόσωπο του απάντησε πως η κακοπιστία των αντιπάλων του τον κατηγορεί άδικα ότι κατέλυσε ένα πολίτευμα ελεύθερο και επανάφερε ένα πολίτευμα ανελεύθερο και τυραννικό. Αναρωτιέται όμως αν υπάρχει κανείς στην Ελλάδα που να αγνοεί ότι το περιεχόμενο της Βασιλευομένης Δημοκρατίας φρουρεί το αστικό κράτος αποτελεσματικότερα, εναντιώνεται στη δικτατορία του προλεταριάτου και στρέφεται εναντίον των δικτατορικών τάσεων διαφόρων αρριβιστών. Όσον αφορά επίσης τους δημοκρατικούς αρχηγούς δήλωσε πως έχουν χάσει προ πολλού την αξιοπιστία τους, καθώς την τελευταία τριετία έφεγαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο και το κόμμα των Φιλελευθέρων αλλά τελικά επέστρεψαν μετανιωμένοι στις αγκαλιές του.

¹⁴⁶Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση στη βασιλο-μεταξική δικτατορία 1935-1940, Φως στα παρασκήνια*, σσ. 82-88 και Βασίλης Ραφαηλίδης, *Ιστορία (Κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου, Αθήνα, σσ. 132-135.

Έπειτα, κάνει λόγο για τη 10η Οκτωβρίου και τονίζει χωρίς κανέναν δισταγμό πως δεν έλαβε χώρα κανένα στρατιωτικό κίνημα, απλά οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας ύστερα από πλειοψηφία του Λαϊκού Κόμματος έχασαν την εμπιστοσύνη τους στον πρωθυπουργό¹⁴⁷. Οι σκοποί της επιχείρησης της δεν ήταν ταπεινοί και ευτελείς αλλά απώτερος σκοπός της ήταν να εξασφαλιστεί η γνήσια εκδήλωση της λαϊκής θέλησης, να προστατευτεί τη λαϊκή κυριαρχία και να σταματήσει η κομμουνιστική προέλαση.

Όσο όμως λιγότευαν οι μέρες για το επικείμενο δημοψήφισμα, οι καταγγελίες για αυθαίρετες και αντιδημοκρατικές ενέργειες των πραξικοπηματιών αυξάνονταν συνεχώς. Ο στρατιωτικός νόμος, τα έκτακτα στρατοδικεία, η απαγόρευση των συγκεντρώσεων σε ανοιχτό ή κλειστό χώρο, η αστυνομική επιτήρηση των πολιτικών αρχηγών και ο διορισμός δικαστικών αντιπροσώπων για το δημοψήφισμα αποτελούσαν πλέον πραγματικότητα¹⁴⁸. Αντικείμενο ιδιαίτερα άγριας μεταχείρισης αποτέλεσε και ο Τύπος. Οι εφημερίδες «Πατρίς», «Αλήθεια» και «Δημοκρατική Δράσις» παύτηκαν «δι' εμπρηστικήν αρθρογραφίαν». Η «Πατρίς» δέχτηκε μάλιστα και επιδρομή ένοπλων μοναρχικών που κατέστρεψαν τα γραφεία της και επιτέθηκαν σε μέλη του προσωπικού. Μηνύσεις υποβλήθηκαν κατά του «Ριζοσπάστη», της «Εστίας», η οποία κατάγγειλε την αξιοθρήνητη κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο στρατός, και της «Εφημερίδος των Ελλήνων» του Μεταξά, η οποία αποκάλυψε ότι ο Κονδύλης είχε το 1920 εκφράσει την ελπίδα ότι οι Τούρκοι θα συνέτριβαν τους Έλληνες¹⁴⁹.

Η εφημερίδα «Εστία» κάνοντας λόγο για το συγκεκριμένο θέμα, φιλοξένησε τις δηλώσεις του Υπουργού Δικαιοσύνης, ο οποίος εισηγήθηκε κατά το Υπουργικό Συμβούλιο την Συντακτική πράξη «περί προσβολών του πολιτεύματος και του κοινωνικού καθεστώτος ως και άλλων τινών πράξεων τεινουσών εις διατάραξιν της δημοσίας τάξεως». Σύμφωνα με αυτήν, απαγορευόταν ρητά οποιαδήποτε δημόσια ή ιδιωτική συγκέντρωση σε δημόσιο τόπο και μέσω εντύπων και γραπτών δημοσιευμάτων εικόνες ή συμβολικές παραστάσεις ή οποιαδήποτε θεατρικά ή μουσικά έργα που χλευάζουν ή εκδηλώνουν περιφρόνηση προς το πολίτευμα. Επιπλέον, δεν επιτρεπόταν η δημόσια συζήτηση και εξιστόρηση των γεγονότων πριν την κατάργηση της δημοκρατίας με τρόπο που θα μπορούσε να προκαλέσει έξαψη παθών και διασάλευση της δημόσιας τάξης. Ακόμη, απαγορευόταν ρητά η διάδοση ιδεών που επιδιώκουν τη μεταβολή του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος, η διέγερση των πολιτών σε διχόνοια και ο κλονισμός της εμπιστοσύνης προς τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας. Οι παραβάτες των συγκεκριμένων άρθρων θα τιμωρούνταν με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον τριών μηνών και χρηματική ποινή 5.000-100.000 δραχμές. Σε περίπτωση παράβασης επιτρεπόταν μάλιστα η διακοπή της κυκλοφορίας του φύλλου και η κατάσχεση των εντύπων και η κυριότητα των

¹⁴⁷Εφημερίδα «Ακρόπολις», φ. 28/10/1935, σσ. 1 και 5 και Άλκης Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1935-1941*, Τόμος Δεύτερος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 14-33.

¹⁴⁸Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση στη βασιλο-μεταξική δικτατορία 1935-1940*, Φως στα παρασκήνια, σσ. 86-87.

¹⁴⁹Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 156-157 και Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σ. 1244.

κατασχεθέντων θα περιεχόταν στο δημόσιο. Εάν όμως αθωνόταν ο κατηγορούμενος, η κατάσχεση και η διακοπή του φύλλου θα αιρόταν χωρίς όμως να υπάρξει κανένα δικαίωμα αποζημίωσης¹⁵⁰.

Την επόμενη ημέρα, το δημοσιευμένο κείμενο της Συντακτικής πράξης που κατοχύρωνε το πολιτειακό καθεστώς σχολιάστηκε από την εφημερίδα «*Κόσμος*». Το κείμενο μάλιστα χαρακτηρίστηκε τόσο εύγλωττο ώστε να μην χρειάζεται περαιτέρω σχολιασμός. Παρ' όλα αυτά αργότερα ειπώθηκε πως οι πράξεις, οι οποίες απαγορεύονταν από τη Συντακτική πράξη, θεωρούνταν ως επί τω πλείστον κακές και η κυβέρνηση είχε το δικαίωμα αλλά πάνω απ' όλα την υποχρέωση να τις απαγορεύσει. Η διάδοση ιδεών από τις οποίες επιδιώκεται η μεταβολή του υπάρχοντος πολιτικού καθεστώτος, η καταφρόνηση, οι εχθροπραξίες και ο κλονισμός της εμπιστοσύνης προς τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας θα αποτελούσαν πράξεις που σύμφωνα με τον «*Κόσμο*» κάθε εφημερίδα που είχε επίγνωση των εθνικών της υποχρεώσεων, θα προσπαθούσε να τις αποφύγει και χωρίς να υπήρχε το κατοχυρωτικό αυτό νομοθέτημα. Σ' αυτό το σημείο διαφαίνεται καθαρά η θέληση της εφημερίδας να υπερασπιστεί τη συγκεκριμένη συντακτική πράξη και να την κάνει να φαίνεται ως εθνικό καθήκον. Όμως, αναγκάστηκαν να επισημάνουν το οφθαλμοφανές, πως η γενίκευση των απαγορευμένων πράξεων, η αοριστία ως προς τα όρια της απαγόρευσης, η κατάργηση των στοιχειωδών εγγυήσεων περί απονομής δικαίου και γενικότερα η κατάργηση αυτής της αρχής αλλοίωναν τελείως τον χαρακτήρα της¹⁵¹.

Από τη δική της μεριά, η εφημερίδα «*Ακρόπολις*» δήλωνε πως αντιμετώπισε όλες τις συνέπειες στη διεξαγωγή του αγώνα υπέρ των συμφερόντων του λαού της χώρας, ζητούσε όμως την προσοχή της κυβέρνησης σε μια διάταξη, η οποία έπληττε τις εφημερίδες με τρόπο άσκοπο και άδικο. Επρόκειτο για τη διάταξη που παρείχε απεριόριστο δικαίωμα σε όλους τους εισαγγελείς να διώκουν τα αδικήματα του Τύπου, ακόμη και όταν αυτά διαπράττονται έξω από την έδρα τους και μακριά από την δικαιοδοσία τους. Το χειρότερο όλων όμως για την εφημερίδα ήταν ότι το δικαίωμα απεριόριστης καταμήνυσης των εφημερίδων παρέχεται σε κάθε κακόπιστο πολίτη που ήθελε να εκδικηθεί, να εκβιάσει ή να καταγγείλει μια εφημερίδα¹⁵². Το συγκεκριμένο άρθρο της εφημερίδας δείχνει φανερά την αναστάτωση και τα προβλήματα που προκλήθηκαν σε μια εφημερίδα που όπως τόνισε αντιμετώπισε όλες τις συνέπειες.

Φέρνοντας συγκεκριμένα παραδείγματα για το θέμα της λογοκρισίας, η εφημερίδα «*Κόσμος*» αναφέρει πως η λογοκρισία διέγραψε από τις στήλες της «*Εστίας*» την δημοσιευμένη σε όλες τις εφημερίδες πληροφορία για την απόφαση που πήρε ο αρχηγός του Συντηρητικού Δημοκρατικού κόμματος κ. Μιχαλακόπουλος να διαλύσει το κόμμα του. Το έντυπο όμως δεν παραπονέθηκε για τον θεσμό καθώς

¹⁵⁰Εφημερίδα «*Εστία*», φ. 27/10/1935, σ. 6.

¹⁵¹Εφημερίδα «*Κόσμος*», φ. 28/10/1935, σ. 2 και Γιώργου Δημ. Καρανικόλα, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Β' έκδοση, Αθήνα, σσ. 549-554.

¹⁵²George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, United States of America, σσ. 296-302 και Εφημερίδα «*Ακρόπολις*», φ. 30/10/1935, σ. 1.

γνωρίζει πολύ καλά πως εκτελεί ορισμένες διαταγές και δεν ευθύνεται για το εάν οι διαταγές αυτές δεν γίνονται σεβαστές από όλους ή αν αυτοί που δίνουν τις διαταγές μετανιώνουν και τελικά τις αναιρούν. Και τα δύο έντυπα δείχνουν να μην τους ενοχλεί ή έστω απασχολεί η φήμωση τους και η λογοκρισία που υπόκεινται αλλά νοιάζονται για τη μεγαλύτερη σταθερότητα και ισότητα σε αυτές τις διαταγές που όπως τονίζουν δεν θα έβλαπτε να τηρούνται.

Παίρνοντας θέση σχετικά με τη λογοκρισία που υφίστανται οι εφημερίδες από την κυβέρνηση, η εφημερίδα «*Κόσμος*» δημοσίευσε άρθρο της με τίτλο «*Προληπτική, όχι καταστατική*». Οι εργαζόμενοι της εφημερίδας αναφέρονταν στις συνέπειες που υπόκειντο και οι ίδιοι, καθώς η λογοκρισία σε άλλες εφημερίδες απαγορεύει να δημοσιεύονται ορισμένες ειδήσεις αλλά από την άλλη μεριά αφήνει ελεύθερες κάποιες άλλες να δημοσιεύουν τις ίδιες ακριβώς ειδήσεις. Η εφημερίδα ομολογεί πως υφίσταται και εκείνη τις συνέπειες που προαναφέρθηκαν και συμπληρώνει πως πρόσφατα διαγράφηκαν από τις στήλες τους τρεις ειδήσεις που είχαν δημοσιευθεί σε άλλες απογευματινές. Για να υπερασπιστούν όμως τη δικτατορία του Κονδύλη αλλά και για να κατευνάσουν τον θυμό των αναγνωστών τους, δηλώνουν πως δεν είναι σε θέση να συμφωνήσουν με τα παράπονα εναντίον της λογοκρισίας για τον απλό λόγο πως την αντιμετωπίζουν ως προληπτικό και όχι κατασταλτικό μέσο. Η λογοκρισία, σύμφωνα με διαταγές και κατευθύνσεις που της έχουν δοθεί, διαγράφουν απλά ορισμένες ειδήσεις και άρθρα¹⁵³.

Κάνοντας λόγο για τα σκληρά μέτρα της κυβέρνησης, δε θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε και στους εξορισμούς. Η εφημερίδα «*Κόσμος*», αναφερόμενη στο ζήτημα αυτό υποστηρίζει πως οι δηλώσεις του προέδρου της κυβέρνησης εξηγούν του λόγους για τους οποίους οι πολιτικοί ηγέτες Α. Παπανδρέου και Αλ. Παπαναστασίου συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν σε νησιά λίγες ημέρες πριν τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Με μεγάλη ειλικρίνεια δηλώνουν πως δεν είναι σε θέση να σχολιάσουν τις δηλώσεις του Κονδύλη επί του θέματος, ούτε όμως νιώθουν ενδεδειγμένοι ώστε να αναλάβουν την υπεράσπιση των δημοκρατικών ηγετών. Και αυτό γιατί φυσικά οι εκδηλώσεις και η πολιτική δράση των δημοκρατικών τούς βρίσκει αντίθετους. Παρ' όλα αυτά όμως θεωρούν πως οι δηλώσεις αυτές αφήνουν ένα μεγάλο κενό καθώς προφανώς δεν μπορεί να υπάρξει απάντηση ή απολογία από την αντίθετη πλευρά. Μάλιστα, πιστεύουν ότι το σωστό εκ μέρους της κυβέρνησης θα ήταν να παρέπεμπε τους κατηγορούμενους στο Στρατοδικείο ή σε κάποιο άλλο δικαστήριο ώστε να εκδικαστούν οι εναντίον τους κατηγορίες¹⁵⁴.

Η εφημερίδα «*Ακρόπολις*» αρκέστηκε απλά στην αυτολεξεί δήλωση του Κονδύλη χωρίς να κάνει το παραμικρό πολιτικό σχόλιο. Σε αυτή την πραγματικά οξύμωρη δήλωση ο πρόεδρος της κυβέρνησης Κονδύλης τόνισε πως το μέτρο της εξορίας, το οποίο η κυβέρνηση δήθεν αναγκάστηκε να λάβει εναντίον των δύο δημοκρατικών ηγετών τον λυπεί βαθύτατα, αλλά καθίσταται αναπόφευκτη από την στάση αυτών των εκτοπισμένων πολιτικών ανδρών. Συνεχίζει μιλώντας αυθαίρετα εξ

¹⁵³Γιώργος Δημ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Β' έκδοση, Αθήνα, σσ. 549-554 και Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σσ. 376-377.

¹⁵⁴Εφημερίδα «*Κόσμος*», φ. 31/10/1935, σ. 2.

ονόματος του ελληνικού λαού, ο οποίος σύμφωνα με εκείνον είναι και ο ίδιος μάρτυρας της διαγωγής των αντιπολιτευόμενων της βασιλικής παλινόρθωσης κατά τους τελευταίους μήνες και μπορεί να κρίνει σε ποιο μέρος βρίσκεται το δίκιο. Συνεχίζει λέγοντας πως η εθνική κυβέρνηση της 10^{ης} Οκτωβρίου δεν θα ήταν δυνατόν ν' αφήσει χωρίς όρια την όντως κακοποιό ενέργεια των δημοκρατικών ηγετών. Διερωτάται προκαλώντας τεράστια απορία και σύγχυση γιατί προσπαθούν και πάλι να ρίξουν τον ελληνικό λαό σε εμφύλιο σπαραγμό... Τέλος, υπόσχεται πως θα φρουρήσουν όλοι μαζί την τάξη και την ασφάλεια αυτής της χώρας ακόμη και αν αναγκαστούν να προχωρήσουν σε σκληρότερα μέτρα εναντίον όσων θα αποπειραθούν να ρίξουν την χώρα στην κόλαση του εμφυλίου σπαραγμού και της «δικτατορίας του προλεταριάτου»¹⁵⁵. Αυτό βέβαια ήταν μια καθαρότατη νύξη πως εάν συνεχιστεί η αντίδραση απέναντι στη δικτατορία που επέβαλε, τα μέτρα αντιμετώπισης τους θα γίνονται όλα και πιο σκληρά.

Συνεχίζοντας, η εφημερίδα κάνει λόγο και για την αντίθετη μεριά, δηλαδή τη στάση των δημοκρατικών απέναντι στις εκτοπίσεις. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει, πέρα από κάθε προσδοκία και ενώ τα κυβερνητικά κόμματα διεκήρυτταν (φυσικά ψευδώς) πως θα ενεργούσαν ένα ελεύθερο και γνήσιο δημοψήφισμα και πως ήταν αποφασισμένα να υποταχθούν χωρίς την ελαχίστη αντίρρηση στο αποτέλεσμα του, οι δημοκρατικοί ηγέτες διακήρυτταν ότι ακόμη και αν αναδειχθούν μειοψηφία στο μέτρημα των ψήφων της προσεχούς Κυριακής δε θα αναγνωρίσουν ποτέ την βασιλευσόμενη δημοκρατία. Και δεν περιορίστηκαν μόνον σε αυτό αλλά προσπάθησαν να εξεγείρουν τον λαό σε στάση κατά της κυβέρνησης, απηύθυναν προς τον βασιλιά αναφορές απρεπείς και αυθάδεις και αποπειράθηκαν να διαλύσουν την Ελλάδα μέσω της «κομμουνιστικής αναρχίας»¹⁵⁶.

Σύμφωνα με την «Εστία» όσο κυλούσαν οι ημέρες και οι εβδομάδες, τόσο μεγαλύτερη ανακούφιση αισθάνονταν οι Έλληνες που απέκοπταν τους ψυχικούς δεσμούς που τους ένωναν με τον βενιζελικό και αντιβενιζελικό κόσμο καθώς είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν τις συζητήσεις των κομμάτων με αίσθημα ψυχικής ηρεμίας. Το μόνο που ενδιέφερε τον ελληνικό λαό για την εφημερίδα ήταν το τί τροπή θα έπαιρνε η κατάσταση μετά το τέλος του δημοψηφίσματος¹⁵⁷. Από τη μία μεριά έχουμε τον Τσαλδάρη, ο οποίος έλπιζε πως ο βασιλιάς αμέσως μετά την επιστροφή του στη χώρα θα υπάκουε την Εθνοσυνέλευση και θα του ανέθετε την κυβέρνηση. Από την άλλη, έχουμε την κυβέρνηση, η οποία είχε αποφασίσει να παραδώσει στο βασιλιά την Ελλάδα τελείως αναδιοργανωμένη. Έχουμε επίσης και τους φίλους του Μεταξά που στηρίζονται στη δυναμικότητα του αρχηγού τους και στην ευγνωμοσύνη που έπρεπε να του οφείλει ο κόσμος των βασιλοφρόνων και ήταν πεπεισμένοι πως μετά από 3 μήνες ο Μεταξάς θα διαδεχόταν τον Τσαλδάρη στην αρχηγία του Λαϊκού Κόμματος¹⁵⁸.

¹⁵⁵Εφημερίδα «Ακρόπολις», φ. 30/10/1935, σ. 1.

¹⁵⁶Costis Ailianos, *La Grece et la Petite Entente 1918-1939*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, σσ. 197-204 και εφημερίδα «Ακρόπολις», φ. 30/10/1935, σ. 4.

¹⁵⁷Θέμης Μοσχάτος, *Η εθνική μας αντίσταση η προδομένη, Μια επική τραγωδία*, Πρώτος τόμος, σ. 38.

¹⁵⁸Εφημερίδα «Εστία», φ. 29/10/1935, σ. 1.

Για τον «Ανεξάρτητο» πάλι, η τροπή που θα έπαιρνε η κατάσταση μετά το δημοψήφισμα συνοψίζεται στις δηλώσεις των Κονδύλη και Τσαλδάρη. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης με αφορμή τις πληροφορίες για τη στάση του βασιλιά μετά την επάνοδο του στην Ελλάδα δήλωσε πως ο βασιλιάς μόλις επιστρέψει θα μελετήσει την εσωτερική κατάσταση και θα ακούσει τα πρόσωπα, τα οποία είναι σε θέση να του παράσχουν αντικειμενικά τις πρέπουσες πληροφορίες για τις εσωτερικές υποθέσεις και θα κρίνει αναλόγως. Τέλος, δήλωσε πως θα πράξει αυτό που επιβάλλει το συμφέρον του λαού και της πατρίδας. Από την άλλη μεριά, ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος σε συνομιλία του με τους δημοσιογράφους εξέφρασε τη βεβαιότητα του ότι η εσωτερική κατάσταση θα εξελιχθεί ομαλά και κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος και κατά την ημέρα της επανόδου του βασιλιά, ο οποίος και θα δώσει τη σωστή λύση στο κυβερνητικό ζήτημα¹⁵⁹.

Η «Καθημερινή» από τη μεριά της, ύστερα από εικοσαετή απουσία απηύθυνε σε όλους τους Έλληνες μια έκκληση, στηριζόμενη στη διαπίστωση πως «*ουδέν εστί γενέσθαι το σοβαρόν, το βιώσιμον και το σωστικόν εις την χώραν αυτήν, αν μη επέλθῃ ἡ πραγματικὴ συμφιλίωσις των Ελλήνων*». Πιστεύει πως η συμφιλίωση μπορεί να γίνει και μέσω της βίας, αλλά αυτή η βία θα πρέπει να ασκηθεί ομαδικά και όχι μόνο εναντίον της αντιφρονούσης πολιτειακής παράταξης. Όσο περνάει ο καιρός, αντιλαμβάνονται καλύτερα πως οι πολιτικοί ηγέτες της Ελλάδας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι με το κακό παρελθόν της χώρας, αλλά και με τους ανθρώπους που το εκμεταλλεύτηκαν. Κανένας από όσους έδρασαν στα πλαίσια του εμφύλιου διχασμού δεν απομακρύνθηκε, αντίθετα οι πολιτικοί αρχηγοί εξακολούθησαν να τους εμπιστεύονται και να τους καθιστούν κύριους παράγοντες της πολιτικής ζωής. Η νέα Ελλάδα που δεν θέλει τη διαίρεση, η οποία αισθάνεται τη συμφιλίωση ως εσωτερική οργανική ανάγκη αποβλέπει σε ένα καλύτερο αύριο¹⁶⁰.

Η πράξη του υπουργικού συμβουλίου, με την οποία προκηρυσσόταν η διενέργεια δημοψηφίσματος, «*προς εκδήλωσιν της λαϊκής θελήσεως περί διατηρήσεως της αβασιλεύτου ή περί καθιερώσεως της βασιλευομένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας*» όριζε τις προϋποθέσεις διεξαγωγής του δημοψηφίσματος και δημοσιεύθηκε σε όλες τις εφημερίδες. Οι εν λόγω προϋποθέσεις θεωρήθηκαν σκανδαλώδεις. Εκτός του ότι επιβλήθηκε η αρχή της απλής πλειοψηφίας (που ερχόταν σε αντίθεση προς την αυξημένη που χρειαζόταν για να περιβληθεί η παλινόρθωση με κάποιο κύρος), η υπουργική πράξη στην ουσία νομιμοποιούσε τη νοθεία. Έδινε τη δυνατότητα στα μοναρχικά στοιχεία να ψηφίσουν τουλάχιστον τέσσερις φορές, μια με το εκλογικό βιβλιάριο, μια με απλή βεβαίωση των δημοτικών αρχών, μια με το απολυτήριο του στρατού και μια με μια βεβαίωση ότι ήταν δημόσιοι υπάλληλοι. Επίσης, έδινε τη δυνατότητα στους νομάρχες να δεκαπλασιάσουν τα εκλογικά κέντρα, έτσι με αποτέλεσμα να γίνει δυνατός ο δεκαπλασιασμός της νοθείας. Η κυβέρνηση καταργούσε εξάλλου και τη μυστικότητα της ψηφοφορίας,

¹⁵⁹Εφημερίδα «Ανεξάρτητος», φ. 31/10/1935, σ. 1 και *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, Επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Β' Τόμος, Μέρος 2^ο, σσ. 363-390.

¹⁶⁰Εφημερίδα «Εστία» φ. 30/10/1935, σ. 1.

επιβάλλοντας ψηφοδέλτια διαφορετικού χρώματος, αργότερα όμως δέχτηκε να μη χρησιμοποιηθούν διαφανείς φάκελοι, όπως είχε αποφασίσει αρχικά¹⁶¹.

Σε άρθρο του «*Ανεξάρτητου*» δημοσιεύθηκε η κοινοποίηση της εγκυκλίου του υπουργείου Εσωτερικών στους νομάρχες του κράτους, μέσω της οποίας καθοριζόταν πως κατά τη διαλογή των ψηφοδελτίων θα λαμβάνεται κυρίως υπ' όψιν το χρώμα αυτών, ανεξάρτητα από το σημείο και τις λέξεις που θα αναγράφονταν πάνω σε αυτό. Συγκεκριμένα, τα γαλάζια ψηφοδέλτια θα θεωρούνταν υπέρ της βασιλείας, ενώ τα κόκκινα υπέρ της δημοκρατίας. Αν και τα ψηφοδέλτια κρίνονταν από το χρώμα, υπερτονίζεται πως τα ψηφοδέλτια υπέρ της βασιλείας φέρουν το στέμμα και από κάτω τις λέξεις «Βασιλευόμενη δημοκρατία»¹⁶². Στη συνέχεια, σχολιάστηκε το γεγονός πως η αστυνομική διεύθυνση θα καθόριζε τα μέτρα που θα εφαρμόζονταν για την τήρηση της τάξης, τα οποία μάλιστα όπως τόνιζαν για να καθησυχάσουν τον κόσμο δεν διέφεραν πολύ από τα μέτρα που είχαν εφαρμοστεί κατά τις προηγούμενες εκλογές. Η αστυνομική διεύθυνση καθόριζε λοιπόν την πλήρη «νάρκωση» της πόλης απαγορεύοντας στην ουσία την κυκλοφορία των αυτοκινήτων. Όρισε επίσης ώρες κατά τις οποίες θα άνοιγαν τα εστιατόρια, όλα όμως τα υπόλοιπα κέντρα, χωρίς καμία εξαίρεση, θα παρέμεναν κλειστά.

Το δημοψήφισμα για την επικύρωση της πραξικοπηματικής παλινόρθωσης πραγματοποιήθηκε στις 3 Νοεμβρίου 1935. Την ημέρα του δημοψηφίσματος σε πολλά μέρη και κυρίως στα χωριά, δεν υπήρχαν καν οργανωμένοι χώροι ψηφοφορίας. Οι ψηφοφόροι επιτρεπόταν να ψηφίσουν σε όποιο εκλογικό κέντρο ήθελαν παρουσιάζοντας απλά μια βεβαίωση της δημοτικής αρχής στους εκλογικούς καταλόγους της οποίας ήταν εγγεγραμμένοι. Το στρατιωτικό καθεστώς όρισε επιπλέον ότι οι πολίτες που δεν ήταν εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους θα μπορούσαν να ψηφίσουν με βεβαίωση ή απόσπασμα του μητρώου αρρένων. Υπήρξαν όμως και ομάδες φιλοβασιλικών που εφοδιασμένοι με μεγάλο αριθμό εκλογικών βεβαιώσεων ψήφισαν δύο ή και περισσότερες φορές. Τέλος, επιτρεπόταν να ψηφίσει κανείς παρουσιάζοντας τη βεβαίωση εκπλήρωσης των στρατιωτικών υποχρεώσεων. Δημόσιοι υπάλληλοι, αξιωματικοί, στρατιώτες, αστυνομικοί και πυροσβέστες ψήφιζαν με βεβαίωση της υπηρεσίας τους σε οποιοδήποτε εκλογικό κέντρο χωρίς να εξετάζεται ο κατάλογος εγγεγραμμένων¹⁶³.

Συγκεκριμένα, η διαδικασία προέβλεπε την παράδοση σε κάθε ψηφοφόρο δύο ψηφοδελτίων, ένα υπέρ της βασιλείας και ένα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ο ψηφοφόρος με τη σειρά του θα τοποθετούσε το ψηφοδέλτιο της προτίμησης του σε φάκελο και θα τον έριχνε στην κάλπη. Παρ' όλα αυτά, οι αρχές διέθεσαν σε πολλά εκλογικά τμήματα της επαρχίας πολύ λίγα ψηφοδέλτια υπέρ της αβασίλευτης, με αποτέλεσμα να μην επαρκούν για όλους τους ψηφοφόρους. Μάλιστα, από το προηγούμενο βράδυ του δημοψηφίσματος, σε πάρα πολλά εκλογικά τμήματα, γέμισαν τις κάλπες με ψηφοδέλτια, στα οποία αναγραφόταν το ΝΑΙ. Ακόμη, ο

¹⁶¹Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 160-161.

¹⁶²Εφημερίδα «*Ανεξάρτητος*», φ. 31/10/1935, σ. 1.

¹⁶³Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σσ. 1246-1247.

φάκελος ήταν τόσο λεπτός που μπορούσες με μεγάλη ευκολία να διακρίνεις το κόκκινο ψηφοδέλτιο της αβασίλευτης¹⁶⁴.

Την ίδια ημέρα του δημοψηφίσματος, δημοσιεύθηκε από την εφημερίδα «Κόσμος» ο πολιτικός λόγος του αρχηγού των Φιλελευθέρων σχετικά με τις επικείμενες εκλογές: «*Η μεγάλη Μακεδονική μητρόπολις απέδειξε, ότι ίσταται πάντοτε ως προπύργιον ακατάλυτον των δημοκρατικών ιδανικών, καθώς είνε ο κραταιότερος προμαχών του εθνικού φρονήματος... Ο τρόπος με τον οποίον απήντησεν ο λαός εις την επονείδιστον οργανωμένην ενέδραν της κυβερνώσης βίας, η άκαμπτος σταθερότης του, η επιμονή μεθ' ής ανασυνέτασσε τας γραμμάς του ύστερα από κάθε επέλασιν, η περιφρόνησις του αόπλου διαδηλωτού προς την γυμνήν σπάθην της τυραννίδος, έδειξεν ότι έχομεν πολίτας αξίους της ελευθερίας και ικανούς να την υπερασπίσουν σκαιώς απειλουμένην*». Την ίδια στιγμή, ο Καφαντάρης απηύθυνε στον εγχώριο τύπο της Κρήτης προκήρυξη στην οποία τόνιζε πως απευθυνόταν στους Κρητικούς για να διαδηλώσει ως Έλληνας και ως δημοκράτης τον θαυμασμό και την ευγνωμοσύνη του προς τον λαό αυτό που στην ψυχή του συμπυκνώνεται η δημοκρατική πίστη. Κατέληξε λέγοντας: «*Θα νικήσωμεν ασφαλώς οσαδήποτε αίσχη και αν διαπράξουν οι επίσημοι και ανεπίσημοι πράκτορες της αυλής, διότι η διαφθορά και η βία, τα μόνα των όπλα, θα συντριβούν εις τον βράχον του λαϊκού αισθήματος. Δεν θα θυσιασθή η Ελλάς όπως εθυσιάσθη άλλοτε εις τα ανόσια συμφέροντα της λαομισήτου δυναστείας και της περισαινούσης αυτήν ολιγαρχίας. Θα είνε αυτή η τελευταία επίβουλος απόπειρα προς υποδούλωσιν του έθνους*»¹⁶⁵.

Το συγκεκριμένο δημοψήφισμα χαρακτηρίστηκε ως το πιο νόθο δημοψήφισμα της Ελλάδας, παρά την άποψη των βασιλοφρόνων πως διεξήχθη με απόλυτη ησυχία και τάξη, χωρίς το παραμικρό επεισόδιο¹⁶⁶. Η βία και η νοθεία των αποτελεσμάτων υπήρξε σκανδαλώδης και θεωρήθηκε ως συνέπεια του υπερβάλλοντος μοναρχικού ζήλου. Η προπαγάνδα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας εμποδίστηκε δια ροπάλου. Μόνο τα «ΝΑΙ» που καταμετρήθηκαν ήταν περισσότερα ακόμη και από τους εγγεγραμμένους ψηφοφόρους. Από τις πρώτες κιόλας μικρές ώρες μέχρι και το πρωί της Δευτέρας, προσπάθησαν να διορθώσουν αριθμητικά την εξόφθαλμη νοθεία. Στην πρώτη διορθωμένη άθροιση παρουσιάζονται 3.500 δημοκρατικοί ψήφοι («ΟΧΙ»)¹⁶⁷. Ύστερα όμως από μεγάλη προσπάθεια, εξάγεται το οριστικό και «επίσημο» πια αποτέλεσμα: Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου Εσωτερικών, ψήφισαν 1.527.714 άτομα, δηλαδή περίπου 438.000 περισσότεροι από αυτούς που είχαν ψηφίσει στις εκλογές του Ιουνίου 1935, στις οποίες, κατά την κυβέρνηση, η αποχή ήταν ασήμαντη. Όπως ανακοινώθηκε, παρά την αποχή, υπέρ της μοναρχίας ψήφισαν 1.491.992 ή το 97,80% και υπέρ της προεδρικής

¹⁶⁴Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σ. 1247 και Τα Νέα, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, 7^{ος} τόμος, *Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 33-46.

¹⁶⁵Εφημερίδα «Κόσμος», φ. 3/11/1935, σ. 6.

¹⁶⁶Σταμάτη Σ. Μερκούρη, *Γεώργιος Κονδύλης 1879-1936*, σσ. 232-236.

¹⁶⁷Θέμης Μοσχάτος, *Η εθνική μας αντίσταση η προδομένη, Μια επική τραγωδία*, Πρώτος τόμος, σ. 37.

δημοκρατίας 32.454 ή το 2,12%. Με άλλα λόγια, υπέρ της μοναρχίας ψήφισε το 136,50% όλων των ψηφοφόρων του Ιουνίου¹⁶⁸.

Αυτοί οι συσχετισμοί ήταν τόσο αναξιοπίστοι και ο αριθμός των ψηφοδελτίων τόσο εκπληκτικά υψηλός που ορισμένοι υπουργοί αναγκάστηκαν λόγω των γεγονότων να δώσουν ερμηνείες για το αποτέλεσμα. Ο πληθωρισμός του ΝΑΙ αποδόθηκε στο ότι ψήφισαν οι άνδρες των ενόπλων δυνάμεων, οι μη εγγεγραμμένοι και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Παρ' όλα αυτά όμως, το κακό πλεονάζει, καθώς σύμφωνα με τις υπουργικές δηλώσεις, η Ελλάδα θα έπρεπε να διαθέτει στρατό περίπου πεντακοσίων χιλιάδων. Το μέγεθος της νοθείας ήταν ασύγκριτο στον νομό Αττικοβοιωτίας. Στη συγκεκριμένη περιφέρεια, το 1932 είχαν ψηφίσει 184.407, το 1933 170.609, το 1935 161.994 και την 3^η Νοεμβρίου 310.685, από τις οποίες ψήφοι μόνο 4.812 ήταν υπέρ της δημοκρατίας.

Βλέποντας τα νούμερα για το συνολικό αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, μπορούμε να διακρίνουμε πως έγιναν πολλές διορθώσεις για να μπορέσουν να το παρουσιάσουν χωρίς να είναι εμφανής η νοθεία αλλά και πάλι δεν τα κατάφεραν. Με τη «βοήθεια του Θεού» υπέρ της μοναρχίας ψήφισε το 200% των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων. Τα αποτελέσματα ήταν τόσο εξωφρενικά που, πριν ανακοινωθούν, ο υπουργός Εσωτερικών Σχινάς ζήτησε τηλεφωνικώς από τους υφισταμένους να μετριάσουν τη νοθεία γιατί το «είχαν παρακάνει». Χαρακτηριστική είναι και η κίνηση του Κονδύλη, ο οποίος, όταν έρχονταν τα αποτελέσματα από τις επαρχίες, διέταξε και έστειλαν στους νομάρχες το παρακάτω τηλεγράφημα: «*Παύσατε να στέλλετε αποτελέσματα υπέρ της βασιλείας. Κινδυνεύομεν να υπερβώμεν τον πληθυσμόν της Ελλάδος*»¹⁶⁹.

Επίσης, το Γενικό Επιτελείο Στρατού υπέβαλε έκθεση για να τονίσει πως η ελευθερία του κομμουνισμού δηλητηριάζει το φρόνημα του στρατού και οι εθνικόφρονες εκπαιδευτικοί λειτουργοί δεν έπαψαν να τονίζουν την καταστροφική επιρροή του κομμουνισμού με τον συστηματικό κλονισμό των εθνικών, θρησκευτικών, ηθικών και ιδανικών των μαθητών. Ισχυρίζονται πως απέναντι σε όλες αυτές τις «υπό συζήτηση» εκκλήσεις, το επίσημο ελληνικό κράτος αδιαφόρησε. Οι πολιτικοί δεν θέλησαν να αντιληφθούν πως το μοναδικό καθήκον τους ήταν να προστατεύσουν την Ελλάδα από αυτόν τον κίνδυνο. Τι συνέβη όμως και πείστηκαν να αναγνωρίσουν τον κομμουνιστικό κίνδυνο; Κατ' εκείνους δεν τους έπεισε το ελληνικό συμφέρον αλλά μόνο το γεγονός πως οι κομμουνιστές βρέθηκαν αντιμέτωποι με τα δικά τους συμφέροντα, τα οποία θεωρήθηκαν άρρηκτα συνδεδεμένα με την παλινόρθωση του βασιλιά. Προσέφεραν τον εαυτό τους ως σύμμαχο στον δημοκρατικό αγώνα και έγιναν δέκτες από τους παλαιοδημοκρατικούς πολιτικούς αρχηγούς, έγιναν εχθροί της παράταξης που κυβερνά.

¹⁶⁸Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 174.

¹⁶⁹George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, United States of America, σσ. 296-302 και Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 378.

Την επομένη των εκλογών¹⁷⁰, μετά το νικηφόρο και θριαμβευτικό, σύμφωνα με τον «Ανεξάρτητο», αποτέλεσμα για την κυβέρνηση Κονδύλη, ο πρόεδρος της εξέδωσε διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό. Ισχυρίστηκε φυσικά ψευδώς πως το δημοψήφισμα διεξάχθηκε ελεύθερα και με απόλυτη τάξη και το αποτέλεσμα υπήρξε ανώτερο και των δικών του προσδοκιών. Ο λαός, με τα πλαστά στοιχεία που δόθηκαν στη δημοσιότητα, ψήφισε υπέρ του θεσμού της βασιλείας και της αποκατάστασης της ελληνικής βασιλικής οικογένειας κατά την «καθιερωμένη» όπως επαναλαμβάνει συνεχώς, τάξη. Σύμφωνα με τον Κονδύλη, οι Έλληνες στο σύνολο τους είχαν χάσει την πίστη τους προς το πολίτευμα που ονομαζόταν Δημοκρατία, η οποία στην πραγματικότητα δεν ήταν για εκείνους παρά μια κομματική ολιγαρχία. Το γενικό ερώτημα όλων των Ελλήνων πολιτών ήταν το πού πηγαίνει η Ελλάδα από εδώ και τώρα. Έτσι εξηγείται και για εκείνους το πρωτοφανές γεγονός, ότι καταργήθηκε σε μια ημέρα μια κυβέρνηση που θεωρούνταν μέχρι εκείνη τη στιγμή παντοδύναμη χωρίς να κινηθεί ούτε ένα φύλλο από τη Ροδόπη μέχρι την Κρήτη. Η σημερινή ημέρα θα αποτελούσε την απαρχή της βελτίωσης της ζωής του «άτυχου» ελληνικού λαού. Από σήμερα θεωρούν πως θάφτηκε οριστικά το δημοκρατικό πολίτευμα και η τύχη του ελληνικού λαού με την προτίμηση του προς την βασιλεία θα είναι πια διαφορετική. Όπως τόνισε χαρακτηριστικά στο τέλος: «*Ας αναφωνήσωμεν όλοι μαζί: Ζήτω ο Βασιλεύς Γεώργιος*»¹⁷¹.

Για την «Ακρόπολις», το δημοψήφισμα υπήρξε το αναπόφευκτο και μοιραίο κορύφωμα της σειρά των δραματικών γεγονότων που συγκλόνισαν την Ελλάδα τους τελευταίους μήνες. Η εφημερίδα νιώθει την ανάγκη να τονίσει πως στάθηκε έντιμα στη θέση της, και εξέφρασε με θάρρος και αλήθεια τη γνώμη της. Η άποψη της ήταν πως η Ελλάδα μπορούσε άριστα να προοδεύσει με το δημοκρατικό πολίτευμα και τίποτα δεν θα άλλαζε αν δεν γίνονταν ολέθρια σφάλματα την τελευταία περίοδο της δημοκρατίας. Δε θεώρησε καθόλου απρόβλεπτη τη απότομη στροφή της κατάστασης σε λύσεις που κανένας δεν έλπιζε.

Οι απεσταλμένοι των ξένων εφημερίδων αναφερόμενοι στο αποτέλεσμα μετέδωσαν τις εντυπώσεις τους από την δημοψηφισματική ψηφοφορία. Ο έκτακτος απεσταλμένος του «Μικρού Παρισινού» τηλεγράφησε πως πολυάριθμοι εργάτες, υπάλληλοι, έμποροι και δικηγόροι ψήφισαν με ενθουσιασμό, γεγονός που δείχνει πως η βασιλική υπόθεση απέκτησε νέους οπαδούς. Ο αντιβασιλιάς Κονδύλης σύμφωνα με την εφημερίδα φάνηκε ενθουσιασμένος και δεν υπήρξε κανένα επεισόδιο πουθενά, κάτι το οποίο υπήρξε απολύτως ψευδές. Ακόμη, η απεσταλμένη του «Ζουρνάλ» δήλωσε πως ο υπουργός Εξωτερικών Θεοτόκης ανέφερε στην εφημερίδα ότι η ψηφοφορία πραγματοποιήθηκε με ενθουσιώδεις εκδηλώσεις υπέρ της βασιλείας. Τέλος, ανταποκριτής του αγγλικού πρακτορείου τηλεγράφησε πως επικράτησε πλήρης τάξη και άμεση συρροή ψηφοφόρων που ψηφίζουν όλοι ανεξαιρέτως υπέρ της παλινόρθωσης. Το συγκεκριμένο γεγονός πως και οι τρεις εξωτερικοί απεσταλμένοι απάντησαν τα ίδια ακριβώς πράγματα και πάντα με έμφαση στην «απόλυτη» τάξη που επικράτησε είναι αρκετά ύποπτο και δημιουργεί σαφείς

¹⁷⁰Εφημερίδα «Εστία», φ. 3/11/1935, σ. 1 και Σταμάτης Σ. Μερκούρης, *Γεώργιος Κονδύλης 1879-1936*, σσ. 232-236.

¹⁷¹Εφημερίδα «Ανεξάρτητος», φ. 4/11/1935, σ. 1.

υπόνοιες για λογοκρισία. Θυμόμαστε καλά άλλωστε πως κατά τη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης πολλοί ξένοι δημοσιογράφοι είχαν αποκλειστεί και τα θεωρεία είχαν γεμίσει με μπράβους.

Αυτό το νόθο δημοψήφισμα όμως στάθηκε αρκετό ώστε να «νομιμοποιήσει» την παλινόρθωση του Γεωργίου. Ο μοναρχικός «θρίαμβος» χαιρετίστηκε από τους μοναρχικούς με πανηγυρισμούς: βγήκαν στους δρόμους τραγουδώντας μοναρχικά θούρια και πυροβολώντας στον αέρα. Δήλωναν πως το δημοψήφισμα διεξήχθη ελεύθερα και με απόλυτη τάξη και πως ο λαός ψήφισε υπέρ του θεσμού της Βασιλείας και της αποκατάστασης της ελληνικής βασιλικής οικογένειας κατά την καθιερωμένη τάξη¹⁷². Παρά το επακόλουθο μαγείρεμα των αριθμών και τη μνημειώδη έκταση της νοθείας¹⁷³, ο αντιβασιλιάς Κονδύλης πανευτυχής δήλωσε πως το αποτέλεσμα φάνηκε *«ανώτερον και των ιδικών μας προσδοκιών»* και φαινόταν βέβαιος ότι ο βασιλιάς θα παρέμενε *«αιχμάλωτος»* της κλίκας του. Μάλιστα, κήρυττε την έναρξη της νέας πολιτικής κοσμογονίας: *«Από σήμερα»*, είπε, *«δεν υπάρχουν ενυπόχως κόμματα. Ο ελληνικός λαός τα συνέτριψε»*.

Ο βασιλιάς έμεινε ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα, αλλά οι ηγεσίες των κομμάτων δεν αναγνώρισαν το αποτέλεσμα. Με τη σειρά του ο Βενιζέλος συμβούλεψε τους κομματικούς του υποστηρικτές να δώσουν μια ευκαιρία στον Γεώργιο. Έθεσε σαν προϋπόθεση να αναγνωρίσει το μοναρχικό καθεστώς μόνο εφόσον ο Γεώργιος θα απαιτούσε την κατάλυση της δικτατορίας Κονδύλη και τη διενέργεια ελεύθερου δημοψηφίσματος. Η στάση του Βενιζέλου δεν καθορίστηκε από κάποιον ιδεολογικό επαναπροσανατολισμό του, επιβλήθηκε από τον πραγματισμό του. Ήλπιζε με αυτόν τον τρόπο να ανατρέψει μέσω του Γεωργίου την δικτατορία του Κονδύλη και να δημιουργήσει προϋποθέσεις ομαλής πολιτικής ζωής, στα πλαίσια της οποίας θα ήταν δυνατή η ανάκτηση της εξουσίας από τον βενιζελισμό¹⁷⁴. Τα αντιβενιζελικά κόμματα απέρριψαν αυτή την τακτική, εκτός από τους Φιλελεύθερους και τους πολιτικούς του επισήμως διαλυθέντος Κόμματος των Συντηρητικών Δημοκρατικών.

Μετά την ψήφιση του δημοψηφίσματος, το γενικό ενδιαφέρον της εφημερίδας *«Ακρόπολις»* θα στρεφόταν, όπως δήλωσε, στη δημιουργία μια εντελώς νέας και διαφορετικής κατάστασης, της οποίας ρυθμιστής όλων των πολιτικών πραγμάτων θα ήταν ο βασιλιάς Γεώργιος. Σημειώνεται πως όσον αφορά την εμπιστοσύνη του λαού, η κυβέρνηση θεωρούσε εξασφαλισμένη την οριστική παραμονή της στην εξουσία και μετά το δημοψήφισμα και αυτό γιατί η κυβέρνηση στήριζε την πεποίθηση της στις ένοπλες δυνάμεις και στην Εθνοσυνέλευση. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Π. Τσαλδάρης, διαβλέποντας τις τάσεις της κυβέρνησης έστειλε στο Λονδίνο δύο επιτελείς του κόμματος του, τον Ντ. Τσαλδάρη και τον Λ. Κριεζή για να διαβεβαιώσει ορισμένες αντιλήψεις του. Οι δύο απεσταλμένοι χαρακτήρισαν ως

¹⁷² Σταμάτης Σ. Μερκούρης, *Γεώργιος Κονδύλης 1879-1936*, σ. 233 και *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός*, Επιμέλεια Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά και χρηματοδότηση Παγκρητικής Ενώσεων Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 345-368.

¹⁷³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 174.

¹⁷⁴ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Δ' έκδοση, σσ. 129-132.

αδικαιολόγητα τα γεγονότα στον βασιλιά, καθώς η κυβέρνηση βάδιζε πάντα μπροστά από το δημοψήφισμα. Πρόσθεσαν πως το συμφέρον του βασιλιά είναι να επανεγκαταστήσει την εξουσία στην καταλυθείσα κυβέρνηση και να καταλύσει την τωρινή κυβέρνηση καθώς τερμάτισε την αποστολή της που ήταν η διενέργεια του δημοψηφίσματος. Ο βασιλιάς ακούγοντας τούς απάντησε πως θα ασκήσει τα συνταγματικά του δικαιώματα μόλις επιστρέψει στην Ελλάδα και πως η πολιτική κατάσταση θα ρυθμιστεί σύμφωνα με την τάξη και τις υποδείξεις του οποιουδήποτε υπεύθυνου με λαϊκή πρόσκληση πρωθυπουργού¹⁷⁵.

Για τη διαμόρφωση της πολιτικής κατάστασης μετά το δημοψήφισμα έκανε λόγο και η εφημερίδα «Ανεξάρτητος». Σε άρθρο της αναγράφτηκαν πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες αντιμετωπίζεται από την κυβέρνηση η περίπτωση άμεσης και πριν από την επιστροφή του βασιλιά διάλυσης της Εθνοσυνέλευσης και η ταυτόχρονη προκήρυξη εκλογών της βουλής. Προσθέτουν ακόμα πως η διάλυση της Εθνοσυνέλευσης θα γίνει μέσω συντακτικής πράξης και με ευθύνη της κυβέρνησης με την αιτιολογία πως η Εθνοσυνέλευση, αφού πέτυχε την επαναφορά του βασιλιά μέσω δημοψηφίσματος, εκπλήρωσε τον προορισμό της. Ο πρωθυπουργός διέψευσε τις φήμες και τόνισε πως θα ήταν ασέβεια να πράξουν οτιδήποτε χωρίς τη θέληση του βασιλιά. Όταν θα επανερχόταν ο βασιλιάς θα έδιναν σε αυτόν, όπως έχουν υποχρέωση, την παραίτηση τους¹⁷⁶.

Σύμφωνα με τον «Ανεξάρτητο», κυβερνητικές πληροφορίες υποστήριζαν πως μέχρι την επάνοδο του βασιλιά Γεώργιου η κυβέρνηση θα είχε καταστρώσει το διάγραμμα του προγράμματος της, προκειμένου ο πρωθυπουργός Κονδύλης να θέσει τον εαυτό του υπόψη του βασιλιά κατά την επιστροφή του. Οι κυβερνητικοί κύκλοι εξέφραζαν επίσης τη βεβαιότητα ότι ο βασιλιάς θα ενέκρινε τις προγραμματικές κατευθύνσεις της κυβέρνησης και θα ανέθετε ταυτόχρονα την εντολή σχηματισμού νέας κυβέρνησης στον Κονδύλη. Οι ίδιοι κύκλοι θεωρούσαν βέβαιο το ότι η Εθνοσυνέλευση, ενώπιον της οποίας θα εμφανιστεί η κυβέρνηση, θα παράσχει την εμπιστοσύνη της προς αυτή. Για την απίθανη, σύμφωνα με αυτούς, περίπτωση που η θέληση της θα είναι διαφορετική, ο Κονδύλης δεν αποκλείεται να ζητήσει από τον βασιλιά διάλυση της συνέλευσης και προκήρυξη εκλογών ώστε να αποφανθεί ο λαός για το κυβερνητικό έργο.

Η «Ακρόπολη» από τη μεριά της κάνει λόγο επίσης για τις κυβερνητικές πληροφορίες, οι οποίες υποστηρίζουν πως η κυβέρνηση μέχρι την επάνοδο του βασιλιά Γεώργιου θα έχει συμπληρώσει το πλήρες διάγραμμα του προγράμματος της, το οποίο και θα υποβάλλει στον βασιλιά με την άφιξη του. Οι κυβερνητικοί κύκλοι εκφράζουν την βεβαιότητα πως ο βασιλιάς θα συμφωνήσει με το συγκεκριμένο πρόγραμμα και θα παράσχει στην κυβέρνηση την εντολή να το εφαρμόσει, εφ' όσον δείξει εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση. Στην απίθανη περίπτωση που δεν θα γίνει αυτό δεν αποκλείεται να ζητήσει ο Κονδύλης από τον βασιλιά τη διάλυση της Εθνοσυνέλευσης και την προκήρυξη των εκλογών. Στους πολιτικούς κύκλους ακόμη

¹⁷⁵Εφημερίδα «Ακρόπολη», φ. 3/11/1935, σ. 1 και Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός, Επιμέλεια Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χ. Χατζιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά και χρηματοδότηση Παγκρητικής Ενώσεων Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 345-368.

¹⁷⁶Εφημερίδα «Ανεξάρτητος», φ. 2/11/1935, σ. 1.

συζητείται ο υπαινιγμός που έκανε ο πρωθυπουργός για τις προσπάθειες των κύκλων του Τσαλδάρη να υπογράψουν πρωτόκολλο, το οποίο και θα παρουσιάσουν στον βασιλιά Γεώργιο για να διεκδικήσουν την εντολή¹⁷⁷.

Υστερα από το νικηφόρο για τον βασιλιά αποτέλεσμα, κανονίστηκε στην Αγγλία η ημέρα της επιστροφής του βασιλιά. Η δικτατορία έστειλε ακολούθως μια τριμελή αντιπροσωπία στο Λονδίνο για να επιδώσει επισήμως στον Γεώργιο την πρόσκληση «του ελληνικού λαού». Στις 25 Νοεμβρίου ο βασιλιάς κατέπλευσε στο Φάληρο και εξέδωσε διακήρυξη υποσχόμενος ότι θα υπηρετούσε το λαό, θα ξεχνούσε το παρελθόν και θα εξασφάλιζε την ισότητα και τη δικαιοσύνη για όλους. Στις 5 Νοεμβρίου, υιοθετώντας τις παραιτήσεις των Βρετανών, οι οποίοι ευνοούσαν την επιστροφή της Ελλάδας σε ένα καθεστώς πολιτικής ομαλότητας, ο Γεώργιος δήλωσε με διάγγελμα του ότι θα τηρούσε «αυστηρώς το Σύνταγμα». Κατά την επιστροφή του όμως, δεν αναφέρθηκε όμως καθόλου στο σύνταγμα και τη δημοκρατία¹⁷⁸. Το κείμενο του διαγγέλματος είναι το εξής: *«Υπέικων εις την πάνδημων πρόσκληση υμών, επανέρχομαι και πάλιν εις την προσφιλή μας Πατρίδα, αφού επί δώδεκα έτη έμεινα μακράν αυτής. Η συγκίνησις μου είναι βαθύτατη και η ευγνωμοσύνη μου προς τον λαόν μου απέραντος... Η αγάπη μου προς τον Λαόν μου, η επιθυμία μου να ευτυχήση αν ήτο δυνατόν και άνευ Εμού, με έκαμε να παραμένω καθ' όλα τα μακρά ταύτα έτη εν τη σκιά... Σήμερον, ότε καλούμαι και πάλιν εις τα υψηλά μου καθήκοντα είμαι εξ' ολοκλήρου έτοιμος να διαθέσω όλας τας δυνάμεις μου... δια την ηθικήν και υλικήν προαγωγήν του Λαού μου, άνευ ουδεμίας εξαιρέσεως. Η αποκατάστασις ηθικής ενότητας και αλληλεγγύης και η ειλικρινής συνεργασία όλων των Ελλήνων, υπό τας οδηγίας και την διεύθυνσιν των κυβερνήσεων μου, θα φέρη και πάλιν την Ελλάδα εις ημέρας ευτυχίας και δόξης... Ζήτω η Πατρίς!»*¹⁷⁹.

Ο Κονδύλης, ο οποίος είχε υποβάλλει ένα υπόμνημα για την αναδιοργάνωση του κράτους και ήθελε να δείξει το ενδιαφέρον του για τα ακροδεξιά κατώτερα κοινωνικά στρώματα με την ίδρυση υπουργείου Εργασίας, υπέβαλλε την τυπική του παραίτηση και περίμενε να του αναθέσει ο Γεώργιος τον σχηματισμό κυβέρνησης. Αργότερα, ο Γεώργιος κάλεσε τον Κονδύλη και του ζήτησε το διάταγμα με το οποίο θα δινόταν αμνηστία στους ιδιώτες και χάρη στους στρατιωτικούς, εκείνος όμως το απέφευγε συστηματικά. Στις 28 Νοεμβρίου καλείται για τελευταία φορά στα ανάκτορα και εφόσον δεν δεχόταν τη γενική αμνηστία, υπέβαλλε την παραίτηση του. Ο βασιλιάς δέχεται την παραίτηση του Κονδύλη, αναθέτει την κυβέρνηση στον καθηγητή πανεπιστημίου Κ. Δεμερτζή και του δίνει τη διάλυση της Εθνοσυνέλευσης¹⁸⁰.

Μόνο στην ιδιάζουσα συγκυρία μετά την παλινόρθωση του θεσμού της βασιλείας από τα τέλη του 1935 έως τον Αύγουστο του 1936, ο στρατός αναγκάστηκε

¹⁷⁷ Σταμάτι Σ. Μερκούρη, *Γεώργιος Κονδύλης 1879-1936*, σσ. 232-236.

¹⁷⁸ Όλα από την αρχή, *Οι Έλληνες μετά τον πόλεμον, (Η νέα πολιτική ηγεσία)*, σσ. 14-16 και George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, United States of America, σσ. 296-302

¹⁷⁹ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, σ. 382.

¹⁸⁰ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος 1935-1941, Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 379-380.

να κάνει πίσω και παρουσιάστηκε μια δυνατότητα δημοκρατικής εξομάλυνσης στη βάση μιας θεμελιώδους συναίνεσης των κομμάτων. Όμως, στις υποθήκες της κυριαρχίας των πραιτοριανών (το αμφιλεγόμενο ζήτημα της αποκατάστασης τιμωρημένων βενιζελικών αξιωματικών και η προβληματική θέση των στρατιωτικών στο κράτος) προστέθηκαν νέες και έντονες κοινωνικές συγκρούσεις, κατά τη διάρκεια των οποίων άρχισαν πάλι οι ταλαντεύσεις μεταξύ των δημοκρατικών-κοινοβουλευτικών λύσεων και παρεκκλίσεων. Το φόβο μπροστά στις συγκρούσεις, για τη διεξαγωγή των οποίων υπήρχε ακόμη μεγάλη δυσπιστία μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, ενώ μεταξύ των αστικών κομμάτων από τη μια και των κομμουνιστών και των συνδικάτων από την άλλη δεν υπήρξε η ελάχιστη συμφωνία και τη νοσταλγία της ασφάλειας και της σταθερότητας τα κόμματα τα πλήρωσαν πολύ ακριβά: αυτά τα δύο διευκόλυναν τον Γεώργιο Β' και τον μη δημοφιλή Ιωάννη Μεταξά να εγκαθιδρύσουν δικτατορία.

Συνοψίζοντας, την περίοδο 1933-1935 υπήρξε μια επανέκδοση του «εθνικού διχασμού». Προσηλωμένοι στα παλιά συνθήματα της διαίρεσης, οι πρωταγωνιστές των δύο κομμάτων κατέβαλαν κάθε προσπάθεια να διατηρήσουν την πολιτική ζωή της χώρας μέσα στο πλαίσιο της παλιάς αντίθεσης. Οι αντιβενιζελικοί υπερασπίστηκαν την εξουσία τους και ύστερα από την καταστολή ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος έκαναν εκκαθαρίσεις σε βάθος και αναδιάρθρωση του πολιτικού συστήματος. Ασκώντας όμως την εξουσία διασπάστηκαν, και έτσι το αντικίνημα αντιβενιζελικών αξιωματικών ύστερα από δεκαοχτάχρονη κυριαρχία βενιζελικών ομάδων οδήγησε πολύ εύκολα στην σταθεροποίηση ενός καθεστώτος πραιτοριανών νέας πολιτικής απόχρωσης¹⁸¹. Όπως παρατηρεί εύστοχα ο Huntington, ο ρόλος των στρατιωτικών αλλάζει με τις αλλαγές της κοινωνίας. Στον κόσμο της «ολιγαρχίας», της ανεπαρκούς πολιτικής ηγεσίας του 1909, ο αξιωματικός είναι ριζοσπάστης. Στον κόσμο της «μεσαίας τάξης» της περιόδου 1915-1922 θέλει ταυτόχρονα να συμμετέχει στην εξουσία και να διαιτητεύει. *«Όταν στον ορίζοντα ανατέλλει η κοινωνία των μαζών, αυτός μετατρέπεται σε συντηρητικό θεματοφύλακα της καθεστηκυίας τάξης»* και ακριβώς αυτό συνέβαινε τη δεκαετία του 1930¹⁸².

¹⁸¹ Αλέξανδρος Παπάγος, Αντιστράτηγου, αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού κατά τα έτη 1936-1939, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του, Από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, σ. 17.

¹⁸² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, σ. 1044-1045.

7. Από την αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο στο δημοψήφισμα του 1946

Η δεκαετία 1940-1949 υπήρξε μια από τις πιο ταραγμένες στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Κατοχή, η αντίσταση και τέλος ο εμφύλιος πόλεμος ολοκλήρωναν τη δύσκολη εκείνη περίοδο. Ο νικηφόρος αρχικά πόλεμος στην Αλβανία με αντιπάλους τους Ιταλούς εξελίχθηκε σε ήττα των ελληνικών στρατευμάτων, όταν την πρωτοβουλία των κινήσεων ανέλαβαν οι Γερμανοί, οι οποίοι επιτέθηκαν τον Απρίλιο του 1941 και σύντομα κατέλαβαν το σύνολο της χώρας. Η Ελλάδα τώρα πια τελούσε υπό τριπλή κατοχή, αρχικά ιταλική, γερμανική και βουλγαρική και έπειτα υπό διπλή (η Ιταλία ηττήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1943) έως τον Οκτώβριο του 1944¹⁸³.

Την περίοδο της Κατοχής και ενώ η πείνα εξαθλιώνει τον λαό και οι εκτελέσεις και οι εκτοπίσεις αυξάνονταν, διάφορες μικρές συνδικαλιστικές ομάδες μαζί με το Κομμουνιστικό Κόμμα, ίδρυσαν το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ.) και ταυτόχρονα δημιουργήσαν ένα στρατιωτικό κέντρο αντίστασης, πυρήνα της κεντρικής Επιτροπής του Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (Ε.Λ.Α.Σ.), του οποίου η δράση άρχισε το Φεβρουάριο του 1942. Το Ε.Α.Μ. συνένωνε την πλειοψηφία του ελληνικού λαού και η σπουδαιότητα της δράσης του ξεπερνούσε τη σημασία ενός απλού αντιστασιακού κινήματος. Στην ύπαιθρο ο Ε.Λ.Α.Σ. προστάτευε τη συγκομιδή των αγροτών από τις αρπαγές του στρατού των κατακτητών και προσέφερε τη βοήθεια του στις επιχειρήσεις των Συμμάχων. Ο αντάρτικος πόλεμος, απλωμένος σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα και σε πολλά νησιά, ακινητοποίησε στην Ελλάδα τρεις γερμανικές μεραρχίες και τέσσερεις ιταλικές που προσπάθησαν να καταπνίξουν το αντάρτικο κίνημα¹⁸⁴.

Οι εμφύλιες διαμάχες στην Ελλάδα είχαν ήδη αρχίσει από την περίοδο της Κατοχής. Συγκεκριμένα, το 1943 το Ε.Α.Μ – Ε.Λ.Α.Σ.¹⁸⁵, με κύρια τη συμμετοχή του ΚΚΕ, επιτέθηκε στις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις και τις κατέστρεψε, με εξαίρεση τον ΕΔΕΣ που περιορίστηκε στην Ήπειρο. Με το πέρασμα του χρόνου αναπτύχθηκε μεταξύ των Ελλήνων πολιτικών του αστικού χώρου ο φόβος ότι οι δυνάμεις του Ε.Α.Μ και του ΚΚΕ θα επιζητούσαν να καταλάβουν την εξουσία με τη βία. Η σύγκρουση των Δεκεμβριανών το 1944, όπου βρετανικά και κυβερνητικά στρατεύματα αντιμετώπισαν στην Αθήνα τις δυνάμεις του Ε.Α.Μ, επιβεβαίωσε τους χειρότερους φόβους των ελληνικών αστικών κομμάτων για τις προθέσεις του ΚΚΕ.

¹⁸³Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Έκτη έκδοση, σ. 135 και Νίκος Α. Μαραντζίδης, *Οι Μικρές Μόσχες*, Πολιτική εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον Ελλαδικό αγροτικό χώρο, σσ. 307-308.

¹⁸⁴Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, Βιβλιογραφικός Οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Δ΄ έκδοση, σ. 139 και Χριστόφορος Βερναρδάκης, Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, σσ. 58-59.

¹⁸⁵Λ. Αποστόλου, *Η παρωδία της δίκης των δοσίλογων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς*, σσ. 7-11 και *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1920*, Επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Α΄ Τόμος, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, σσ. 363-390.

Μετά την επιστροφή της ελληνικής κυβέρνησης, ο στρατηγός Σκόμπι απαίτησε τον αφοπλισμό του αντάρτικου στρατού πριν από τις 10 Δεκεμβρίου. Οι υπουργοί του Ε.Α.Μ. παραιτούνται και ο Ε.Λ.Α.Σ., αρνούμενος να διαλυθεί, αντιστέκεται στα βασιλόφρονα στρατεύματα που έφτασαν στο μεταξύ στην Ελλάδα. Στην Αθήνα οι μάχες διήρκησαν πάνω από ένα μήνα. Η συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) που είχε την εγγύηση της βρετανικής κυβέρνησης και προέβλεπε τον εκδημοκρατισμό του στρατού και των σωμάτων Ασφαλείας και τη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για τη διεξαγωγή εκλογών και δημοψηφίσματος έβαλε τέλος σ' αυτήν την πρώτη σύγκρουση

Συγκεκριμένα, η συμφωνία προέβλεπε ότι η Αριστερά όφειλε να διαλύσει τις στρατιωτικές της οργανώσεις, ενώ η κυβέρνηση της Αθήνας αναλάμβανε την υποχρέωση να αποκαταστήσει την πολιτική ομαλότητα. Μετά την υπογραφή της συμφωνίας ακολούθησε η αποστράτευση του Ε.Λ.Α.Σ. και της Εθνικής Πολιτοφυλακής. Κατατέθηκαν και παραδόθηκαν τα όπλα και οποιοδήποτε άλλο πολεμικό υλικό και ορίστηκε διεξαγωγή μέσα σε σύντομες προθεσμίες δημοψηφίσματος για τη λύση του πολιτειακού ζητήματος και στη συνέχεια γενικών εκλογών για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης. Εν τω μεταξύ, ο βασιλιάς αναγκάστηκε να δηλώσει ότι δεν θα επιστρέψει στην Ελλάδα έως ότου κληθεί «δι' ελευθέρως και ειλικρινούς εκδηλώσεως της εθνικής θελήσεως» και διόρισε αντιβασιλέα τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό¹⁸⁶. Η συμφωνία της Βάρκιζας ήταν σ' εκείνο το χρονικό σημείο το μόνο επίσημο κείμενο που περιείχε διατάξεις που ρύθμιζαν θέματα συγκρότησης και άσκησης της κρατικής εξουσίας. Θα έπρεπε λοιπόν μέχρι την σύγκληση της Συντακτικής Συνέλευσης το κείμενο της να αποτελέσει για την κυβέρνηση το μόνο δεσμευτικό νομικοπολιτικό πλαίσιο για την άσκηση της εξουσίας¹⁸⁷.

Την 19^η Ιανουαρίου 1946 προκηρύχθηκαν με διάταγμα γενικές εκλογές για την ανάδειξη Αναθεωρητικής Βουλής. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο διάταγμα, η νέα Βουλή θα μπορούσε να αναθεωρήσει το σύνολο των διατάξεων του ισχύοντος συντάγματος, εκτός από εκείνες που θα καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος, την οποία θα καθόριζε άμεσα ο λαός μέσω δημοψηφίσματος. Το συγκεκριμένο δημοψήφισμα θα διεξαγόταν μετά τις εκλογές για την ανάδειξη της Βουλής και όχι πιο πριν όπως πρόβλεπε ρητά η συμφωνία της Βάρκιζας¹⁸⁸.

Η ιδιαιτερότητα του διατάγματος είναι πως αντικατόπτριζε τις δύο βασικές αλλά και ταυτόχρονα αντιφατικές επιδιώξεις της ελληνικής κυβέρνησης. Από τη μία, το ισχύον σύνταγμα θεωρούνταν η πηγή της εξουσίας της τότε κυβέρνησης και η βάση της αναθεωρητικής διαδικασίας που θα επιχειρούσε η νέα Βουλή. Από την άλλη

¹⁸⁶ Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σσ. 1-7 και Νίκος Κ. Καρκάνης, *Ήταν Ο Δεκέμβρης Αναπόφευκτος; Ιστορική Ανάλυση Του Δεκέμβρη Του 1944*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, Σσ. 151-172.

¹⁸⁷ Τα Νέα, *Ιστορία Του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9^{ος} Τόμος, Νικητές Και Ηττημένοι, 1949-1974, Νέοι Ελληνικοί Προσανατολισμοί, Ανασυγκρότηση Και Ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, Σσ. 191-218.

¹⁸⁸ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 165-166 και Ευάγγελος Αβέρωφ Τοσίτσας, *Φωτιά και τσεκούρι, Ελλάς 1946-1949 και τα προηγούμενα*, Συνοπτική ιστορική μελέτη, σ. 211.

μεριά όμως, απομακρυνόταν σημαντικά από την αναθεωρητική διαδικασία που προέβλεπε το άρθρο 108 του ίδιου συντάγματος, καθώς παραβιάστηκε σε πολλά σημεία. Παραδείγματος χάριν, μόνο οι μη θεμελιώδεις διατάξεις μπορούσαν να αναθεωρηθούν, γεγονός που δεν συνέβαινε στη συγκεκριμένη περίπτωση. Συνοψίζοντας, αν η παλιά συνταγματική τάξη γινόταν ρητά δεκτή, δεν θα αποτελούσε παρά μόνο ένα ασαφές όριο για την συντακτική εξουσία της νέας Βουλής που, παρόλο που τυπικά ονομαζόταν Αναθεωρητική, ήταν στην ουσία μια Συντακτική Συνέλευση με εξουσίες που μπορούσε να αποφασίσει για το σύνολο των συνταγματικών προβλημάτων, εκτός από το πρόβλημα της μορφής του πολιτεύματος, το οποίο και θα καθοριζόταν με δημοψήφισμα. Χάρη στο τέχνασμα αυτό, το σύνταγμα του 1864/1911 χρησίμευε μόνο για να «νομιμοποιήσει» την κυβέρνηση που κατείχε την εξουσία¹⁸⁹.

Λόγω των συνεχιζόμενων ταραχών στην Ελλάδα, οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές έγιναν τον Μάρτιο του 1946 και ελέγχθηκαν από τη Συμμαχική Αποστολή Παρατήρησης των Ελληνικών Εκλογών. Την ευθύνη της διεξαγωγής τους είχε η κυβέρνηση με πρόεδρο τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. Τα αποτελέσματα των εκλογών ήταν τα ακόλουθα: Με νόμιμο πληθυσμό 7.232.543, ψήφισαν 1.121.693 πολίτες και τα έγκυρα ψηφοδέλτια έφτασαν το 1.108.473. Η δύναμη των κομμάτων στη βουλή δημιουργήθηκε ως εξής: Ε.Π. Εθνικοφρόνων έδρες 206, Ε.Π. Ένωση έδρες 68, Κ.Φ. έδρες 48, Ε.Κ.Ε. έδρες 20, Ε.Ε. έδρες 9, Ε.Α.Κ. έδρα 1 και Συνδυασμοί Ανεξάρτητων έδρες 2. Η πολιτική του ΚΚΕ στις εκλογές του 1946 ήταν να τις μποϊκοτάρει εντελώς με σύνθημα την αποχή. Θα μπορούσε να θεωρηθεί επιτυχία των κομμουνιστών ότι μόνο το 60% των ψηφοφόρων ψήφισαν. Όμως το πρακτικό αποτέλεσμα αυτής της στάσης ήταν νίκη για τις φιλοβασιλικές ομάδες. Με βάση τα αποτελέσματα των εκλογών στις 2 Απριλίου 1946 ο αντιβασιλιάς Δαμασκηνός ανέθεσε στους Κ. Τσαλδάρη, Π. Μαυρομιχάλη, Ι. Θεοτόκη και Στ. Στεφανόπουλο που αποτελούσαν τη διοικούσα επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος, την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Τελικά, στις 15 Απριλίου 1946 η κοινοβουλευτική ομάδα του Λαϊκού Κόμματος εκλέγει ως αρχηγό της τον Κ. Τσαλδάρη και στις 18 του μηνός σχηματίζει κυβέρνηση διατηρώντας όμως και το Υπουργείο Εξωτερικών¹⁹⁰.

Για την φιλοβασιλική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές το μόνο ζήτημα που την απασχολούσε ήταν αυτό της «συνεχιζόμενης αποδημίας» του μονάρχη στο εξωτερικό και πώς θα ρυθμιζόταν το συντομότερο. Αφού ανήγγειλε την πρόθεση της κυβέρνησης του να υποβάλλει στη Βουλή σχέδιο ψηφίσματος για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος «περί επανόδου της Α.Μ. του Βασιλέως», ο Κ. Τσαλδάρης διευκρίνισε πως για την κυβέρνηση του «η Χώρα διατελεί υπό το πολίτευμα της Βασιλευομένης Δημοκρατίας, το οποίον εκφράζει

¹⁸⁹ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου*, σσ. 165-166 και *Ευάγγελος Αβέρωφ Τοσίτσας, Φωτιά και τσεκούρι, Ελλάς 1946-1949 και τα προηγούμενα, Συνοπτική ιστορική μελέτη*, σσ. 166-167.

¹⁹⁰ Κώστας Διγκαβέ, *Εκλογές στην Ελλάδα 1844 - 1985*, Μάλλιαρης Παιδεία, σ. 19 και Επιμέλεια: Μάριον Σαράφη, *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο πόλεμο*, Εισαγωγή: Νίκος Σβορώνος, σσ. 50-51 και Σπύρου Γασπαρινάτου, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Συμφωνία της Βάρκιζας*, Τόμος Δεύτερος, Δεκεμβριανά (Β'), Συμφωνία της Βάρκιζας, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, Σσ. 257-271.

ο Καταστατικός χάρτης του 1864 ως αναθεωρηθή το 1911. Είναι χαρακτηριστικόν δια την πολιτικήν ζωήν της Ελλάδος ότι και κατ' αυτήν ακόμη την περίοδον της κατοχής οπότε δεν υπήρχον παρά μόνον ερείπια και την μετ' αυτήν ακολουθήσασαν ανώμαλον περίοδον, ουδείς ημφισβήτησε την ισχύν του. Τα δικαστήρια της Χώρας, αγωνιζόμενα να συντηρήσουν τον κοινωνικόν βίον του Λαού, εις το Σύνταγμα τούτο προσέφευγον. Και αι έξω της Ελλάδος Κυβερνήσεις, τον Καταστατικόν τούτον Χάρτην είχαν ως γνώμονα και οδηγόν. Η εκ τούτου απορρέουσα νομιμότης απετέλεσε και αποτελεί πραγματικόν γεγονός αδιάσειστον. Μόνη εκκρεμότης παραμένει το γεγονός της εις το εξωτερικόν συνεχιζομένης αποδημίας της Α.Μ. του Βασιλέως, λόγω της εκδηλωθείσης επιθυμίας του να εξαρτήση την επιστροφήν αυτού εις την Πατρίδα, μόνο κατόπιν της επί τούτω εκφρασθησομένης γνώμης του Ελληνικού Λαού»¹⁹¹.

Άκρως ενδιαφέρουσα ήταν και η αιτιολογική έκθεση του εισηγητή της πλειοψηφίας στο σχέδιο του σχετικού ψηφίσματος. Ο εισηγητής επικαλέστηκε το αποτέλεσμα των εκλογών της 31^{ης} Μαρτίου για να υποστηρίξει ότι η συντριπτική νίκη των φιλοβασιλικών δυνάμεων εξουσιοδοτούσε τη Βουλή να καλέσει με απόφαση της τον βασιλιά να αναλάβει τα καθήκοντα του, χωρίς να χρειάζεται να ερωτηθεί πρώτα ο λαός. Παρ' όλα αυτά δεχόταν για λόγους «καλής πίστεως» και «σκοπιμότητος» ότι το εκλογικό σώμα ήταν εκείνο που έπρεπε να λύσει το πρόβλημα επιστροφής ή όχι του μονάρχη¹⁹².

Και πράγματι, αυτό ήταν το ερώτημα που τέθηκε στους εκλογείς. Το Δ' Ψήφισμα που καθόριζε το νομικό πλαίσιο του δημοψηφίσματος εγκρίθηκε από τη Βουλή στις 25 Ιουνίου 1946 και προέβλεπε ότι αντικείμενο του ήταν η επάνοδος της «Α.Μ. του Βασιλέως Γεωργίου Β' εις την Ελλάδα προς αυτοπρόσωπον ανάληψιν της ασκήσεως των κατά το ισχύον Σύνταγμα αρμοδιοτήτων αυτού» (ΦΕΚ, Α/30.6.1946)¹⁹³. Στην ουσία, καλούσε τον ελληνικό λαό να αποφασίσει όχι για το πολίτευμα της αρεσκείας του (βασιλευόμενη ή αβασίλευτη δημοκρατία) αλλά για την επιστροφή ή όχι του μονάρχη. Πρόκειται για ένα ιδιόμορφο προσωπικό δημοψήφισμα το οποίο επίσημα δεν αφορούσε το θεσμό της βασιλείας, ούτε καν την επιλογή του προσώπου του βασιλιά (που αναγνωριζόταν προκαταβολικά ως ο νόμιμος αρχηγός του κράτους), αλλά τη σκοπιμότητα της επιστροφής του στη Ελλάδα.

Σύμφωνα με το αυτούσιο κείμενο του Δ' ψηφίσματος για την προκήρυξη του δημοψηφίσματος: «Η Δ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων αποβλέπουσα εις την ταχείαν ολοκλήρωσιν της Συνταγματικής ομαλότητος εν τη Χώρα. Υπέικουσα εις την δια των εκλογών εκφρασθείσαν θέλησιν της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού, και Συμμορφουμένη προς την εκδηλωθείσαν επιθυμίαν της Α.Μ. του Βασιλέως να μη επιστρέψη εις την Ελλάδα, ίνα αυτοπροσώπως αναλάβη την άσκησιν των αρμοδιοτήτων αυτού, πριν ο λαός ελευθέρως επί τούτου αποφανθή. Ψηφίζει. Προκηρύσσει

¹⁹¹Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σ. 167.

¹⁹²Φίλιππος Ηλίου, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η Εμπλοκή Του ΚΚΕ*, Εκδοτική Φροντίδα: Άννα Ματθαίου - Στρατής Μπουρνάζος - Πόπη Πολέμη, Β' Έκδοση, Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Σσ. 21-23.

¹⁹³Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 86.

δημοψήφισμα, δι' ου ελευθέρως θέλει αποφανθή ο λαός περί της επανόδου της Α.Μ. του Βασιλέως Γεωργίου Β' εις την Ελλάδα, προς αυτοπρόσωπον ανάληψιν της ασκήσεως των κατά το ισχύον Σύνταγμα αρμοδιοτήτων αυτού. Ημερομηνία δημοψηφίσματος ορίζεται η 1^η Σεπτεμβρίου 1946, ημέρα Κυριακή, καθ' ήν και καλείται ο λαός να εκδηλώση την θέλησιν του δια μυστικής δια ψηφοδέλτιου ψηφοφορίας...»¹⁹⁴.

Τα ψηφοδέλτια υπέρ του Γεωργίου Β' θα περιείχαν απλά τη φράση «Βασιλεύς Γεώργιος» ενώ, για τους αντίθετους υπήρχαν τα λευκά ψηφοδέλτια, στα οποία οι ψηφοφόροι υποτίθεται ότι μπορούσαν να αναγράψουν το πολίτευμα που επιθυμούσαν¹⁹⁵. Προβλεπόταν επίσης ότι τα λευκά ψηφοδέλτια θα μπορούσαν να γράφουν και οποιαδήποτε άλλη προτίμηση του εκλογέα και μάλιστα, με επεξηγηματική δήλωση του Κ. Τσαλδάρη διευκρινίστηκε πως μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ψηφοδέλτια με τυπωμένη τη λέξη «Δημοκρατία». Τυπώθηκαν συνολικά 17.000.000 ψηφοδέλτια, από τα οποία τα 9.000.000 έγραφαν τη φράση «Βασιλεύς Γεώργιος» (τα 6.000.000 στάλθηκαν στα εκλογικά τμήματα και τα υπόλοιπα διατέθηκαν στα φιλοβασιλικά κόμματα), 6.000.000 λευκά (που στάλθηκαν στα εκλογικά τμήματα) και 2.000.000 με τη φράση «Δημοκρατία»¹⁹⁶.

Παρ' όλα αυτά, η παραχώρηση αυτή δεν αναιρούσε τον αυστηρά προσωπικό χαρακτήρα του δημοψηφίσματος, το οποίο τόνιζε ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι δεν υπήρχε καμία απολύτως πρόβλεψη σχετικά με το θα συνέβαινε περίπτωση αρνητικού αποτελέσματος για τον βασιλιά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πρωθυπουργός Κ. Τσαλδάρης, που ήταν και εισηγητής του Δ' Ψηφίσματος στη Βουλή, δήλωσε κατά τη σχετική συζήτηση ότι η αρνητική ψήφος για την επάνοδο του βασιλιά θα προκαλούσε «πολιτειακήν κρίσιν». Μπροστά στο δίλημμα επιστροφή του συγκεκριμένου βασιλιά ή πολιτειακή κρίση και επικίνδυνη ρευστότητα, το εκλογικό σώμα μέσα σε ένα κλίμα τρομοκρατίας, διάλεξε τον ασφαλή και λιγότερο οδυνηρό δρόμο της παλινόρθωσης.

Το πρόγραμμα διενέργειας του δημοψηφίσματος δημοσιεύθηκε αναλυτικά και στην εφημερίδα «Εμπρός» και αναφέρθηκε στα εκλογικά τμήματα που καλούνταν ο κόσμος να ψηφίσει. Οι εκλογείς, αφού θα θεωρούνταν τα βιβλιάρια τους, θα λάμβαναν από την εφορευτική επιτροπή έναν λευκό φάκελο, ο οποίος θα ήταν σφραγισμένος από την ίδια την επιτροπή. Επίσης, θα λάμβαναν ένα έντυπο και ένα λευκό ψηφοδέλτιο, εκτός και αν είχαν ήδη μαζί τους το ψηφοδέλτιο της επιλογής τους, οπότε δεν υποχρεώνονταν να παραλάβουν τα ανώτερα ψηφοδέλτια. Κατόπιν, θα προχωρούσαν στο παραβάν μόνοι τους, καθώς το δημοψήφισμα θα πραγματοποιούνταν με μυστική ψηφοφορία, και θα έβαζαν στον φάκελο την ψήφο της επιλογής τους. Έπειτα, θα κολλούσαν τον φάκελο και θα τον τοποθετούσαν μόνοι

¹⁹⁴Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Royaume de Grece, Ministere de L' Economie Nationale-Statistique generale de la Grece, Στατιστική του Δημοψηφίσματος της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946, Εθνικόν Τυπογραφείον-Imprimerie nationale, σ. 3.

¹⁹⁵Γιώργος Αναστασιάδης, Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986), Β' έκδοση, σ. 8.

¹⁹⁶Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, Η Δημοκρατία Στο Απόσπασμα, Γενική Επιμέλεια Νίκου Ε. Σκουλά, Επιμέλεια Έκδοσης Σωκράτης Ράγκας, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα, σσ. 93-100 και Ηλίας Νικολακόπουλος, Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967, Δέκατη έκδοση, σσ. 86-87.

τους στην κάλπη. Στο ψηφοδέλτιο, όπως προαναφέρθηκε, αναγράφονταν οι λέξεις «*Βασιλεύς Γεώργιος*», ενώ τα ψηφοδέλτια της αντίθετης βούλησης ήταν απλά λευκά. Το λευκό ψηφοδέλτιο είχε την έννοια ότι οι ψηφοφόροι δεν επιθυμούσαν την επάνοδο του βασιλιά αλλά μπορούσαν να αναγράψουν οποιαδήποτε άλλη προτίμηση τους. Ο ψηφοφόρος για παράδειγμα μπορούσε να αναγράψει τη λέξη «*Δημοκρατία*» ή «*Αβασίλευτη Δημοκρατία*». Το ψηφοδέλτιο θα θεωρούνταν άκυρο εάν δεν πληρούσε τους όρους του άρθρου 10, όταν δηλαδή το χαρτί δεν ήταν λευκό αλλά οποιουδήποτε άλλου χρώματος και οι διαστάσεις του ήταν διαφορετικές από 0,14x0,20. Επίσης, δεν θα θεωρούνταν έγκυρο αν υπήρχαν πάνω από ένα ψηφοδέλτια μέσα στον φάκελο, όταν έφερε κάποιο διακριτικό σημείο και όταν η απάντηση για την επάνοδο ή μη του βασιλιά δεν ήταν ξεκάθαρη¹⁹⁷.

Όσον αφορά τους δημοτικούς και τους κοινοτικούς υπαλλήλους, καθώς και τους υπαλλήλους νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ανακοινώθηκε από τις αρμόδιες υπηρεσίες του υπουργείου Εσωτερικών πως δεν θα ψήφιζαν όπως είχε αρχικά αποφασιστεί με σημείωμα από την προϊσταμένη τους αρχή, αλλά με το εκλογικό τους βιβλιário. Οι έμμισθοι δημόσιοι πολιτικοί υπάλληλοι θα ψήφιζαν με βάση πιστοποιητικού περί της ιδιότητάς τους, το οποίο θα εκδοθεί από τον προϊστάμενο της υπηρεσίας τους. Για κάθε υπάλληλο θα εκδιδόταν μόνο ένα πιστοποιητικό. Επίσης, με διάταγμα του υπουργείου των Εσωτερικών καθοριζόταν πως οι ξένοι παρατηρητές είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν τη διενέργεια του δημοψηφίσματος και θα παρεχόταν σε αυτούς κάθε ευκολία¹⁹⁸.

Στην τεράστια αμφισβήτηση και στις κατηγορίες που ήθελαν την κυβέρνηση να προσπαθεί να σχηματίσει πλασματική πλειοψηφία, η «*Εμπρός*» απάντησε με άρθρο της και επιτέθηκε ευθέως στους ηγέτες της Γ.Σ.Ε.Ε. Σύμφωνα με πληροφορίες τους από τον Γενικό Γραμματέα του υπουργείου Εργασίας, οι «*εαμοκομμουνιστές*» της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών για να πλαστογραφήσουν τη θέληση της εργατικής τάξης δημιούργησαν 680 νέα σωματεία με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός του να φτάσει τις 2.300. Από αυτά όμως συμμετείχαν στο συνέδριο μόνο τα 986. Συγκεκριμένα, δημιούργησαν στην Καβάλα έξι σωματεία που απαρτίζονταν από συνταξιούχους εργάτες και υπαλλήλους, έγραψαν σε σωματεία περισσότερες από μια φορές άτομα, πραγματοποίησαν συνέλευση χωρίς την προβλεπόμενη από τον νόμο 281 απαρτία και ζήτησαν από τον πρώην πρωθυπουργό εργασίας, κ. Ζάκκα, να κυρώσει με νόμο τις αποφάσεις. Με την καταγραφή των πληροφοριών αυτών, η εφημερίδα κάνει λόγο για νόθευση του πραγματικού φρονήματος των μελών της Γ.Σ.Ε.Ε.

Την ίδια ώρα η εφημερίδα «*Έθνος*» δημοσίευε την τηλεγραφική εγκύκλιο που το Υπουργείο Δικαιοσύνης απηύθυνε στους προέδρους και εισαγγελείς Εφετών και Πρωτοδικών: «*Δυνάμει Βασ. Διατάγματος, δημοσιευθέντος εις το φύλλον 245 της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, ανεστάλη από της 26^{ης} Αυγούστου ε.ε. καθ' όλην την Επικράτειαν η ισχύς πασών των διατάξεων του ψηφίσματος περί μέτρων αφορώντων*

¹⁹⁷Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σ. 8.

¹⁹⁸Εφημερίδα «*Εμπρός*», φ. 29/8/1946, σ. 4 και Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα, σσ. 193-230.

την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν». Σύμφωνα με την κυβερνητική ανακοίνωση για την άρση των έκτακτων μέτρων τάξης η κυβέρνηση κατέληξε σε αυτή την απόφαση καθώς επιθυμούσε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος να είναι από κάθε πλευρά αδιάβλητο.

Ο «*Ριζοσπάστης*» από τη δική του μεριά μετέφερε ένα εντελώς διαφορετικό κλίμα και ερμήνευσε τις εγκυκλίους και τα μέτρα του δημοψηφίσματος μ' έναν διαφορετικό και πιο υποψιασμένο θα μπορούσαμε να πούμε τρόπο. Σχετικά με τα ψηφοδέλτια ανέφεραν πως αυτά της δημοκρατίας ήταν λευκά και δεν έγραφαν απολύτως τίποτα πάνω. Προέτρεπαν μάλιστα τους πολίτες να τα ρίχνουν «*όπως ακριβώς είναι*» χωρίς να γράφουν πάνω τη λέξη «Δημοκρατία» ή κάτι παρόμοιο, καθώς υπήρχε κίνδυνος να θεωρηθούν άκυρα. Για να αποφευχθεί λοιπόν τυχόν σύγχυση συνέστησαν να χρησιμοποιούνται μόνο άγραφα λευκά ψηφοδέλτια.

Ήδη έχει ακολουθήσει μια μικρή νύξη για τη γνησιότητα του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος και για τη νοθεία που θα επακολουθούσε. Ο «*Ριζοσπάστης*» όμως τώρα επιτίθεται ανοιχτά στη δήθεν γνησιότητα του με τις εξής αποδείξεις: Το υπουργείο με σχετικό διάταγμα αποφάσισε να ψηφίσουν οι δημόσιοι υπάλληλοι με πιστοποιητικά των προϊσταμένων τους. Όμως το διάταγμα λίγες μέρες μετά ανακλήθηκε και αποφασίστηκε να ψηφίσουν όπως και όλοι οι υπόλοιποι πολίτες, δηλαδή με εκλογικά βιβλιάρια. Ωστόσο, η ανάκληση αυτή έγινε αργά και δεν ανακοινώθηκε από το υπουργείο στον τύπο ώστε να δοθεί η απαραίτητη δημοσιότητα. Στην ουσία η εφημερίδα απέσπασε την πληροφορία με το ζόρι. Γιατί όμως έγινε αυτό; Προφανώς επειδή κρίθηκε πως δεν υπήρχε ανάγκη να γελοιοποιηθεί ακόμη περισσότερο ο «*αισχρός*» εκλογικός μηχανισμός με την έκδοση πιστοποιητικών. Καλού κακού όμως η ανάκληση του σχετικού διατάγματος κρατήθηκε σε σιγή ώστε να εκδοθούν δήθεν κατά λάθος και άλλα πιστοποιητικά¹⁹⁹.

Ως διευκόλυνση της νοθείας του δημοψηφίσματος πραγματοποιήθηκαν επίσης πρωτοφανή «*μαγειρέματα*» των εκλογών. Οι νομάρχες πραγματοποίησαν στις επαρχίες σύμπτυξη, κατάργηση και ίδρυση νέων εκλογικών τμημάτων. Οι μεταβολές αυτές έγιναν κατά τέτοιο τρόπο ώστε ή να εμποδίζουν τους δημοκρατικούς να ασκήσουν τα εκλογικά τους δικαιώματα ή να τους υποχρεώνουν να ψηφίσουν υπό το καθεστώς τρομοκρατίας. Έτσι, καταργήθηκαν τμήματα όπου οι κάτοικοι στην πλειοψηφία τους είναι δημοκρατικοί και ορίστηκαν τμήματα που βρίσκονταν σε μακρινές αποστάσεις ή σε κέντρα που δρούσαν οι τρομοκράτες.

Οι αλχημείες του δημοψηφίσματος όμως δεν έμειναν εκεί αλλά συνεχίστηκαν²⁰⁰. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε πως οι φάκελοι για τα ψηφοδέλτια ήταν διαφανείς κατά ένα μεγάλο ποσοστό, δηλαδή η λέξη «*Γεώργιος*» ή «*Δημοκρατία*» φαίνονταν καθαρά. Όπως είναι φυσικό και τα λευκά επίσης θα αποκαλύπτονταν χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια. Στάλθηκε μάλιστα δείγμα των φακέλων στο Γενικό Χημείο, το οποίο αποφάνθηκε πως το βάρος των φακέλων ήταν 43 γραμμάρια ανά τετραγωνικό μέτρο αντί των 50 γραμμαρίων που ήταν το ελάχιστο

¹⁹⁹Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*», φ. 24/8/1946, σ. 2.

²⁰⁰Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Έκτη έκδοση, σ. 95 και Νικ. Γ. Ζιάγκου, *Νέες σελίδες από τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Δημοκρατικός στρατός, Κυβερνητικός στρατός Α', Εκδόσεις Σόκολη, Αθήνα, σσ. 143-144.

όριο. Στο σημείο όμως αυτό αναμείχθηκαν κυβερνητικοί παράγοντες, το σκάνδαλο αποσιωπήθηκε και με αυτόν τον τρόπο 1.000.000 διαφανείς φάκελοι θα χρησιμοποιούνταν στο δημοψήφισμα.

Όσον αφορά τώρα το διάταγμα για τον τρόπο της ψηφοφορίας των δημοσίων υπαλλήλων, η εφημερίδα εντοπίζει ένα «παραθυράκι» που θα βοηθούσε σε μεγάλο βαθμό τη συνέχιση της νοθείας. Σύμφωνα με το διάταγμα αυτό οι δημόσιοι πολιτικοί υπάλληλοι προκειμένου να πάρουν πιστοποιητικά για να ψηφίσουν, θα κατέθεταν στον προϊστάμενο της υπηρεσίας τους τα εκλογικά τους βιβλιάρια. Όσοι πάλι δεν είχαν, θα προσκόμιζαν δελτίο άρτου. Σύμφωνα όμως με το ίδιο διάταγμα τα πιστοποιητικά θα σημειώνονταν σε ειδικό βιβλίο και θα έπαιρναν αριθμό. Έτσι, οι δημόσιοι υπάλληλοι θα κατέθεταν τα βιβλιάρια τους, αλλά η πόρτα της διπλοψηφίας θα έμενε ανοιχτή λόγω των πιστοποιητικών που θα τους δίνονταν²⁰¹. Στην ίδια εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών γίνεται γνωστό πως οι βουλευτές θα μπορούσαν να ψηφίσουν όπου και αν βρίσκονταν μόνο με την ταυτότητα τους. Η εγκύκλιος όμως δεν αναφερόταν σε σφράγιση των ταυτοτήτων μετά την ψηφοφορία, οπότε υπήρχε μεγάλος κίνδυνος οι βουλευτές να υπερψηφίσουν σε διάφορες πόλεις. Επιπλέον, το θέμα με τους στρατιωτικούς δεν είχε ξεκαθαριστεί ακόμη, άρα θα μπορούσαν να ψηφίζουν και με τα βιβλιάρια και με τα δίπτυχα. Τέλος, το υπουργείο συνέχιζε να κρατά σιγή ιχθύος για τον συνολικό αριθμό των εκλογέων και των αριθμό των δίπτυχων.

Τέλος, ως απάντηση στα έκτακτα μέτρα που άρθηκαν λόγω της επιθυμίας τους να είναι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος από κάθε πλευρά αδιάβλητο, υπενθυμίζεται πως πέντε σχεδόν μέρες πριν τις εκλογές τα μέτρα βίας της κυβέρνησης αντί για να μειώνονταν, αυξάνονταν συνεχώς. Ο στρατός και η χωροφυλακή εξαπέλυσαν εξοντωτικό διωγμό της δημοκρατικής πλειοψηφίας. Αναφέρθηκαν 579 εξακριβωμένα ονόματα δολοφονημένων πολιτών που σφάχθηκαν στα σπίτια τους ή πέθαναν μαρτυρικά στα κρατητήρια. Υπήρχαν όμως ακόμη εκατοντάδες που φονεύθηκαν χωρίς να μάθει κανείς για αυτούς και χωρικοί δημοκρατικοί, ακόμη και μοναρχικοί που δολοφονήθηκαν για να εγγραφούν στις δήθεν επιτυχίες του Υπουργείου της Δημόσιας Τάξης. Η στατιστική του μοναρχικού εγκλήματος κατέγραψε πάνω από 1.200 εκτοπίσεις σε περιοχές όπως η Λάρισα και ο Βόλος δημοκρατικών και μοναρχικών που δεν δέχονταν να γίνουν οπαδοί της μοναρχικής βαρβαρότητας²⁰².

Καθημερινά, σύμφωνα με την «Εμπρός» ογκωνόταν και «θέρριευε» το λαϊκό μέτωπο της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, αναφέρεται πως στα γραφεία της κεντρικής επιτροπής για το δημοψήφισμα συνέρρεε άπειρος κόσμος που ήθελε να δηλώσει τη συμμετοχή του στο δημοψήφισμα. Καθημερινά οργανώνονταν ομιλίες σημαντικών προσώπων της πολιτικής ζωής σε διάφορα σημεία της χώρας όπως τα Χανιά, η Πάτρα και η Θεσσαλονίκη. Μια από τις πιο χαρακτηριστικές υπήρξε αυτή του προέδρου της κυβέρνησης Στ. Γονατά που δήλωσε το εξής: «*Η Κυβέρνησις είναι*

²⁰¹Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 25/8/1946, σ. 3 και Θ. Πετζόπουλου αντιστράτηγου, 1941-1950 *Τραγική Πορεία*, σσ. 80-81.

²⁰²Δημήτριος Α. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*, Πρόλογος: Θάνος Μ. Βερέμης, επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 27-47.

διατεθειμένη να πατάξη αμειλίκτως πάσαν διατάραξιν της τάξεως και είναι διατεθειμένη να εξαντλήση όλην την αυστηρότητα της ιδία κατά των πάσης φύσεως κρατικών οργάνων, τα οποία ήθελον φοραθή μεροληπτούντα υπέρ οιασδήποτε μερίδος»²⁰³.

Σε παρόμοιο κλίμα κινήθηκε και η δήλωση του πρώην υπουργού Π. Βουρλούμη, ο οποίος κάλεσε το λαό να στηρίζει τη μοναρχία. Στα επιχειρήματα του τόνισε πως η σημερινή Ελλάδα κατέρρεε πάμπτωχη και περιβαλλόμενη από άσπονδους εχθρούς και είχε ανάγκη από ένα σταθερό πολιτειακό καθεστώς ώστε να μπορέσει να ανασυγκροτηθεί και να διασωθεί η ακεραιότητα και η ανεξαρτησία της. Ο διχασμός που ξεκίνησε το 1915 έπρεπε οπωσδήποτε να τερματιστεί γιατί είχε κοστίσει στη χώρα πολύ ακριβά. Τέλος, δήλωσε πως θα ψηφίσει τον θεσμό της βασιλευόμενης δημοκρατίας γιατί το θεωρούσε ως «ιερό καθήκον» για την Ελλάδα και για την νέα γενιά.

Ακόμη, γίνεται λόγος για ένα άρθρο άγνωστου συγγραφέα σχετικά με την 1^η Σεπτεμβρίου, το οποίο αντιπροσώπευε απόλυτα τις απόψεις της εφημερίδας «Εμπρός». Μέσα σε άλλα το άρθρο ανέφερε: «Υπήρξαμεν δημοκρατικοί. Παραμένονμεν δημοκρατικοί. Θα μείνωμεν δημοκρατικοί. Θα ψηφίσωμεν δημοκρατία. Δηλαδή Γεώργιον». Σύμφωνα δηλαδή με το άρθρο ο βασιλιάς εκπροσωπούσε την ύστατη πιθανότητα να εξασφαλίσει η Ελλάδα τη λειτουργία των ελεύθερων κοινοβουλευτικών θεσμών που αποτελούσαν την ουσία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η υπόθεση της αβασίλευτης δημοκρατίας είχε χαθεί προ πολλού και τη θέση της αβασίλευτης είχε καταλάβει προ πολλού η λοξή φάλαγγα της κόκκινης επανάστασης. Για εκείνους η επιλογή του βασιλιά ήταν μονόδρομος καθώς επρόκειτο για αγώνα μεταξύ της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας των Ελλήνων με τον κίνδυνο του εξανδραποδισμού και της σφαγής. Αρκούσαν για το έντυπο τα πειστήρια των τελευταίων εβδομάδων ώστε να αποδείξουν πως η κόκκινη ανταρσία ήταν αδίστακτη και «λυσσαλέο όργανο» εκείνων που επιθυμούσαν να αφανίσουν την ελληνική πατρίδα μέσα στη μάζα της βαλκανικής ομοσπονδίας. Ο ελληνικός λαός καλούνταν να προασπίσει την ελευθερία του και κάθε ελπίδα ευημερίας. Η δυνατότητα αυτή συναπτόταν με την επιστροφή του Γεωργίου καθώς πίστευαν πως θα ήταν πιστός, τίμιος και φιλελεύθερος άρχοντας²⁰⁴.

Ταυτόχρονα, η Ανώτατη Κεντρική Επιτροπή για το δημοψήφισμα καλούσε τον λαό σε συλλαλητήριο ώστε να δηλώσει την αγάπη και την αφοσίωση του στον βασιλιά των Ελλήνων. Η Εθνική Παμφοιτητική Ένωση, η Εθνική Συνομοσπονδία παλιών πολεμιστών της Ελλάδας και άλλες οργανώσεις νεολαίας καλούσαν τα μέλη τους να προσέλθουν στις κάλπες και να επαναφέρουν τον βασιλιά. Η προεκλογική κίνηση εντεινόταν και σε ολόκληρη τη βόρεια Ελλάδα. Από τα κέντρα των επαρχιών αναγγέλλονταν συγκεντρώσεις στις οποίες μιλούσαν βουλευτές και μέλη επιτροπών. Στους δήμους και τους συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης που θεωρούνταν

²⁰³Εφημερίδα «Εμπρός» φ. 27/8/1946, σ. 1.

²⁰⁴Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1922, Επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Τόμος, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, σσ. 123-145 και Εφημερίδα «Εμπρός» φ. 25/8/1946, σ. 1 και Γεώργιος Ιωαν. Παππάς, *Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές, Ιστορικά γεγονότα των ετών 1912 έως 1949, δημοσιογραφικοί αγώνες 50 ετών*, Αθήνα, σσ. 195-228.

δημοκρατικά προπύργια ήδη για την «Εμπρός» παρατηρήθηκε σημαντική μεταστροφή υπέρ της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Σημαντικά πρόσωπα όπως ο υπουργός γενικός διοικητής κ. Κώττας, ο γενικός διοικητής Α. Μακεδονίας κ. Βασιλικός και ο υπουργός Παιδείας κ. Παπαδήμος συνέχιζαν τις περιοδείες τους και ανέπτυσαν τις δίκαιες εθνικές τους διεκδικήσεις και τόνιζαν πως ο λαός θα εκδήλωνε ελεύθερα την απόφαση του με εμπιστοσύνη στον πατριωτισμό και την ευθυκρισία του λαού.

«Εἰς τὰς κάλπας! Ἐνὰ σώμα, ἓνα νοῦν, μιὰ ψυχὴν, εἰς τὰς κάλπας!». Με αυτή την προτροπή παρουσιάστηκε το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας «Εμπρός» ανήμερα του δημοψηφίσματος. Στην πράξη και όχι στα λόγια θα κρίνονταν οι καταστάσεις, τονίζει. Στην πράξη για το έντυπο η αβασίλευτη δημοκρατία σήμαινε σφαγή, φωτιά και προδοσία εθνικών δικαίων και η βασιλευόμενη δημοκρατία παρουσιαζόταν ως η μόνη εγγύηση της εσωτερικής ομαλότητας και των εθνικών αξιώσεων. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος και υπουργών των ενόπλων δυνάμεων Π. Μαυρομιχάλης σε έντονα φορτισμένη προκήρυξη του σχετικά με το θέμα ανέφερε: «Σήμερον καλείσαι και πάλιν προ των καλπών ἵνα δια τῆς ψήφου σου διαδηλώσῃς τὴν πίστιν σου πρὸς τὸν ἡρωϊκὸν μας ΒΑΣΙΛΕΑ ΓΕΩΡΓΙΟΝ τὸν Β΄ και αποφασίσῃς ΣΥ δια τὴν ἐπάνοδον τοῦ εἰς τὴν Πατρίδα μας. Ἦδη ὅτε ὑποῦλοι Ἀλβανοβούλγαροι και ἀπάτριδες Ἕλληνες προσπαθοῦν δια παντός μέσου και τρόπου να ρίψουν και πάλιν τὴν πατρίδα μας εἰς ἐμφύλιον σπαραγμὸν και να εγκαταστήσουν ἐν αὐτῇ τὴν αἰμοσταγὴν δικτατορίαν τοῦ προλεταριάτου, ἡ παρουσία τοῦ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΑΣ μεταξύ ἡμῶν καθίσταται υπέρποτε ἐπιτακτικὴ... Ψηφίσατε υπέρ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς Νίκης, ἵνα εἴμεθα ἡσυχοὶ δια τὴν διασφάλισιν τῶν Συνόρων μας. Ψηφίσατε υπέρ Εκείνου, ὅστις θα ὁδηγήσῃ και πάλιν τὴν Πατρίδα μας εἰς τὴν οδὸν τῆς Τιμῆς και τῆς Δόξης. Με τὴν βεβαιότητα ὅτι ἕκαστος ἐξ' ὑμῶν θα ἐπιτελέσῃ το πρὸς τὴν Πατρίδα καθήκον τοῦ. Αναφωνῶ Ζήτω ἡ Αἰωνία Ἑλλάς. Ζήτω ὁ ΒΑΣΙΛΕΥΣ. Ζήτω ὁ ἡρωϊκὸς Ἑλληνικὸς Λαός»²⁰⁵.

Την ίδια στιγμή η ίδια εφημερίδα αφιέρωνε ένα μεγάλο μέρος από τις σελίδες της για να ασχοληθεί με την άποψη του διεθνούς Τύπου. Οι «Times» ισχυριζόταν πως το καλύτερο που θα μπορούσε να αναμείνει η Ελλάδα τη δεδομένη στιγμή ήταν μια εύρυθμη διακυβέρνηση που θα επέτρεπε την πρόοδο, την οικονομική ανασυγκρότηση και τον κατευνασμό των πολιτικών παθών. Τα φιλομοναρχικά αισθήματα της κυβέρνησης ήταν φανερά και όλα τα μέσα της επίσημης προπαγάνδας είχαν χρησιμοποιηθεί για την εξασφάλιση ψήφων υπέρ της επανόδου του βασιλιά. Τα βρετανικά στρατεύματα βρίσκονταν στην Ελλάδα και οι συνθήκες που τους είχαν εξαναγκάσει να αναμειχθούν στον εμφύλιο συνετέλεσαν στο να κατηγορηθεί η κυβέρνηση πως έτρεφε συμπάθεια προς τη δεξιά. Όμως ο πραγματικός σκοπός της βρετανικής πολιτικής για το έντυπο ήταν η αποκατάσταση των ομαλών συνθηκών στην Ελλάδα.

Ο γαλλικός Τύπος επίσης, πάντα σύμφωνα με την «Εμπρός», δημοσίευε πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες στο δημοψήφισμα της Ελλάδας θα υπήρχε μεγάλη πλειοψηφία υπέρ του βασιλιά. Ακόμη, σύμφωνα με πληροφορίες τους οι

²⁰⁵Νάση Μπάλλα, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον γαλλικό Τύπο*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, Σσ. 53-89 Και Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 1/9/1946, σ. 1.

κομμουνιστές προσπαθούσαν να δημιουργήσουν ταραχές με σκοπό να αποκτήσουν επιχειρήματα ώστε να προσβάλλουν αργότερα τη γνησιότητα του δημοψηφίσματος. Παρομοίως, οι παρατηρητές της Ουάσιγκτον σχολιάζοντας τις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας ισχυρίζονται πως το δημοψήφισμα της Ελλάδας θα έδινε μεγάλη πλειοψηφία στον βασιλιά Γεώργιο. Σχολίαζαν μάλιστα πως η Ελλάδα καταλάμβανε την πρώτη θέση στη νέα εξωτερική πολιτική της Αμερικής. Αυτό το συμπέρασμα για την εφημερίδα εξαγόταν από την απόφαση του υπουργείου Εξωτερικών να στείλει αμερικάνικη ναυτική δύναμη με επικεφαλής το αεροπλανοφόρο «Φραγκλίνος Ρούσβελτ» στα ελληνικά νερά ώστε να υποστηρίξει τις αγγλικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Επιπλέον, φόβοι περί ένοπλης επανάστασης εναντίον της ελληνικής κυβέρνησης από κομμουνιστικές συμμορίες, υποστηριζόμενες από Αλβανούς και Γιουγκοσλάβους επικράτησαν στους επίσημους κύκλους. Ο ανταποκριτής του «Reuter» συνέχισε λέγοντας πως η Ελλάδα θεωρούνταν στους διπλωματικούς κύκλους των Ηνωμένων Πολιτειών ως αιχμή της ρωσικής προέλασης προς τα Βαλκάνια²⁰⁶. Στην Κωνσταντινούπολη, η εφημερίδα «Bairam» σε άρθρο της σχετικό με το δημοψήφισμα ανέφερε πως θα νικούσε ο βασιλιάς Γεώργιος και πως η κυβέρνηση παρείχε όλες τις δυνατές εγγυήσεις ώστε το αποτέλεσμα να ήταν γνήσιο και να αντιπροσωπεύει την πραγματική θέληση του ελληνικού λαού. Αυτολεξεί αναφέρθηκε πως «Ο ελληνικός λαός θα καταδείξει ωριμότητα και είναι βέβαιο ότι η απόφασίς αυτού θα επιδράση εις την διεθνήν πολιτικήν. Το Ελληνικόν Έθνος, το οποίον διαπνέεται από δημοκρατικά ιδεώδη, πιστεύει σήμερον ότι ουδείς άλλος τρόπος από την επάνοδον του Βασιλέως υπάρχει δια να ζήση εν ησυχία και ασφαλείς».

Από μια εντελώς διαφορετική σκοπιά των πραγμάτων, ο «Ριζοσπάστης» προέτρεπε τον ελληνικό λαό να ψηφίσει σύσσωμος υπέρ της δημοκρατίας και εναντίον του βασιλιά. Προέτρεπε τους Έλληνες πολίτες απλά να θυμηθούν. Να θυμηθούν τί κακό, τί ζημιά, τί θανατικό, τί εξευτελισμό είχε προκαλέσει στον τόπο το παλάτι. Τους προέτρεπε να θυμηθούν τη φαυλοκρατία του βασιλικού κομματαρχισμού, την κλίκα του διαδόχου Κωνσταντίνου, τη σαπίλα που οδήγησε στο 1909 στο Γουδί. Τον εθνικό διχασμό, το χωρισμό του κράτους, το ανήκουστο όραμα της μικρασιατικής καταστροφής και τα εθνικά ερείπια. Τους ζητούσε να ανατρέξουν στην τραγωδία της προσφυγιάς, στο ξερίζωμα ενάμιση εκατομμυρίου ψυχών, στην ελονοσία, στον μαρασμό τους, στη πορνεία από τη φτώχεια, στα εργοστάσια που πλήρωναν ένα κομμάτι ψωμί²⁰⁷. Ακόμα τους ζήτησε να θυμηθούν τον τρόπο με τον οποίο ξεφτίλισε όλους τους Έλληνες ο Κονδύλης σαν έθνος με το δημοψήφισμα του 1935, τον όρκο που έδωσε ο ψεύτης βασιλιάς ότι θα σεβόταν το λαό και τις ελευθερίες του. Τέλος, τους ζητούσε να ανατρέξουν στο μοιραίο Λαϊκό Κόμμα, «ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΤΟΥ» που έβαλαν οι Άγγλοι να κυβερνήσει στο όνομα του, που κατάσφαξε την Ελλάδα και άπλωσε παντού τον εμφύλιο πόλεμο, τα καμένα ερείπια και την καταστροφή. Και ολοκληρώνει με την προτροπή: «Έλληνες, σήμερα που ξημερώνει η

²⁰⁶Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 1/9/1946, σ. 1 και Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου, κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα, Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, σσ. 403-408.

²⁰⁷Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Έκτη έκδοση, σ. 95 και Πέτρου Βρασ. Πόγγη, *Δημοκρατία ή Ολιγοκρατία*, Εκδόσεις Δημοφών, σ. 99.

μέρα του δημοψηφίσματος, έστω και τέτοιου που το κάνουν αυτοί, βάλτε το χέρι στην καρδιά σας! Θυμηθήτε! Και πάτε ΟΛΟΙ στην κάλπη σαν ήρωες και παληκάρια και ρίχτε την ψήφο σας! ρίχτε την ΛΕΥΚΗ ψήφο σας για τη δημοκρατία που θα σημαίνει σάρωμα του βραχνά που λέγεται Παλάτι! Ρίχτε τη ΛΕΥΚΗ ψήφο σας που θα σημαίνει λευτεριά, ζωή, ήλιο, μέλλον, ευτυχία, αδελφική συνεργασία με τους άλλους λαούς!»²⁰⁸.

Με αφορμή τις φήμες που είδαν το φως της δημοσιότητας αναφορικά με τη στάση του κόμματος των Φιλελευθέρων απέναντι στο δημοψήφισμα, ο Σοφούλης δήλωνε τα εξής: «Λυπούμαι πολύ, ότι παρεισέφρυσαν εις τον τύπον πληροφορίαί, αι οποίαι δεν δικαιολογούνται εκ των πραγμάτων. Εξ' οιουδήποτε πολιτικού κύκλου, είτε των Φιλελευθέρων, είτε άλλων και αν προέρχονται αι πληροφορίες αυτά, οφείλω να δηλώσω ότι είνε μακράν, πολύ μακράν από τας σκέψεις τας ιδικά μου. Δια τα εσωτερικά μας ζητήματα το προέχον δι' εμέ ζήτημα ήτο αποκλειστικώς και μόνον η άμυνα υπέρ της Δημοκρατίας». Ακόμη, ο πρώην υπουργός και βουλευτής Ολυμπίας του κόμματος των Φιλελευθέρων Κ. Βουδούρης έστειλε γράμμα στους εκλογείς και φίλους της ιδιαίτερης εκλογικής του περιφέρειας που τους γράφει ότι «δεν μπορώ ούτε καν να σκεφθώ την κάθοδον μου εκεί, διότι μια τέτοια μου ενέργεια θα έβαζε ασφαλώς σε κίνδυνο τη ζωή μου και τη ζωή πολλών οικογενειάρχων και φίλων μου». Στο τέλος, προέτρεψε τους εκλογείς να κάνουν το δημοκρατικό τους καθήκον.

Όσον αφορά την άποψη του γαλλικού Τύπου σχετικά με το δημοψήφισμα, παρακολουθούμε μια εντελώς διαφορετική εικόνα από αυτή που θέλησε να μας παρουσιάσει η εφημερίδα «Εμπρός». Κατά τον «Ριζοσπάστη» οι περισσότερες γαλλικές εφημερίδες κατήγγειλαν τις συνθήκες υπό τις οποίες θα πραγματοποιούνταν το δημοψήφισμα. Συγκεκριμένα, ο «Ριζοσπάστης» ανέφερε πως συνήθως το δημοψήφισμα αποτελούσε πολιτική πράξη. Στην Ελλάδα όμως το πολιτικό αυτό γεγονός δεν υπήρξε παρά η κατακλείδα των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων που διεξάγονταν σε μεγάλη έκταση²⁰⁹. Δύο μήνες τώρα. Δύο σώματα στρατού με τη χωροφυλακή χτυπούσαν τον πληθυσμό της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Πίσω από τις δυνάμεις αυτές ή μπροστά τους βρίσκονταν οι μοναρχικές συμμορίες που έκαναν ό,τι τα φασιστικά τάγματα εφόδου. Η αστυνομία και η χωροφυλακή διευθύνονταν από τους ίδιους προδότες που καταδίωκαν τους Έλληνες πατριώτες μαζί με τη Γκεστάπο. Ο Τσαλδάρης θα έβαζε στο βασιλιά το πιο αιματοβαμμένο στέμμα. Τελείωσαν λέγοντας ότι το δημοψήφισμα αυτό ήταν η πιο απαίσια εκλογική φάρσα και ο ηρωικός ελληνικός λαός δε θα δεχόταν ποτέ το μαγειρεμένο για την επαναφορά του Γλύξμπουργκ αποτέλεσμα²¹⁰.

Το ιδιόμορφο προσωπικό δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου, εκβιάζοντας στην ουσία τη λαϊκή ετυμηγορία ανέδειξε ως νικητή τον Γεώργιο με ποσοστό 68,41% έναντι 31,59%. Τερματίστηκε έτσι, έστω και με διαβλητό τρόπο η πολιτειακή εκκρεμότητα, εξακολουθούσε όμως να παραμένει ανοιχτό το συνταγματικό

²⁰⁸Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 1/9/1946, σ. 1.

²⁰⁹Πανσανίας Σ. Κατσώτας, *Η δεκαετία 1940-1950, Πόλεμος εναντίον των εισβολέων Ιταλών και Γερμανών 1940-1941, Πόλεμος εις την βόρειο Αφρική με την VIII^η βρετανική στρατιά 1942-1943, Απελευθέρωση.-Κίνημα του Δεκεμβρίου 1944.-Συμφωνία της Βάρκιζας.-Ευθύναι δια τας ενόπλους ανωμαλίας κατά τα έτη 1946-1949- και αι μετέπειτα εξελίξεις μέχρι σήμερα*, σ. 286.

²¹⁰Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 1/9/1946, σ. 3.

πρόβλημα. Δεν είναι παράξενο όμως, κάτω από αυτές τις συνθήκες, πώς οι οπαδοί της μοναρχίας νίκησαν τελικά με σημαντική πλειοψηφία. Μπροστά στο δίλημμα επιστροφή του βασιλιά ή πολιτειακή κρίση, η έκβαση της οποίας δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθεί, το εκλογικό σώμα διάλεξε τον πιο σίγουρο δρόμο, το δρόμο της παλινόρθωσης. Με άλλα λόγια, οι οπαδοί της βασιλείας εκμεταλλευόμενοι τη μοναδική ευκαιρία που τους παρουσιάστηκε λίγους μήνες μετά την έναρξη του εμφυλίου πολέμου, κατόρθωσαν να εκβιάσουν τη λαϊκή ετυμηγορία, μετατρέποντας μια δημοψηφισματική διαδικασία σε παρωδία, η έκβαση της οποίας ήταν εκ των προτέρων γνωστή²¹¹.

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος για την «Εμπρός» δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί τίποτα λιγότερο από πανηγυρικό. Η Ελλάδα νίκησε και ο βασιλιάς Γεώργιος με τη θέληση της πλειοψηφίας του λαού επανερχόταν στον θρόνο του. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των αρμοδίων το γενικό ποσό υπέρ του βασιλιά έφτανε το 70% των ψηφισάντων και σύμφωνα με τα πρώτα αποτελέσματα στην περιοχή της Αθήνας ψήφισαν σε 178 τμήματα 103.967 πολίτες υπέρ του βασιλιά, 59.906 υπέρ της δημοκρατίας και υπήρξαν 25.536 λευκά. Μάλιστα, στην ύπαιθρο η αναλογία υπέρ του ψηφοδέλτιου του βασιλιά άγγιξε το 90%. Πλούσιο φωτογραφικό υλικό με πολίτες και στρατιώτες που περίμεναν έξω από τα εκλογικά κέντρα να ψηφίσουν και πολιτικούς όπως ο Μαυρομιχάλης που ρίχνουν την ψήφο τους στην κάλπη κοσμούσαν τις στήλες της εφημερίδας. Αναφέρεται ακόμη και έμμετρο ποίημα για να δηλώσει το κλίμα της ημέρας: «Ο κύριος Σοφιανόπουλος επήγε να ψηφίση, την ευκαιρία βέβαια δεν ήθελε ν' αφήσει, να δείξη τα αισθήματα τα δημοκρατικά του. Και μόλις πήρε ο άνθρωπος τα ψηφοδέλτια του, είδε με θλίψη του κρυφή στον τοίχο προς την οροφή και την γνωστήν επιγραφή που όπως καθένας ξέρει, επρόσεξε στην κόλασι κι ο Δάντε Αλλιγκέρι: Ω σύ εισερχόμενος! Ελπίδαν πάσαν, άφες. Και ο Γεώργιος θαρρή κι η τύχη σου έχει κριθεί: Δεν ξαναπάς σε Διάσκεψι, να ξανακάνης γκάφες»²¹².

Γνωρίζοντας τα έντονα αντικομμουνιστικά συναισθήματα της εφημερίδας, δεν θα μπορούσε να μη γίνει λόγος ξανά και για την προπαγάνδα των αριστερών. Η εφημερίδα τους χαρακτηρίζει ως ακούραστους και εφευρετικούς με μοναδικό σκοπό τους απλά να απασχολούν τις στήλες των εφημερίδων. Επιμένουν μάλιστα να μοιράζουν συνεχώς εφημερίδες για τον δήθεν φασισμό που επικρατεί στην Ελλάδα. Οι ξένοι ανταποκριτές που είχαν έρθει για να παρακολουθήσουν το δημοψήφισμα πολιορκούνταν συνεχώς από μέλη του κομμουνιστικού κόμματος που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να τους επηρεάσουν λέγοντας ανακρίβειες. Ακόμη και η κυρία Μικέλα Αβέρωφ, η αριστοκράτισσα του κομμουνισμού προσπάθησε να πείσει τους ξένους δημοσιογράφους πως στην Ελλάδα δεν υπάρχουν βασιλόφρονες. Ως αντίλογος, ένας εθνικόφρονας αποκρίθηκε: «Μωρέ αν είχα τα λεφτά της κυρίας και αν μπορούσα να

²¹¹Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σ. 8.

²¹²Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 2/9/1946, σ. 2 Α. Ι. Κοραντι, *Πολιτική και διπλωματική ιστορία της Ελλάδος (1940-1945)*, Τόμος Δεύτερος, Ο δεύτερος γύρος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., Αθήνα, σσ. 314-351.

πίνω το ακριβότερο ουϊσκι όπως η αφεντιά της τύφλα να χουν οι εθνικόφρονες. Θα γινόμουν ο φανατικότερος κομμουνιστής».

Δεν θα γινόταν βέβαια να λείψουν και οι δηλώσεις του προέδρου της κυβέρνησης κ. Γονατά μετά το νικηφόρο αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος: *«Ο ελληνικός λαός εξήρθη εις το ύψος των κρισίμων περιστάσεων, τας οποίας διέρχεται η πατρίς μας. Η απόλυτος ησυχία και τάξις η επικρατήσασα κατά την χθεσινήν ημέραν του δημοψηφίσματος εξυψώνουν την στάθμην του πολιτισμού μας και αποδεικνύουν τον λαό μας άξιον των δημοκρατικών ελευθεριών... Από σήμερα δεν υπάρχει πλέον αστάθεια πολιτεύματος και πολιτειακόν ζήτημα και η διστακτικότης η οποία παρημποδίζε την ανάπτυξιν της οικονομικής δραστηριότητος... Από σήμερα ας αρχίση η νέα περίοδος της αναδημιουργίας και της ευημερίας του έθνους».*

Σε παρόμοιο κλίμα κινήθηκε και η εφημερίδα «Έθνος» Με τον τίτλο «Εψήφισαν Ελλάδα» υποδέχτηκε με χαρά τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος. Σύμφωνα με την εφημερίδα, ο ελληνικός λαός απέκτησε συναίσθηση της δύναμης του και της πραγματικότητας και διδάχθηκε από τα τραγικά μαθήματα του πρόσφατου παρελθόντος. Οι Έλληνες ενίσχυσαν την Ελλάδα και της εξασφάλισαν τη γαλήνη, την τάξη και την σταθερότητα. Η επάνοδος του Γεώργιου πραγματοποιήθηκε με πανηγυρική ψήφο από την πλειοψηφία του λαού και επισφράγισε τον οριστικό τερματισμό της εσωτερικής ανωμαλίας για τη λύση του πολιτειακού ζητήματος. Με την τακτική που ακολούθησε μέχρι τώρα το Κ.Κ.Ε. δεν κατάφερε τίποτε άλλο παρά να συνασπίσει όλους τους γνήσιους Έλληνες εναντίον του με θύμα τη δημοκρατία²¹³, η οποία δεν καταδικάστηκε ως πολίτευμα αλλά ως καμουφλάρισμα της «Λαοκρατίας». Στους ηγέτες του Κ.Κ.Ε. μένει να βγάλουν τα αναγκαία συμπεράσματα από τη νέα παταγώδη αποτυχία τους.

Αντίθετα, ο σχολιασμός του αποτελέσματος από τον «Ριζοσπάστη» υπήρξε ριζικά αντίθετος και δεν περιέγραφε σε καμία περίπτωση το ήρεμο και νομοταγές κλίμα που ήθελε ψευδώς να παρουσιάσει οι εφημερίδες «Εμπρός» και «Έθνος». Παρά το αποτέλεσμα, οι αριθμοί που συγκεντρώθηκαν και οι πληροφορίες για τον τρόπο της ψηφοφορίας αποτέλεσαν έναν μεγάλο τίτλο τιμής για τον ελληνικό λαό. Στις μεγάλες πόλεις ο δημοκρατικός χείμαρρος υπερκάλυψε την απίστευτη νοθεία και τη μοναρχική βία και παρά την αυθαιρεσία και την πλαστογραφία που πραγματοποιήθηκε το ποσοστό ψήφων της Δημοκρατίας στην Αθήνα άγγιξε το 50%. Η κυβέρνηση χωρίς καμία ντροπή δεν δίστασε να παρουσιάσει ως μοναρχική ακόμη και την πανδημοκρατική Θεσσαλία. Η ανάλυση όμως των αποτελεσμάτων και οι άπειρες συνεχόμενες καταγγελίες έδειχναν το μέγεθος της βίας και της νοθείας που ασκήθηκε στις μεγάλες πόλεις, στις οποίες όμως ουσιαστικά νίκησε η δημοκρατία.

Παραθέτοντας παραδείγματα, η εφημερίδα κατήγγειλε πως στην ύπαιθρο η ψηφοφορία έγινε υπό την απειλή των όπλων²¹⁴. Περιοχές όπως η Πάτρα, τα Γιάννενα, το Αίγιο και ο Πύργος κατήγγειλαν πως η κατάσταση κατά τη διάρκεια της

²¹³Γιάννης Πριοβόλος, *Μια αλυσίδα μνήμες, Αχαΐα και βόρεια Πελοπόννησος 1940-1949*, Αλφειός, Αθήνα, σσ. 187-213 και Εφημερίδα «Έθνος», φ. 2/9/1946, σ. 1.

²¹⁴Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 2/9/1946, σ. 1 και Κατοχική βία, 1939-1945, Η ελληνική & ευρωπαϊκή εμπειρία, Επιμέλεια: Στράτος Δαρδανάς, Βασιλική Λάζου, Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Φλιτούρης, Δήμος Νικολάου Σκουφά, Εκδόσεις Ασίνη, Κομμένο Άρτας, Αθήνα, σσ. 41-51.

ψηφοφορίας ήταν μια τρομοκρατική κόλαση. Ένοπλοι μοναρχικοί με τη συνεργασία των οργάνων της τάξης περιφέρονταν έξω από τα εκλογικά τμήματα και με την απειλή των όπλων εκβίαζαν του πολίτες να ψηφίσουν υπέρ του Γεώργιου. Δε δίστασαν να τρομοκρατήσουν ακόμη και δικαστικούς αντιπροσώπους που αναγκάστηκαν να υποκύψουν από φόβο. Τα δημοκρατικά ψηφοδέλτια απαγορεύονταν και εάν έπεφταν στην αντίληψη των ενόπλων μοναρχικών καταστρέφονταν δημόσια.

Μπορεί το δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946 να επικύρωσε την επιλογή της επανόδου του Γεωργίου Β΄, όμως η αναλυτική προσέγγιση των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος επιβάλλει κατ' αρχήν τη διερεύνηση του βαθμού εγκυρότητας και αξιοπιστίας αυτών των αποτελεσμάτων²¹⁵.

Με την προοπτική της διενέργειας του δημοψηφίσματος και ύστερα από σχετική αίτηση της ελληνικής κυβέρνησης, είχε συσταθεί μια αγγλοαμερικάνικη αποστολή για τον έλεγχο των συνθηκών διεξαγωγής των εκλογών. Η εν λόγω αποστολή που συγκροτήθηκε σύμφωνα με τα όσα προέβλεπε η συμφωνία της Βάρκιζας²¹⁶ ονομάστηκε AMFOGE 2, για να εμφανιστεί ως συνέχεια εκείνης που είχε παρακολουθήσει τις βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου. Έπειτα, η κυβέρνηση ζήτησε από την AMFOGE 2 να παραμείνει στην Ελλάδα και να παρακολουθήσει τη διενέργεια του δημοψηφίσματος. Τελικά συμφωνήθηκε ότι η αποστολή θα παρακολουθούσε το δημοψήφισμα ανεπίσημα και ότι οι εκθέσεις των παρατηρητών θα στέλνονταν μόνο στις αντίστοιχες κυβερνήσεις τους. Η συγκρότηση και το έργο της όμως όχι μόνο δεν διασφάλισε την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών αλλά λειτούργησε ως νομιμοποιητικό στοιχείο της «εγκυρότητας» του εκλογικού αποτελέσματος. Και αυτό γιατί η έκθεση της AMFOGE 2, η οποία συντάχθηκε στις 7/9/1946 και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά αρκετά χρόνια αργότερα (το 1969), σε μια συμπληρωματική έκθεση της, που συντάχθηκε μια βδομάδα αργότερα, ανέφερε ότι «Οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν δείχνουν καθαρά πως σε πολλά τμήματα της Ελλάδας δεν υπήρχαν οι απαραίτητες συνθήκες για τη διεξαγωγή ενός γνήσιου δημοψηφίσματος και ότι το τελικό αποτέλεσμα δεν είναι αληθινό»²¹⁷.

Συγκεκριμένα, μια πρώτη παρατήρηση στα αποτελέσματα αφορούσε στον αριθμό των ψηφισάντων, ο οποίος εμφανιζόταν σε ορισμένες περιοχές εξαιρετικά διογκωμένος και αισθητά μεγαλύτερος από τον αριθμό των ψηφισάντων σε οποιαδήποτε άλλη προγενέστερη ή μεταγενέστερη (έως και το 1952) εκλογική αναμέτρηση. Συνολικά, το ποσοστό συμμετοχής έφτασε το 86,6%, ποσοστό εξαιρετικά υψηλό που ουδέποτε επιτεύχθηκε σε άλλη εκλογική αναμέτρηση στην Ελλάδα. Επιπλέον, το ποσοστό αυτό οριζόταν με βάση τον αριθμό των εγγεγραμμένων που παρέθεσε η Στατιστική του Δημοψηφίσματος της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946 (δηλαδή 1.921.725 εκλογείς). Η εκτίμηση όμως του αριθμού των

²¹⁵Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 88.

²¹⁶Fleischer Hagen, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση: Βιβλιογραφικός Οδηγός*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 285-341.

²¹⁷Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 168-169.

εγγεγραμμένων από την AMFOGE 2 αλλά και από το Υπουργείο Εσωτερικών πριν από το δημοψήφισμα ήταν αισθητά μικρότερη (1.813.370 άτομα). Οπότε, με βάση τη δεύτερη αυτή εκτίμηση, το ποσοστό συμμετοχής ξεπερνούσε σημαντικά το 90% και δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκε εξωπραγματικό. Το ποσοστό συμμετοχής παρέμενε σε ανάλογα εξωπραγματικά επίπεδα (πάνω από το 89%) ακόμα και αν στον αριθμό των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων προσθέτονταν οι 52.000 δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί και πολιτικοί που σύμφωνα με κυβερνητική ανακοίνωση ψήφισαν βάσει ειδικών δελτίων και πιστοποιητικών χωρίς να είναι γραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους. Ας σημειωθεί επίσης ότι η AMFOGE 2 εκτίμησε το πραγματικό ποσοστό συμμετοχής σε 81%. Η εκτίμηση αυτή, εφόσον ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, σήμαινε ότι οι διπλοψηφίες προσέλαβαν τεράστια έκταση, φτάνοντας περίπου το 9% των εγγεγραμμένων (δηλαδή περίπου 170.000 ψήφους)²¹⁸.

Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά τον συνολικό αριθμό ψήφων υπέρ του Γεωργίου Β' (1.136.289), ο οποίος εμφανιζόταν σημαντικά ανώτερος και από την ευνοϊκότερη ακόμα πρόβλεψη που θα μπορούσε να γίνει με τεκμήριο τα δεδομένα των εκλογών της 31^{ης} Μαρτίου 1946. Στις εκλογές αυτές τα φιλοβασιλικά κόμματα είχαν συγκεντρώσει αθροιστικά μόλις 716.842 ψήφους. Είναι φυσικά λογικό να υποτεθεί ότι, εκτός από τους ψηφοφόρους αυτούς, υπέρ του Γεωργίου Β' ψήφισε και ένα τμήμα των ψηφοφόρων της ΕΠΕ (που είχε συγκεντρώσει 213.721 ψήφους) καθώς επίσης και ένας αριθμός από όσους στρατιωτικούς και δημόσιους υπαλλήλους δεν είχαν ψηφίσει στις εκλογές, αλλά ψήφισαν στο δημοψήφισμα βάσει ειδικών δελτίων και πιστοποιητικών. Οι συγκεκριμένες προσθήκες όμως δεν επαρκούσαν με κανέναν τρόπο για να ερμηνευτεί η απότομη αύξηση των φιλομοναρχικών ψήφων κατά 420.000, μέσα σε πέντε μόνο μήνες²¹⁹.

Από τους ψηφοφόρους της ΕΠΕ ήταν αναμφίβολο ότι ένα σημαντικό τμήμα στράφηκε υπέρ του Γεωργίου Β', παρά την αντιμοναρχική τοποθέτηση των ηγετών της. Τα αποτελέσματα όμως του δημοψηφίσματος στην περιφέρεια της πρωτεύουσας (όπου η ΕΠΕ είχε συγκεντρώσει 36.186 ψήφους) και στην Κρήτη (όπου είχε συγκεντρώσει 42.055 ψήφους) έδειχναν ότι, τουλάχιστον στις περιοχές αυτές, η πλειοψηφία των οπαδών της ΕΠΕ προτίμησε σαφώς την αντιμοναρχική επιλογή. Επομένως, και αν ακόμα υποτεθεί ότι στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας (όπου η ΕΠΕ είχε συγκεντρώσει συνολικά 135.480 ψήφους) η πλειοψηφία των οπαδών της ψήφισε υπέρ του Γεωργίου Β', και πάλι ο συνολικός αριθμός ψηφοφόρων της ΕΠΕ που προτίμησε τη φιλομοναρχική επιλογή δεν θα μπορούσε να ήταν ανώτερος από 100.000 έως 120.000. Οι στρατιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι που ψήφισαν στο δημοψήφισμα χωρίς να ήταν εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους έφταναν συνολικά τους 52.000 περίπου, σύμφωνα με σχετική κυβερνητική ανακοίνωση. Η προσθήκη τους λοιπόν στο εκλογικό σώμα δεν θα ήταν δυνατό να αυξήσει σημαντικά

²¹⁸ Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Ένας στρατιώτης στον εμφύλιο (1945-1949), Η συμβολή της μικροϊστορίας στην ανίχνευση και την ανάλυση των βιοματικών όψεων της καθημερινής ζωής*, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη, σσ. 172-175 και Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 88.

²¹⁹ Γιώργος Ο. Αναστασιάδης, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα (1952-1967), Ιστορική επισκόπηση*, σ. 12 και Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 87.

τις αναμενόμενες ψήφους υπέρ του Γεωργίου Β'. Εξάλλου, για το σύνολο των στρατιωτικών και δημόσιων υπαλλήλων μπορεί να εκτιμηθεί ότι η κατανομή των ψήφων τους ήταν περίπου 70% υπέρ του Γεωργίου και 30% εναντίον.

Από τα προηγούμενα προκύπτει σαφώς ότι, με τεκμήριο τα αποτελέσματα των εκλογών του Μαρτίου, οι φιλομοναρχικές ψήφοι δεν μπορούσαν φυσιολογικά να ξεπεράσουν τις 850.000, αριθμός που υπολείπεται κατά 300.000 περίπου από το τελικό αποτέλεσμα υπέρ του Γεωργίου Β'. Ακόμα και με τις ευνοϊκότερες σχετικές υποθέσεις και πάλι το μέγιστο των «αναμενόμενων ψήφων» υπέρ του Γεωργίου Β' δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να υπερβεί τις 900.000.

Θα ήταν βέβαια εκ των πραγμάτων αδύνατη μια εκ των υστέρων εκτίμηση για την ενδεχόμενη έκβαση του δημοψηφίσματος²²⁰ αν τα αποτελέσματα δεν ήταν τόσο εμφανώς διαβλητά σε ορισμένες περιοχές. Στην έκθεση της που τη συνέταξε αμέσως μετά το δημοψήφισμα, η AMFOGE 2 ανέφερε σχετικά: «δεν έχουμε καμία αμφιβολία ότι η παράταξη που αντιπροσώπευε την κυβερνητική άποψη άσκησε αθέμιτη επιρροή προκειμένου να εξασφαλίσει ψήφους υπέρ της επιστροφής του βασιλιά, έχουμε όμως την πεποίθηση ότι και χωρίς την επιρροή αυτή μια πλειοψηφία για την επιστροφή του βασιλιά θα μπορούσε να είχε επιτευχθεί». Και στη συμπληρωματική της έκθεση, μια εβδομάδα αργότερα, προσθέτει: «Η Αποστολή δεν μπορεί να απαντήσει με βεβαιότητα αν η απουσία των συνθηκών αυτών θα οδηγούσε σε πλειοψηφία κατά του βασιλιά. Κατά τη γνώμη της ωστόσο ο βασιλιά θα έπαιρνε μια μικρή πλειοψηφία κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες».

Οι διαπιστώσεις της AMFOGE 2 φαίνονταν δικαιολογημένες, με την προϋπόθεση ότι τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών της 31^{ης} Μαρτίου 1946 μπορούν να θεωρηθούν όχι βέβαια αδιάβλητα, αλλά τουλάχιστον ως σχετικά έγκυρο τεκμήριο. Τα αποτελέσματα αυτά είχαν δείξει ότι τα φιλοβασιλικά κόμματα συγκέντρωναν περίπου το 48-49% των ψηφοφόρων, συνυπολογιζόμενης και της πολιτικής αποχής. Είναι επομένως λογικό να υποτεθεί ότι με μικρή προσθήκη ψηφοφόρων της ΕΠΕ θα μπορούσε να διαμορφωθεί μια πλειοψηφία υπέρ του Γεωργίου της τάξης του 52-55%. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Κ. Τσαλδάρης, επιζητώντας την επίσπευση του δημοψηφίσματος, ρώτησε τον Χ. Μακμίλαν «αν πλειοψηφία 52% υπέρ του βασιλιά τον επόμενο χρόνο θα οδηγούσε σε σταθερότερη κυβέρνηση από πλειοψηφία 70% αυτό το φθινόπωρο». Η αναφορά αυτή του Κ. Τσαλδάρη είναι απόλυτα ενδεικτική για τις εκτιμήσεις που προκύπταν από το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαρτίου²²¹. Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε τελικά το δημοψήφισμα ανέστρεψε όλα τα φυσιολογικά προγνωστικά, δημιουργώντας μια πλασματική πλειοψηφία της τάξης του 70%. Παραμένει έτσι τελείως αβέβαιο ποια θα ήταν η ενδεχόμενη έκβαση του αν είχε γίνει υπό διαφορετικές συνθήκες και κυρίως αν είχε προηγηθεί των εκλογών, όπως προβλεπόταν στην συμφωνία της Βάρκιζας.

²²⁰ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, Βιβλιογραφικός Οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Δ' έκδοση, σ. 142 και Δημ. Δημητρίου, *Ελληνική εμπειρία '44-'67*, σσ. 17-18.

²²¹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 90-92.

Όπως εκφράστηκε στις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου, προκύπτει ότι οι σημαντικότερες αποκλίσεις υπέρ της επιστροφής του Γεώργιου Β΄ εντοπίζονταν στα αποτελέσματα των αγροτικών περιοχών, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν προφανέστατα διαβλητά. Σε όλες σχεδόν τις αγροτικές περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας (εκτός Αττικής) το ποσοστό των ψήφων υπέρ του Γεωργίου Β΄ ξεπέρασε το 90%. Εκτός από τις αγροτικές περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, η φιλομοναρχική επιλογή πλειοψήφησε βέβαια και στις αγροτικές περιοχές των Νέων Χωρών, αλλά με σημαντικά μικρότερη διαφορά²²². Η αντιμοναρχική επιλογή εμφάνισε υψηλά ποσοστά σε όλες σχεδόν τις αγροτικές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, συγκέντρωσε όμως την απόλυτη πλειοψηφία μόνο στη Θάσο (λόγω ισχυρής Αριστεράς). Από τις υπόλοιπες Νέες Χώρες, η αντιμοναρχική επιλογή πλειοψήφησε στις αγροτικές περιοχές της Κρήτης (με ποσοστό 69,5%) καθώς επίσης και στις αγροτικές περιοχές δύο ακόμα νομών, της Λέσβου και της Ικαρίας, όπου η Αριστερά διέθετε εξαιρετικά ισχυρή παρουσία.

Σε αντιπαράθεση με τις αγροτικές περιοχές, όπου η εξέταση των αποτελεσμάτων επιβαλλόταν να γίνει με προσοχή και επιφυλακτικότητα, τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος στα αστικά κέντρα παρουσίασαν μεγαλύτερο βαθμό αξιοπιστίας και επέτρεπαν ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις διαφαινόμενες τάσεις στο εκλογικό σώμα. Στο σύνολο των αστικών κέντρων η φιλομοναρχική επιλογή συγκέντρωσε σχετικά περιορισμένη πλειοψηφία, οφειλόμενη όμως στο μεγάλο αριθμό των στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων που ψήφισαν εκεί και οι οποίοι αντιπροσώπευαν περίπου το 20% των ψηφισάντων στα αστικά κέντρα. Πρόκυπτε επομένως καθαρά από τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος ότι η επάνοδος του Γεώργιου Β΄, που κατά βάση στηρίχτηκε στις ψήφους των αγροτικών περιοχών, δεν διέθετε τη συναίνεση της πλειοψηφίας του πληθυσμού των αστικών κέντρων.

Παρά το «αδιάβλητο» δημοψήφισμα²²³ που ισχυριζόταν η κυβέρνηση πως πραγματοποιήθηκε, στα γραφεία της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ καταγγέλλθηκαν δεκάδες παραβάσεις και πιέσεις των κρατικών αρχών. Στις καταγγελίες αυτές περιλαμβάνονταν ονομαστικοί κατάλογοι στρατιωτικών αλλά και απλών πολιτών που υπερψήφισαν τον βασιλιά. Ακόμη, ψηφοφόροι εξαναγκάζονταν να ψηφίσουν φανερά ή οδηγούνταν στα παραβάν κατά ομάδες, με αποτέλεσμα να παραβιάζεται η μυστικότητα της ψήφου και εκλογείς που δεν βρίσκονταν εγγεγραμμένοι προμηθεύτηκαν βιβλιάρια από το Πρωτοδικείο. Συνεχίζοντας, υπάρχουν καταγγελίες πως σε πολλά εκλογικά τμήματα οι εφορευτικές επιτροπές δεν έδιναν λευκά ψηφοδέλτια και σε μερικά τμήματα μάλιστα, δεν υπήρχαν καν²²⁴.

²²²Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, σσ. 93-94 και Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, ΤΟΜΟΣ Δ΄, Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, Ο Εμφύλιος, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, σσ. 457-469.

²²³Γεώργιος Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα 1946-1967*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα, σσ. 30-36.

²²⁴Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*», φ. 2/9/1946, σ. 3.

8. Η δικτατορία των συνταγματαρχών και το δημοψήφισμα του 1968. Οι ένοπλες δυνάμεις στην εξουσία

Η εξωθεσμική βασιλική παρέμβαση του 1965, η αδυναμία των πολιτικών δυνάμεων που τη στήριζαν να αποτελέσουν μια λύση πλειοψηφικής δυναμικής και η αίσθηση ότι η ενδεχόμενη εκλογική τους ήττα θα ήταν καταστροφική για τον πολιτικό κόσμο, φανέρωνε τα περιορισμένα μέτρα της νομιμότητας τη συγκεκριμένη περίοδο. Η επιβολή μιας βασιλικής δικτατορίας αποτελούσε λοιπόν μια πολύ πιθανή εκδοχή. Ο απόλυτος έλεγχος από αξιωματικούς που θα ήταν έτοιμοι να στηρίξουν μια βασιλική δικτατορία και η πλήρης ανατροπή των περιορισμένων αλλαγών που είχε πραγματοποιήσει η κυβέρνηση της Ε.Κ. (Ενωσις Κεντρώων) αποτέλεσαν για το παλάτι πρωταρχικό στόχο, αμέσως μετά την ανατροπή του Γεωργίου Παπανδρέου²²⁵.

Αναλυτικότερα, η ανοιχτή επίθεση ενάντια στη νόμιμη κυβέρνηση της χώρας άρχισε όταν ο Γ. Παπανδρέου αποφάσισε να εκκαθαρίσει τον στρατό. Τότε ανακαλύφθηκε η ύπαρξη μιας μυστικής στρατιωτικής οργάνωσης, του ΑΣΠΙΔΑ, που απέβλεπε στο να εγκαθιδρύσει μια δικτατορία τύπου Νάσερ και στην οποία οργάνωση υποτίθεται ότι ήταν αναμειγμένος και ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο γιος του Γεωργίου και ηγέτης της αριστερής πτέρυγας του συνασπισμού. Ο βασιλιάς αρνούμενος να υπογράψει τα διατάγματα για την απομάκρυνση του υπουργού της Εθνικής Αμύνης Πέτρου Γαρουφαλιά, ο οποίος ανέφερε στον βασιλιά πως η απομάκρυνση του από την στρατιωτική ηγεσία οφείλεται σε συνωμοσία εναντίον του Στέμματος, ανάγκασε τον πρωθυπουργό να παραιτηθεί. Πρόκειται για τη βασιλική δυναμική επέμβαση της 15^{ης} Ιουλίου 1965²²⁶.

Το μήνυμα του Γεωργίου Παπανδρέου μετά την εξαναγκασμένη παραίτηση του ήταν το εξής: *«Συνετελέσθη σήμερον η παραβίασις του πολιτεύματος. Η κυβέρνησις του λαού εξηναγκάσθη εις παραίτησιν. Και εκλήθη να κυβερνήσῃ μια ομάς προδοτών της Ενώσεως Κέντρου. Αλλά δεν συνέβη μόνον παραβίασις του πολιτεύματος. Συνέβη επίσης και διακωμώδησις. Ο τρόπος της καταλήψεως της αρχής από την κυβέρνησιν των ανδρικήλων έχει προσλάβει τον χαρακτήρα φαιδρού πραξικοπήματος. Εις τα ανάκτορα ενήδρευε ο ακατονόμαστος πρόεδρος, για να ορκισθῇ αμέσως μετά την αναχώρησίν μου. Και ωρκίσθη χωρίς την ιδικὴν μου παρουσίαν, κατὰ παράβασιν της κοινοβουλευτικής τάξεως. Και οι νέοι υπουργοὶ του βασιλέως ανέλαβον χωρίς την παρουσίαν των υπουργῶν του λαοῦ. Καταγγέλλω προς τον δημοκρατικὸν κόσμον της χώρας την ομάδα των προδοτῶν και τον καλῶ εις*

²²⁵Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 368-370 και Τα Νέα, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9^{ος} Τόμος, Νικητές και Ηττημένοι 1949-1974, Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί, ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 121-142.

²²⁶Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Μετάφραση Αικατερίνη Ασδράχα, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, σσ. 150-151 και Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η παραγμένη εξαετία (1961-1967)*, Τόμος Α', Η ένωση κέντρου στην εξουσία, Πρόλογος: Παύλος Β. Πετρίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου, Επιμέλεια έκδοσης: Άγγελος Σιδεράτος, Άγγελος Σιδεράτος, σσ. 245-288.

πάνδημον ειρηνικήν εκδήλωσιν ,εναντίον της προδοσίας... Αρχίζει από σήμεραν νέος ανένδοτος αγών υπέρ της Δημοκρατίας».

Τον Οκτώβριο του 1965 η κυβέρνηση Στεφανόπουλου αντικατέστησε τον Ιωάννη Γεννηματά, τοποθετώντας στη θέση του Α/ΓΕΣ τον Γρ. Σπαντιδάκη. Εκείνος με τη σειρά του επανάφερε αμέσως στις καίριες θέσεις του στρατού όλα τα στελέχη της ομάδας του Παπαδόπουλου, επιθυμώντας να εξασφαλίσει επιχειρησιακά την επιβολή του στρατιωτικού νόμου. Μετά από ένα σύντομο διάλειμμα που ακολούθησε τη συμφωνία Παπανδρέου-Κανελλόπουλου, το ενδεχόμενο μιας βασιλικής δικτατορίας επανεμφανίστηκε στα τέλη Ιανουαρίου 1967 και θεωρούνταν ως η πιθανότερη κατάληξη της παρατεταμένης πολιτικής κρίσης. Στις 24 Φεβρουαρίου η εισαγγελία Αθηνών ζήτησε από τη Βουλή να αρθεί η ασυλία του Ανδρέα Παπανδρέου και να του απαγγελθεί η κατηγορία της «έσχατης προδοσίας» για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Εκμεταλλευόμενος την έκρυθμη κατάσταση, ο Γρηγόριος Σπαντιδάκης έδωσε εντολή στα μέλη της ομάδας του Παπαδόπουλου να ενεργοποιήσουν το επιχειρησιακό σχέδιο «Ιέραξ II»²²⁷.

Η απειλή της δικτατορίας έγινε ακόμα πιο έντονη στις αρχές Μαρτίου, όταν αποκλείστηκε το ενδεχόμενο της επιστροφής του Καραμανλή και η δίκη για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ τελείωνε χωρίς το επιθυμητό για το Παλάτι αποτέλεσμα. Μάλιστα, δύο μέρες πριν εκδοθεί η απόφαση για τον ΑΣΠΙΔΑ, ο Γεώργιος Παπανδρέου ζήτησε από τον Δ. Μπίτσιο να δοθεί αμνηστία, συμπληρώνοντας πως «ο βασιλιάς Κωνσταντίνος θα ανακάλυπτε σύντομα πως δεν ήλεγχε την κατάσταση, αλλά αντιθέτως ήταν δέσμιος του όποιου δικτάτορα». Από την άλλη μεριά, ο Κωνσταντίνος βρισκόταν σε συζητήσεις με τους Π. Κανελλόπουλο, Γ. Ράλλη και Π. Παπαληγούρα για το ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης από την ΕΡΕ²²⁸.

Ο βασιλιάς ανέθεσε στις 3 Απριλίου 1967 την εντολή σχηματισμού της νέας κυβέρνησης στον αρχηγό της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλο που μη καταφέροντας να πάρει την πλειοψηφία της Βουλής, διέταξε τη διάλυση της. Με την αποσύνθεση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος που προκάλεσε συνέβαλε αρκετά στην προετοιμασία ενός κλίματος ευνοϊκού για την επέμβαση του στρατού²²⁹. Η έκβαση των εκλογών που προκηρύχθηκαν για τις 28 Μαΐου ήταν βέβαιο πως θα οδηγούσε σε αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία της Ένωσης Κέντρου. Αυτή η κρίσιμη στιγμή ήταν η ιδανική για να δράσουν οι έκνομοι προστάτες της νομιμοφροσύνης. Αυτοί που είχαν τις λιγότερες αναστολές και το μεγαλύτερο θράσος πρόλαβαν να κινηθούν πρώτοι. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Γ. Παπανδρέου που τους «υποδέχτηκε» με την ακόλουθη φράση: «Αργήσατε. Σας περίμενα νωρίτερα»²³⁰.

²²⁷ Αλέξανδρος Λ. Ζαούσης, *Ο εμπαιγμός 21 Απριλίου 1967-24 Ιουλίου 1974*, ΤΟΜΟΣ Α', Εκδόσεις Παπαζήση, ΑΘΗΝΑ, σσ. 625-631 και Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 369.

²²⁸ Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, Γενική επιμέλεια Νίκου Ε. Σκουλά, Επιμέλεια έκδοσης Σωκράτης Ράγκας, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα, σσ. 226-258.

²²⁹ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Μετάφραση Αικατερίνη Ασδράχα, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, σελ. 151-152.

²³⁰ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*, Δέκατη έκδοση, σ. 371 και Σεραφείμ Μαζίμου, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία, Εισαγωγή-Χρονογραφία-Επιμέλεια Λουκάς Αζερός*, σσ. 6-7.

Στις 21 Απριλίου 1967 μια χούντα διευθυνόμενη από συνταγματάρχες έπαιρνε την εξουσία με τα όπλα και μάλιστα στο όνομα του βασιλιά, ο οποίος αναγκάστηκε να ενδώσει μπροστά στο τετελεσμένο γεγονός²³¹. Σε διάγγελμα τους ανέφεραν πως η Επανάσταση «...εγένετο προς αποτροπήν του διχασμού και της ετοίμου να εκσπάσει εμφυλίου συρράξεως, η οποία ωδήγει εις αιματοχυσίαν και κοινωνικήν και Εθνικήν καταστροφήν...». Οι υποστηριχτές του πραξικοπήματος υποστήριζαν πως το δικτατορικό καθεστώς των συνταγματαρχών ήταν μια αντιδημοκρατική μεταβατική κατάσταση που θα εξελισσόταν σε υγιή δημοκρατία. Το Σύνταγμα και οι δημοκρατικοί θεσμοί καταργούνται πλέον και τυπικά²³².

Η πρώτη ενέργεια των πραξικοπηματιών ήταν να προσφύγουν για την κατάλυση της δημοκρατίας σε μία δοκιμασμένη μέθοδο: εξέδωσαν ένα βασιλικό διάταγμα που έθετε σε ισχύ τον νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας», με την προσχηματική εφαρμογή του άρθρου 91 του ισχύοντος τότε συντάγματος²³³. Ταυτόχρονα, ανέστειλαν προσωρινά την ισχύ των κυριότερων συνταγματικών εγγυήσεων και ίδρυσαν έκτακτα στρατοδικεία. Το συγκεκριμένο διάταγμα όμως, το περιεχόμενο του οποίου μεταδιδόταν συνέχεια από το ραδιόφωνο από τις πρώτες κιόλας ώρες της 21^{ης} Απριλίου, ήταν τελικά πλαστό. Η πλαστογραφία αυτή είχε ως απώτερο σκοπό να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η πρωτοβουλία του πραξικοπήματος είχε άμεση σχέση με τον βασιλιά. Ουδέποτε όμως ο βασιλιάς ή κάποιος υπουργός, είτε της νόμιμης κυβέρνησης είτε της κυβέρνησης που προέκυψε από το πραξικόπημα, δεν το είχε υπογράψει. Η νόμιμη κυβέρνηση Κανελλόπουλου καθώς και ο βασιλιάς δεν γνώριζαν για το πραξικόπημα. Η έγκριση του όμως (στην ουσία η μη ανοιχτή αποδοκιμασία του πραξικοπήματος από τον βασιλιά) ήταν απαραίτητη για την επιτυχία του εγχειρήματος αυτού, ιδιαίτερες τις πρώτες κρίσιμες ώρες²³⁴. Τελικά ο Κωνσταντίνος Β΄ αναγκάστηκε να υποκύψει και διόρισε την κυβέρνηση Κόλλια, τη σύνθεση της οποίας είχαν επιβάλει οι συνταγματάρχες, προέδρευσε στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο και υπέγραψε δεκάδες νόμους και διατάγματα και τέλος, επικύρωσε την κατάργηση της δημοκρατίας.

Στην Α΄ Συντακτική της πράξη στις 6 Μαΐου 1967, η Εθνική Επαναστατική Κυβέρνηση επικαλέστηκε την «εκδηλωθείσα θέλησιν του ελληνικού λαού». Με αυτόν τον τρόπο οι πραξικοπηματίες θέλησαν να «νομιμοποιήσουν» τη θέση τους. Μέχρι την ψήφιση νέου συντάγματος, αποφάσισαν να ασκήσει την συντακτική εξουσία το υπουργικό συμβούλιο χωρίς τη συμμετοχή όμως του βασιλιά, ενώ την νομική

²³¹Γεώργιος Δ. Κοντογιώργης, *Το αυταρχικό φαινόμενο «4^η Αυγούστου-21^η Απριλίου»*, *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, σσ. 142-147 και Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Πρόλογος: Κώστας Βεργόπουλος, σσ. 21-25.

²³²Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Μετάφραση Αικατερίνη Ασδράχα, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, σελ. 152-153.

²³³Ελληνική εταιρεία πολιτικής επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές –Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, σ. 53.

²³⁴Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 276-277.

εξουσία θα ασκούσε ο βασιλιάς «υπ' ευθύνη της κυβερνήσεως»²³⁵. Το υπουργικό συμβούλιο θα συνέτασσε νέο καταστατικό χάρτη με βάση το σύνταγμα του 1952 κατά το οποίο θα τροποποιούνταν μόνο οι διατάξεις που δεν ήταν θεμελιώδεις και δεν αποτελούσαν συστατικά της μορφής του πολιτεύματος (άρθρο 2, § 2). Αν και ο λαός καλούνταν να επικυρώσει το νέο σύνταγμα μέσω δημοψηφίσματος (άρθρο 2, § 1), καμία προθεσμία δεν προβλεπόταν για τα διάφορα στάδια της κατάρτισης του νέου συντάγματος²³⁶. Η εικοσαμελής επιτροπή που θα μελετούσε τις τροποποιήσεις ανέφερε πως «ο χρόνος και ο τρόπος της διενέργειας του δημοψηφίσματος, ο χρόνος της ενάρξεως της ισχύος του νέου Συντάγματος και πάσα σχετική λεπτομέρεια θέλουνσι καθορισθή δι' αποφάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου» (άρθρο 2, § 3)²³⁷.

Η «επιχείρηση Σύνταγμα» είχε ιδιαίτερη σημασία για τη δικτατορία που με τον τρόπο αυτό προσπάθησε να αποκρύψει την πρόθεση της να καταρτίσει μόνη της ένα σύνταγμα στα μέτρα της και αποκαθιστούσε έτσι και την εικόνα της στο εξωτερικό. Προκειμένου να τηρήσει τα προσχήματα της δημοκρατικότητας, το δικτατορικό καθεστώς προέβλεπε τη διενέργεια συνταγματικού δημοψηφίσματος. Η εκλογική φάρσα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 δεν θα άφηνε περιθώρια αμφιβολίας για τις πραγματικές προθέσεις των συνταγματαρχών.

Πριν την αναθεώρηση του συντάγματος, σύμφωνα με το άρθρο 14 ο καθένας μπορούσε να δημοσιεύει προφορικά, εγγράφως και μέσω του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του κράτους. Ο τύπος ήταν ελεύθερος και η λογοκρισία όπως και κάθε άλλο προληπτικό μέσο απαγορευόταν. Μπορεί να απαγορευόταν η κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων διατριβών, επιτρεπόταν όμως η κατάσχεση μετά τη δημοσίευση εντύπων που πρόσβαλλαν τη χριστιανική θρησκεία, τη δημόσια αιδώ, τον βασιλιά και την οικογένειά του, αποκάλυπταν κινήσεις των ενόπλων δυνάμεων στρατιωτικής σημασίας και στρέφονταν κατά της εθνικής ακεραιότητας. Το δικαστήριο ύστερα από τουλάχιστον τρεις καταδίκες επέτρεπε κατάσχεση και διέταζε την οριστική ή προσωρινή παύση της έκδοσης της εφημερίδας. Κατά το νέο άρθρο 14 επίσης ο καθένας θα μπορούσε να εκφράσει προφορικά, εγγράφως και μέσω του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του κράτους. Ο τύπος ήταν ελεύθερος, αλλά δεν έπρεπε να ξεχνά πως επιτελούσε δημόσια αποστολή και είχε την ευθύνη για την ακρίβεια των δημοσιευμάτων του. Νόμος πλέον όριζε τις προϋποθέσεις έκδοσης των εφημερίδων ή άλλων πολιτικού περιεχομένου εντύπων, τα προσόντα, τους όρους και τους δεοντολογικούς κανόνες άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, ακόμη και τις ώρες λειτουργίας των επιχειρήσεων τύπου. Ακόμη, νόμος καθιέρωνε τον

²³⁵Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σσ. 118-119.

²³⁶Κωνσταντίνος Διγκαβέ, *Το ημερολόγιο της χουντικής επταετίας (21/4/67-23/7/74)*, σ. 15 και Κώστας Γ. Αυγητίδης, *Η επτάχρονη στρατιωτική Δικτατορία (1967-1974) και η υποστήριξη της πάλης του λαού μας από την ΕΣΣΔ*, σ. 17.

²³⁷Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 277-278.

υποχρεωτικό οικονομικό έλεγχο των επιχειρήσεων τύπου και το αποτέλεσμα του ελέγχου θα δημοσιευόταν²³⁸.

Είναι εμφανής η σύγκριση που προκύπτει μεταξύ των σχετικών άρθρων του παλιού και του νέου συντάγματος που εξαντλούσε το όλο θέμα τόσο προληπτικά όσο και κατασταλτικά. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα τέθηκαν προϋποθέσεις έκδοσης εντύπων πολιτικού περιεχομένου και καθορίζονταν προσόντα και δεοντολογικοί κανόνες για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Για τους πραξικοπηματίες, οι διατάξεις του άρθρου 14 θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως διατάξεις του επαναστατικού περιεχομένου που παρείχαν τη δυνατότητα για την επίτευξη της ιδανική λύσης μέχρι να λυθεί το πρόβλημα του Τύπου, ο οποίος είχε καταστεί κατά το πρόσφατο παρελθόν τέταρτη ανεξέλεγκτη εξουσία με αποτέλεσμα τον εκτραχηλισμό των πολιτικών ηθών που οδήγησαν τη χώρα στο αδιέξοδο.

Στα πλαίσια του νόμου, το Υπουργείο Προεδρίας εξέδωσε λίγες μέρες μετά το πραξικόπημα απόφαση με την οποία συνέστησε την «Υπηρεσία Λογοκρισίας». Το έργο της νέας υπηρεσίας ήταν ο προληπτικός έλεγχος κάθε εντύπου πριν από την κυκλοφορία του και η απαγόρευση κάθε δημοσίευσης πληροφοριών, σχολίων, εικόνων και γελοιογραφιών που «αποσκοπούσαν» στο να υπονομεύσουν το έργο της κυβέρνησης. Οι εφημερίδες ήταν επίσης αναγκασμένες να δέχονται εντολές από τη Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών και το Υπουργείο Προεδρίας ως προς την τιτλοφόρηση των δημοσιευμάτων και τυχόν φωτογραφίες που θα τα συνόδευαν²³⁹. Εκτός από αυτά, η υπηρεσία εξέδιδε και άλλες απαγορεύσεις που συχνά ήταν άγραφες και κοινοποιούνταν στις εφημερίδες προφορικά. Μια σειρά υπουργικών αποφάσεων του 1967 και του 1968 κατέστησε υποχρεωτική τη δημοσίευση ορισμένων πληροφοριών, όπως κυβερνητικές ανακοινώσεις, ομιλίες των ηγετών του κινήματος και άρθρων με θετικά λόγια για το κυβερνητικό έργο.

Επιθυμία του καθεστώτος ήταν να αντικατασταθούν τα παραπάνω τον Ιανουάριο του 1968 από σειρά νέων μέτρων. Τα μέτρα θεσμοθετήθηκαν τον Ιανουάριο του 1969 με υπουργική απόφαση, η οποία επέτρεπε την πρώτη χαλάρωση της λογοκρισίας. Σύμφωνα με τα νεότερα μέτρα, οι υποχρεωτικές δημοσιεύσεις περιορίστηκαν στις κυβερνητικές ανακοινώσεις. Το καθεστώς άφησε τις εφημερίδες ελεύθερες να δημοσιεύουν «καλόπιστη» κριτική και σχόλια, οι εκδότες των εφημερίδων όμως έγιναν υπεύθυνοι για τις πηγές των πληροφοριών στις οποίες στήριζαν την κριτική τους. Τον Οκτώβριο του 1969 σταμάτησε επίσημα να ισχύει η προληπτική λογοκρισία και τον Νοέμβριο συνοδεύτηκε από ένα νόμο «περί Τύπου» με τη μορφή νομοθετικού διατάγματος. Ο νέος νόμος επέφερε καινοτομίες που είχαν αυστηρά ποινικό και κατασταλτικό χαρακτήρα με πρόθεση την καταστολή των αδικημάτων του Τύπου²⁴⁰. Αποτέλεσμα της νέας νομοθεσίας ήταν ότι ενώ στην περίοδο της προληπτικής λογοκρισίας η ευθύνη της κυκλοφορίας βάρυνε την

²³⁸Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 21/9/1968, σ. 5.

²³⁹Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία, Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, σ. 21 και Κωνσταντίνου Διγκαβέ, *Το ημερολόγιο της χουντικής επταετίας (21/4/67-23/7/74)*, Περιέχει ονόματα Υπουργών-Υφυπουργών-Γεν. Γραμματέων-Υποψήφιων-Μελών Σ. Ε.-Μελών ΕΠΟΚ), Θεσσαλονίκη, σσ. 147-150.

²⁴⁰Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού Μάιος 1973*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα, 187-203.

«Υπηρεσία Λογοκρισίας», η ευθύνη τώρα περνούσε στις εφημερίδες²⁴¹. Ο νόμος περί Τύπου συμπληρώθηκε το 1971 από νομοθετικό διάταγμα για την επαγγελματική κατάσταση των δημοσιογράφων. Οι αναφορές του διατάγματος έδιναν τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να προβαίνει σε κάθε είδους επεμβάσεις, εξασφαλίζοντας σε μεγάλο βαθμό τον έλεγχο των δημοσιογράφων και των επαγγελματικών τους οργανώσεων.

Η διαδικασία τερματισμού της πρώτης περιόδου πολιορκίας των Μ.Μ.Ε είχε αρχίσει από την 1^η Ιανουαρίου 1972 με την άρση της κατάστασης σε ολόκληρη τη χώρα εκτός από τα τρία μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη). Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους έγινε η άρση του νόμου στη Θεσσαλονίκη και στις 19 Αυγούστου 1973 στην Αθήνα και στον Πειραιά. Η κατάσταση πολιορκίας επανήλθε δριμύτερη με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Η νέα κατάσταση προχώρησε στην αποσύνθεση των υπηρεσιών λογοκρισίας δίνοντας στις εφημερίδες την εναλλακτική λύση να συνεργαστούν μαζί της ή να διακόψουν την έκδοση τους και να κλείσουν. Ο νόμος «περί καταστάσεως πολιορκίας» είχε επιβληθεί για άλλη μια φορά και συνεχίστηκε έως την κατάρρευση της δικτατορίας το 1974²⁴².

Σε σχετικό άρθρο της εφημερίδας «Μακεδονία» αναφέρονταν κάποιες επιπλέον νέες διατάξεις του συντάγματος. Δημιουργήθηκε νέος ανώτατος συνταγματικός παράγοντας, το Συμβούλιο του Έθνους με υπεύθυνο ρυθμιστικό ρόλο για την προστασία των θεμελιωδών συμφερόντων της χώρας. Σύμφωνα με τα άρθρα 54 και 55 των νέων διατάξεων του συντάγματος²⁴³, το συμβούλιο του έθνους απαρτιζόταν από τον πρωθυπουργό, τον πρόεδρο της βουλής, τους αρχηγούς των δύο ισχυρότερων στη βουλή κομμάτων, τον πρόεδρο του συνταγματικού δικαστηρίου και του αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων. Ο αποφασιστικής σημασίας ρόλος του προφύλασσε τον βασιλιά από λάθη αλλά και από εκτραχηλισμούς του πολιτικού κόσμου. Με τη συμμετοχή του εκπροσώπου των ενόπλων δυνάμεων υπογραμμιζόταν η έκταση της δικαιοδοσίας του σε όλα τα εθνικά θέματα. Το Συμβούλιο του Έθνους μετά τον πρωθυπουργό αποτελούσε τον μόνιμο ειδικό σύμβουλο του βασιλιά. Τον συμβούλευε για όλα τα σοβαρά για τη χώρα θέματα, τον καθοδηγούσε στην ορθότερη αντιμετώπιση τους και αποτελούσε εγγύηση για τη λήψη σωστών αποφάσεων από τον ανώτατο άρχοντα. Ο βασιλιάς άλλοτε υποχρεωνόταν να συγκαλέσει και να ακούει τη γνώμη του συμβουλίου σε περιπτώσεις όπως η παύση της κυβέρνησης σε περίπτωση που η βουλή δεν ήταν σε θέση να υποδείξει πρωθυπουργό και σε περίπτωση διάλυσης της βουλής²⁴⁴.

Στη βασική ανάλυση των διατάξεων του καταρτισμένου συντάγματος έγινε επίσης λόγος και για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι διατάξεις αυτές χαρακτηρίζονταν από την προσπάθεια συγκερασμού του ατομικού και του κοινωνικού στοιχείου κατά

²⁴¹ Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1967*, ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ, σσ. 111-119.

²⁴² Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*,. *Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος, Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, σσ. 289-411.

²⁴³ Alan R Ball & Guy Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση, Εισαγωγή στην Πολιτική επιστήμη*, Έκτη αγγλική έκδοση, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Κώστας Α. Λάβδας, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 240-284.

²⁴⁴ Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 25/9/1968, σ. 3 και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*,. *Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος, Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, σσ. 289-411.

τρόπο σύμφωνο με τις σύγχρονες για τα ανθρώπινα δικαιώματα αντιλήψεις. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 9 ο καθένας είχε δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του εφ' όσον δεν πρόσβαλε τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβίαζε το σύνταγμα και τους ηθικούς κανόνες. Ακόμη, με το άρθρο 10 καθορίζονταν σαφέστατα από το σύνταγμα τα ανώτατα όρια διάρκειας της προφυλάκισης ώστε να υπήρχε καλύτερη προστασία του ατόμου²⁴⁵. Τα συγκεκριμένα άρθρα που δημοσιεύονταν σε όλα τα έντυπα, έπειτα από ρητές εντολές της κυβέρνησης, είχαν προφανώς ως απώτερο στόχο να πείσουν τον ελληνικό λαό πως λειτουργούσαν υπέρ της προστασίας του ατόμου και της προστασίας των συμφερόντων της χώρας, την ίδια στιγμή που κατέλυαν θεμελιώδη δικαιώματα και θεσμούς.

Επίσης, το αναφερόμενο για την ελευθερία του συνέρχεσθαι (άρθρο 18) ήταν πολύ πιο φιλελεύθερο του αντίστοιχου άρθρου 12 καθώς δε περιείχε την παράγραφο με την απαγόρευση κάθε συνάθροισης προσώπων που επιδίωκαν την εφαρμογή ιδεών, οι οποίες είχαν ως στόχο την ανατροπή του πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος. Η τελευταία διάταξη θεωρήθηκε επικίνδυνη διότι θα μπορούσε να οδηγήσει στην πλήρη κατάλυση της ελευθερίας των συναθροίσεων. Σημαντικές ήταν επίσης και οι διατάξεις του άρθρου 24 σύμφωνα με τις οποίες εκτεινόταν η ισχύουσα συνταγματική προστασία των εισαγόμενων κεφαλαίων για επενδύσεις στη χώρα. Τέλος, όσον αφορούσε τα κοινωνικά δικαιώματα, τα άρθρα 26-29 λάμβαναν μέτρα για την προστασία του γάμου, της οικογένειας, της εργασίας και της κοινωνικής ασφάλειας, την εξασφάλιση στέγης και την ανάπτυξη της οικονομίας βάσει εθνικών και περιφερειακών σχεδίων με σκοπό τη σταθερή βελτίωση των όρων διαβίωσης του λαού.

Όσον αφορά την οργάνωση του κράτους, δεν έλειψαν και οι σχετικές με τον βασιλιά διατάξεις, ο οποίος χαρακτηριζόταν ως σύμβολο της ενότητας του έθνους. Οι αρμοδιότητες του καθορίζονταν με σαφήνεια ώστε να μην ανέκυπταν αμφισβητήσεις. Ήταν γνωστό πως οι κατ' εξοχήν αρμοδιότητες του βασιλιά ήταν δύο: Ο διορισμός του πρωθυπουργού και της κυβέρνησης και η διάλυση της βουλής. Ως προς την πρώτη οριζόταν ότι μετά τις γενικές εκλογές ο βασιλιάς θα έπρεπε να διορίζει υποχρεωτικά ως πρωθυπουργό τον αρχηγό του κόμματος που διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία στη βουλή (βασική αρχή του κοινοβουλευτικού συστήματος). Εφόσον κανένα κόμμα δεν διέθετε την πλειοψηφία αυτή, τότε θα συγκαλούνταν η βουλή για να υποδείξει πρωθυπουργό. Αν η ψηφοφορία δεν απέδιδε αποτέλεσμα, τότε επαφιόταν στον βασιλιά η ανάθεση της εντολής για τον σχηματισμό κυβέρνησης²⁴⁶.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες ήταν και οι διατάξεις του άρθρου 48, γιατί μέσω αυτών αντιμετωπιζόταν το πρόβλημα το οποίο ανέκυπτε από τη συνεχή διεύρυνση

²⁴⁵ Andrew Heywood, Εισαγωγή στην πολιτική, Μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας, Εκδόσεις Πόλις, σσ. 335-339 και Ελευθ. Κ. Γόνη, *Πολιτική και Εκλογικά Συστήματα*, Τεύχος Πρώτον, σσ. 125-127 και Περικλή Ροδάκη, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, εκδόσεις «Μυκήναι», Αθήνα, σσ. 226-236.

²⁴⁶ Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1967*, Τόμος Τέταρτος, Αθήνα, σσ. 111-119 και Stephen Rousseas, *Grecia contemporanea: dalla crisi della democrazia al colpo di stato alla fuga del re*, Feltrinelli Editore Milano, σσ. 41-57.

του κύκλου των θεμάτων που είχαν ανάγκη νομοθετικής ρύθμισης λόγω της επέκτασης της κρατικής δραστηριότητας με αποτέλεσμα να μην ήταν σε θέση το κοινοβούλιο να ανταποκριθεί στον ταχύτατο ρυθμό της λειτουργίας του. Με την παράγραφο 4 του άρθρου 48 παρεχόταν στον βασιλιά η εξουσιοδότηση να αντιμετωπίσει έκτακτες περιπτώσεις, εξαιρετικά επείγουσες και απρόβλεπτες, των οποίων την ύπαρξη θα βεβαίωνε και το συνταγματικό δικαστήριο. Ακόμη, μπορούσε να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα, τα οποία υποβάλλονταν εκ των υστέρων προς κύρωση δια νόμου στη βουλή²⁴⁷.

Συνεχίζοντας την ανάλυση των διατάξεων του συντάγματος, έγινε λόγος για μια «πληγή του παρελθόντος» που επεδίωκε να θεραπεύσει η διάταξη του άρθρου 64. Μέσω της παραγράφου 2 απαγορευόταν η «μετανάστευση» βουλευτή από κόμμα σε κόμμα κατά τη διάρκεια της βουλευτικής περιόδου και έπρεπε να θεωρείται ως παραίτηση, ενώ επιτρεπόταν η δήλωση της ανεξαρτησίας. Με αυτό τον τρόπο αποφευγόταν το άκομψο θέαμα της μεταπήδησης βουλευτών ανάλογα με τα συμφέροντα τους. Αξιοσημείωτες ήταν επίσης οι διατάξεις των άρθρων 67 και 68 μέσω των οποίων περιοριζόταν το ανεύθυνο του βουλευτή, το οποίο είχε δώσει πολλές φορές αφορμή για καταχρήσεις κατά το παρελθόν.

Σύμφωνα με τη βασική ανάλυση των διατάξεων, το άρθρο 87 όριζε τον αριθμό των υπουργών (20 κατά ανώτατο όριο), θεσπιζόταν το απόλυτο ασυμβίβαστο του βουλευτικού προς το υπουργικό αξίωμα, απαγορευόταν τελείως στους βουλευτές να διορίζονται υπουργοί, με μοναδική εξαίρεση τον πρωθυπουργό και τους αντιπροέδρους της κυβέρνησης και ρυθμιζόταν οι εξαρτήσεις της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της βουλής. Σπουδαιότητες, όσον αφορά τη δικαιοσύνη, οι διατάξεις των άρθρων 118 και 119 μέσω των οποίων αφ' ενός μεν αναθετόταν στα δικαστήρια η αρμοδιότητα να αποφασίζουν για τη συνταγματικότητα των νόμων και άλλων κρατικών πράξεων, αφ' ετέρου δε υπήρχε η αρχή ότι το κάθε άτομο δικαιούταν την παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια.

Προς υπεράσπιση του συντάγματος, σε δημοσιεύματα της εφημερίδας «Μακεδονία» ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στ. Παττακός με σιγουριά αποκρινόταν πως ο λαός θα υπερψήφισε το νέο σύνταγμα και μάλιστα το ποσοστό στις επαρχίες θα ήταν αρκετά υψηλό. Δήλωνε ακόμη πως ο λαός θα ψήφισε ανεμπόδιστα στο δημοψήφισμα και εγγυόταν τη μυστικότητα της ψηφοφορίας²⁴⁸. Στον λόγο του υπογράμμισε πως η επανάσταση, όπως χαρακτήριζε το πραξικόπημα, δεν θα επέτρεπε σε κανέναν να γίνουν οι σκοποί της παιχνίδι και ούτε θα επέτρεπε την λασπολογία και υποσχέθηκε πως θα έφερνε πάση θυσία εις πέρας την αποστολή της κυβέρνησης²⁴⁹.

Σε άρθρο της με τίτλο: «Ο κ. Π. Πιπινέλης δια το νέον Σύνταγμα», η «Βραδυνή» τόνιζε πως ο πολιτικός μηχανισμός της κυβέρνησης δεν ανταποκρινόταν στις νομοθετικές ανάγκες ενός διαρκώς επεκτεινόμενου κράτους πρόνοιας.

²⁴⁷Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 26/9/1968, σ. 8.

²⁴⁸Κώστας Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων, Πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα, 287-300.

²⁴⁹Σπύρος Λιναρδάτος, *Σύγχρονη ελληνική ιστορία, από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Έ', 1964-1967, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 410-442 και Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 27/9/1968, σ. 1.

Κομματικές όμως μηχανορραφίες και πλήρης έλλειψη πειθαρχίας περιέπλεξαν την ήδη αφόρητη κατάσταση στην Ελλάδα. Το σχέδιο Συντάγματος αντιμετώπιζε το πρόβλημα με δύο τρόπους: πρώτον, εισήγαγε νέες διεκπεραιωτικές διαδικασίες, οι οποίες ρύθμιζαν τη συζήτηση και την ψήφιση των νόμων και δεύτερον καθιερωνόταν νέο σύστημα εξουσιοδότησης των νομοθετικών δραστηριοτήτων στις δύο κύριες κοινοβουλευτικές επιτροπές, στις οποίες θα δίνονταν πλήρεις νομοθετικές εξουσίες. Μια τρίτη επιτροπή με ίση εξουσία θα συνεδρίαζε κατά τη διάρκεια των διακοπών. Μια δεύτερη σειρά μεταρρυθμίσεων που περιλαμβανόταν στο σχέδιο Συντάγματος αποσκοπούσε στη μείωση της παρέμβασης κομματικών και προσωπικών βλέψεων στη δημόσια διοίκηση. Ήταν σε όλους γνωστό ότι αυτό αποτελούσε μια από τις μεγαλύτερες πληγές του ελληνικού δημοσίου βίου. Η πολιτική εξουσία είχε στην πραγματικότητα συγκεντρωθεί στα χέρια λίγων κομματικών αρχηγών και τοπικών επαγγελματιών πολιτικών που παραποιούσαν τελείως το δημοκρατικό πολίτευμα²⁵⁰.

Σύμφωνα με τον υπουργό Εξωτερικών Παναγιώτη Πιπινέλη, το δημοψήφισμα επί του συντάγματος θα αποτελούσε από κάθε άποψη σημαντικό ακρογωνιαίο λίθο στην πολιτική κατάσταση της χώρας. Η νέα ισορροπία εξουσίας, η οποία παρεχόταν από το σχέδιο συντάγματος ήταν η καλύτερη σύμφωνα με τις παρούσες ελληνικές συνθήκες. Ήταν έτοιμοι να ακούσουν τις συνηθισμένες επικρίσεις περί μη δημοκρατικών και φασιστικών προθέσεων εκ μέρους τους. Άλλοι ίσως να απέδιδαν στο Σύνταγμα μια δυσοίωνα φιλελεύθερη τάση. Η δημοκρατία δεν αποτελούσε έναν στατικό πολιτικό θεσμό. Ήταν κάτι το οργανικό και το δυναμικό. Αναπτυσσόταν, ανθούσε, γερνούσε και χανόταν ανάλογα με τις περιστάσεις και τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες εξελισσόταν. Υπήρξε κατά τα πρώτα στάδια της πατριαρχική, στη συνέχεια δημοκρατία πατρικίων, πλουτοκρατική, δημαγωγική, οχλοκρατική και τέλος δεσποτική και αναρχική²⁵¹.

Στην ερώτηση εάν το δημοψήφισμα θα διεξαγόταν υπό τους νόμους έκτακτης ανάγκης που ισχύουν και σήμερα, αποκρίθηκε πως ο πρόεδρος της κυβέρνησης είχε επανειλημμένος κάνει δηλώσεις σε σχέση με αυτό το θέμα και είχε μιλήσει περί απολύτως ελεύθερου δημοψηφίσματος. Ερωτώμενος επίσης για τις εντυπώσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου σχετικά με το σχέδιο Συντάγματος, απάντησε πως αυτή η ερώτηση θα έπρεπε να απευθυνθεί στην Αυτού Μεγαλειότητα. Ακόμη, ερωτήθηκε αν ο φραγμός που έθεταν στους επαγγελματίες πολιτικούς θα ήταν επικίνδυνο επιχείρημα καθώς θα υπήρχαν μόνο ερασιτέχνες και απάντησε πως οι επαγγελματίες δοκιμάστηκαν αλλά δεν είχε διαπιστωθεί τίποτα σε σχέση με τους ερασιτέχνες και συνεπώς μπορούσε να γίνει το πείραμα. Τέλος, στην ερώτηση αν πίστευε πως οι περιορισμοί που επιβάλλονταν στους βουλευτές δεν ήταν δίκαιοι καθώς απαγορευόταν να είναι συγχρόνως υπουργοί και βουλευτές αποκρίθηκε πως αυτό ίσχυε ήδη σε αρκετές χώρες της Ευρώπης και εφαρμόστηκε με μεγάλη επιτυχία. Ο διαχωρισμός μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας αποδείχθηκε σωστός.

²⁵⁰Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, σσ. 263-271.

²⁵¹Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 23/9/1968, σ. 1 και Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική εποχή στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 49-57.

Τώρα, το κατά πόσον θα μπορούσε να επεκταθεί ο διαχωρισμός παρέμενε ένα ανοιχτό ερώτημα. Όμως, πίστευε πως ήταν αναγκαίο αυτές οι λειτουργίες²⁵² να μη γίνονταν ταυτόχρονα γιατί ένας βουλευτής υπουργός θα καταναλώνε πολύ χρόνο προσπαθώντας να ευχαριστήσει τους φίλους της εκλογικής του περιφέρειας και θα του απέμενε ελάχιστος χρόνος για την εκτέλεση των σημαντικών καθηκόντων του.

Ανάμεσα σε άλλα πολιτικά πρόσωπα, υπήρξαν αρκετοί παράγοντες, οι οποίοι σχολίασαν ενδελεχώς το νέο σύνταγμα. Συγκεκριμένα, ο καθηγητής της φυσικής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν. Οικονόμου απάντησε σε ερωτήματα που του τέθηκαν σχετικά με το νέο σχέδιο συντάγματος. Υποστήριξε πως το σύνταγμα του 1952 υπήρξε θνησιγενές και πως το έργο της αναθεωρητικής βουλής του 1946 είχε καταρτιστεί την εποχή των εθνικών αγώνων υπό την πίεση της ανάγκης να επανέλθει η Ελλάδα στην ομαλότητα. Ως εκ τούτου ήταν αναδρομή στην πολεμική περίοδο και η ανάγκη αναθεώρησης του είχε αναγνωριστεί. Έτσι, το 1963 η αναθεώρηση χρησιμοποιήθηκε στον προεκλογικό αγώνα και άρχισε η λειτουργία του μηχανισμού αυτοκατάργησης του εφ' όσον η εφαρμογή του υπήρξε αμφισβητούμενη. Μετέβαλλε του Έλληνες σε πεζοδρομιακούς συνταγματολόγους και είχε ως αποτέλεσμα αυτό το σύνταγμα να καταστεί όργανο διχασμού και εκμετάλλευσης από τους εχθρούς του έθνους²⁵³. Η επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου γεννήθηκε από την ανάγκη της αναθεώρησης του συντάγματος. Το συγκεκριμένο σχέδιο (του 1968) θα θεράπευε πολλές λειτουργικές ανωμαλίες του πολιτεύματος. Η εκτελεστική εξουσία ενισχυόταν σημαντικά και συγχρόνως ενισχυόταν ο νομοθετικός χαρακτήρας της αντιπροσωπείας του έθνους. Ενισχυόταν ιδιαίτερα το καθεστώς της οικονομικής δημοκρατίας, η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και η ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Μέσω του άρθρου 23 δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις εμπιστοσύνης για την μελλοντική οικονομική εξέλιξη²⁵⁴.

Ακόμη, ένας γνωστός παράγοντας της Θεσσαλονίκης τοποθετήθηκε για το νέο σύνταγμα. Ο καθηγητής της κτηνιατρικής σχολής του πανεπιστημίου Θεσ/νίκης Β. Βασιλόπουλος παίρνοντας θέση σε καίρια ερωτήματα ισχυρίστηκε πως υπήρχε ανάγκη αναθεώρησης του συντάγματος καθώς η συνεχής καταστρατήγηση διατάξεων του συντάγματος είχε ως αποτέλεσμα ο δημόσιος βίος να παρουσιάζει ελαττώματα και βαριές οργανικές αδυναμίες. Όλα αυτά δημιούργησαν την ανάγκη της αναμόρφωσης του συντάγματος και της προσαρμογής των διατάξεων του σε νέες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, οι οποίες θα ήταν αδύνατον να κατοχυρώσουν τις ελευθερίες των Ελλήνων και να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών εντός του πλαισίου μιας αληθινής δημοκρατίας. Το νέο σύνταγμα καθόριζε σαφέστερα τις σχέσεις μεταξύ βουλής, κυβερνήσεως, διοίκησης και βασιλιά. Κατοχύρωνε τα ατομικά δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες και καθιέρωνε την κοινωνική και οικονομική δημοκρατία. Αίρονταν οι αδυναμίες του παλιού συντάγματος ως προς τον τρόπο ανάδειξης του

²⁵²ο.π., φ. 23/9/1968, σ. 6.

²⁵³Κώστα Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων, Πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα, σσ. 287-288.

²⁵⁴Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 22/9/1968, σ. 11 και Αλέξανδρος Ζαούσης, *Ο εμπαιγμός 21 Απριλίου 1967-24 Ιουλίου 1974*, Τόμος Α', Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 625-631.

πρωθυπουργού και των διορισμών των υπουργών. Περιοριζόταν ο αριθμός των βουλευτών από τριακόσιους σε εκατό πενήντα, απαιτούνταν όμως να κατέχουν τα απαραίτητα προσόντα και καθόριζαν τον αριθμό των εκλογικών περιφερειών σε 10 με 15 το ανώτατο όριο. Τέλος, λάμβαναν τα απαραίτητα μέσα για τον αποκλεισμό της εισόδου στην κοινοβουλευτική ζωή κομμάτων με ανατρεπτικές ιδέες και αρχές.

Με τη σειρά του και ο πρόεδρος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου κ. Καψωμένος τάχθηκε υπέρ του νέου συντάγματος. Θεωρούσε σαφές πως το σύνταγμα του 1952 είχε σοβαρά μειονεκτήματα γιατί αλλιώς δεν θα εξηγούνταν πως όλες οι πλευρές επιθυμούσαν την αναθεώρηση του. Για εκείνον δεν έβλαπτε να επαναλαμβανόταν ότι η κακοδαιμονία του ελληνικού πολιτικού βίου ήταν σχεδόν μόνιμη κατάσταση, με μικρά χρονικά διαστήματα ανατάσεων. Το σύνταγμα στο σύνολο των θεμελιωδών διατάξεων οργάνωσης μιας εθνικής ομάδας θα έπρεπε να ανταποκρινόταν στον κύριο προορισμό του, να εξυπηρετούσε δηλαδή τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου. Ιδεώδη συντάγματα δεν υπήρχαν, όπως δεν υπήρχαν και ιδεώδεις πολιτείες. Τα συντάγματα είχαν σχετική αξία, ήταν καλύτερα ή λιγότερο καλά από άλλα. Καλό ήταν ένα σύνταγμα να μπορούσε να ανταποκριθεί όσο το δυνατόν περισσότερο στις ανάγκες του έθνους σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή²⁵⁵. Είναι φανερό το γεγονός πως χρησιμοποιήθηκαν οι λόγοι και οι τοποθετήσεις επί του Συντάγματος ανθρώπων των γραμμάτων ώστε να προσδοθεί στην καινούρια κυβέρνηση κύρος, το οποίο είχαν ομολογουμένως μεγάλη ανάγκη.

Μια εβδομάδα πριν το επικείμενο δημοψήφισμα, δημοσιεύθηκαν στον εγχώριο Τύπο αναλυτικές οδηγίες. Από το υπουργείο Εσωτερικών ανακοινώθηκε πως οι πολίτες την ημέρα του δημοψηφίσματος θα ψήφιζαν μόνο με τα ψηφοδέλτια που θα χορηγούνταν από την εφορευτική επιτροπή του κάθε εκλογικού τμήματος²⁵⁶. Τυχόν χορηγούμενα εκλογικά ψηφοδέλτια από «δήθεν» φίλους της επανάστασης θα θεωρούνταν άκυρα και οι πολίτες είχαν κάθε δικαίωμα να αναφέρουν το γεγονός στο πλησιέστερο εκλογικό τμήμα. Συγκεκριμένα, το υπουργείο τόνισε πως «*Είναι υποχρέωσις όλων των πολιτών η συμμετοχή εις το δημοψήφισμα. Ειδική νομοθεσία προβλέπει ότι οι εκλογείς, όστις αδικαιολογήτως δεν ασκεί το δικαίωμα του εκλέγειν, τιμωρείται δια φυλακίσεως από ενός μηνός μέχρι ενός έτους. Το δικαστήριο δύναται να επιβάλει και τας στερήσεις των αξιωμάτων και θέσεων από ενός μέχρι τριών ετών, τας οποίας προβλέπουν το άρθρον 63 του Π.Κ. και το άρθρον 108 του Β.Δ. 592/1963*»²⁵⁷.

Σε σχετική ερώτηση για τα ψηφοδέλτια την ημέρα των εκλογών, ο αντιπρόεδρος Στ. Παττακός τόνισε πως θα υπήρχε μια δέσμη με «ΝΑΙ» και μια με «ΟΧΙ», το οποίο μάλιστα θα ήταν μαύρο, ένα χρώμα που στους περισσότερους ανθρώπους δημιουργεί αρνητικά συναισθήματα. Ίσως επίσης να ήταν και ένας συμβολισμός για το μέλλον της χώρας σε περίπτωση που ο ελληνικός λαός ψήφισε κατά του νέου συντάγματος. Συνεχίζοντας, ο εκλογέας μέσα στο εκλογικό κέντρο θα περνούσε μόνος του, θα παραλάμβανε το «ΝΑΙ» ή το «ΟΧΙ» ή ακόμη και τα δύο,

²⁵⁵Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 26/9/1968, σ. 7.

²⁵⁶Andrew Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, εκδόσεις Πόλις και Ελευθ. Κ. Γόνι, Πολιτική και Εκλογικά συστήματα, Τεύχος Πρώτον, σσ. 125-132.

²⁵⁷Εφημερίδα «Μακεδονία», φ.24/9/1968, σ. 1.

έπειτα θα έπαιρνε ένα φάκελο από την εφορευτική επιτροπή, θα αποσυρόταν στο παραβάν όπου θα ψήφιζε, θα κολλούσε τον φάκελο και ενώπιον της εφορευτικής επιτροπής θα τον έριχνε στην κάλπη και θα αποχωρούσε.

Ακόμη, από το υπουργείο Εσωτερικών ανακοινώθηκαν διευκρινήσεις για την ψηφοφορία και το δημοψήφισμα. Αναλυτικότερα, παραγγέλθηκε στο υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας να διαταχθούν τα επιβατικά πλοία και να δέχονται τους δικαστικούς αντιπροσώπους προς μετάβαση στα εκλογικά τμήματα προς ανάληψη υπηρεσίας. Ακόμη, οι εκλογείς που έμεναν σε απόσταση άνω των 500 χιλιομέτρων από τον τόπο που ψήφιζαν, θα προσέρχονταν αυτοπροσώπως την ημέρα της ψηφοφορίας στα αστυνομικά τμήματα της διαμονής τους και θα λάμβαναν σχετική βεβαίωση. Οι ασθενείς θα λάμβαναν βεβαίωση από το νοσοκομείο ή τον γιατρό, επικυρωμένη από την αστυνομία. Οι ιερείς και οι μοναχοί εφ' όσον ήταν εγγεγραμμένοι στους τηλεφωνικούς καταλόγους, ήταν υποχρεωμένοι να ψηφίσουν. Τέλος, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι που βρίσκονταν σε απόσταση 500 χιλιομέτρων από τον τόπο που ψήφιζαν θα λάμβαναν άδεια από την υπηρεσία τους. Το ίδιο ίσχυε και για τους δημοσίους υπαλλήλους και τους στρατιωτικούς, οι οποίοι δεν είχαν γραφτεί στις ειδικές καταστάσεις²⁵⁸.

Η ψηφοφορία τονίστηκε ρητώς πως ήταν υποχρεωτική. Σύμφωνα με το υπουργείο Εσωτερικών, οι ψηφοφόροι κατά την ημέρα του δημοψηφίσματος θα χρησιμοποιούσαν δελτία που θα τους χορηγούνταν από την Εφορευτική Επιτροπή του κάθε εκλογικού τμήματος. Εν τω μεταξύ, με διαταγή του υπουργείου Δημόσιας Τάξης οριζόταν ότι την ημέρα του δημοψηφίσματος και την προηγούμενη αυτής απαγορευόταν αυστηρά η πώληση οινοπνευματώδη ποτών σε δημόσια κέντρα. Επίσης, την ίδια μέρα θα παρέμεναν κλειστά κάθε κατηγορίας δημόσια κέντρα εκτός από τα εστιατόρια και μαγειρεία²⁵⁹. Η μετάδοση των αποτελεσμάτων από το ραδιόφωνο θα πραγματοποιούνταν μέσω της λειτουργίας κοινής εκπομπής των δικτύων όλων των προγραμμάτων του εθνικού ιδρύματος ραδιοφωνίας και του κεντρικού ραδιοφωνικού σταθμού των ενόπλων δυνάμεων της Ελλάδας. Ο πειραματικός σταθμός τηλεόρασης του ΕΙΡ θα λειτουργούσε από της 18:30 μέχρι της 22:00 το βράδυ, μεταδίδοντας κανονικό πρόγραμμα και αποτελέσματα. Ομοίως, η τηλεόραση τω ενόπλων δυνάμεων θα λειτουργούσε από τις 22:00 το βράδυ της 29^{ης} Σεπτεμβρίου μέχρι της 02:00 τα ξημερώματα της 30^{ης} Σεπτεμβρίου. Παράλληλα, ο ραδιοθάλαμος του υπουργείου των εσωτερικών θα ήταν συνδεδεμένος με το κέντρο τύπου του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία» για άνετη μετάδοση των αποτελεσμάτων στους εκπροσώπους του ξένου τύπου και των πρακτορείων.

Δεν θα μπορούσε βέβαια να μην γίνει γενικότερο θέμα αναφοράς από τα έντυπα της εποχής αλλά και σχολιασμού από τους πολιτικούς άνδρες που βρίσκονταν στο προσκήνιο η σημασία του «ΝΑΙ» στο δημοψήφισμα²⁶⁰. Ο Γενικός Διευθυντής Τύπου κ. Βύρων Σταματόπουλος τόνισε πως η 29^η Σεπτεμβρίου ήταν μια μεγάλη

²⁵⁸Εφημερίδα «Εθνος», φ. 23/9/1968, σ. 10.

²⁵⁹Εφημερίδα «Τα Νέα» 24/9/1968, σσ. 1 και 11.

²⁶⁰Alan R Ball & Guy Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση. Εισαγωγή στην Πολιτική επιστήμη*, Έκτη αγγλική έκδοση, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Κώστας Α. Λάβδας, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 240-284.

ημέρα για το έθνος και θα αποτελούσε ιστορικό σταθμό. Με την ετυμηγορία της Κυριακής ήλπιζε ότι θα επιβεβαιωνόταν για μια ακόμη φορά ότι ο «κυρίαρχος» λαός ήθελε να δώσει ένα νέο και σύγχρονο καταστατικό χάρτη στη χώρα και να συμβάλλει αποφασιστικά στη θεμελίωση της νέας δημοκρατίας. Πολλοί μάλιστα τον ρωτούσαν γιατί το δημοψήφισμα γινόταν μόνο με την προβολή του «ΝΑΙ» και δεν ακούγονταν καθόλου τα «ΟΧΙ». Σε απάντηση τους προς αυτούς αποκρίθηκε πως όσοι είχαν παρακολουθήσει προηγούμενες ανακοινώσεις, θα είχαν σημειώσει ότι κατ' επανάληψιν έγινε παράκληση και κατόπιν πρόκληση προς οποιονδήποτε, οποιοδήποτε αξίωμα και αν είχε στο παρελθόν, να μιλήσει για το σύνταγμα. Το απέφευγαν όμως διότι εδώ και πολλά χρόνια είχαν διατυπωθεί απόψεις για την αναθεώρηση του συντάγματος, οι οποίες είχαν δοθεί στη δημοσιότητα και έτσι οι παλιοί πολιτικοί δεν είχαν επιχειρήματα για να αντιταχθούν στην κατάρτιση του νέου συντάγματος²⁶¹.

Σε κοινό κλίμα δηλώσεων, σύμφωνα με τον Στυλιανό Παττακό, η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος θα ήταν λειτουργική νίκη της δημοκρατίας. Διαβεβαίωνε τον ελληνικό λαό ότι δεν θα υπήρχε κανένα εμπόδιο στην εκτέλεση της κυβερνητικής απόφασης για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος την 29^η Σεπτεμβρίου. Η κυβερνητική απόφαση θα εκτελούνταν στα ακέραιο και με τρόπο πρωτοφανώς άψογο για τη χώρα μας. Η διεξαγωγή αυτή θα ήταν για τον ίδιο η πρώτη λειτουργική νίκη της δημοκρατίας. Θα ήταν μια αληθινή νίκη μιας αληθινής Δημοκρατίας²⁶². Παρομοίως, σε λόγο του στην Αλεξανδρούπολη, ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας κ. Πάτρας δήλωνε πως το Σύνταγμα είχε καταρτιστεί σύμφωνα με τις υποδείξεις του λαού²⁶³.

Η εφημερίδα «*Έθνος*» με άρθρο της αναφέρθηκε αναλυτικά στην περιοδεία του Πατίλη. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης τόνισε εμφατικά πως από τον ελληνικό λαό εξαρτιόταν εάν θα επέλεγε την 29^η Σεπτεμβρίου την ησυχία, την τάξη, την ασφάλεια, την προκοπή, τη δημοκρατία την αληθινή ή θα επέστρεφε στο καθεστώς της φανλοκρατίας. «*Ουαί και αλλοίμονον, εάν συμβή το δεύτερον*», δήλωνε χαρακτηριστικά. Ακόμη τόνιζε πως η επανάσταση συμεριζόταν απόλυτα τον μόχθο των πολιτών και την σκληρή τους προσπάθεια για ένα καλύτερο μέλλον. Το σύνταγμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου θα αποτελούσε πραγμάτωση των πόθων του ελληνικού λαού και θα διέγραφε το κακό του μέλλον. Δήλωνε πως είχε απόλυτη πίστη στον ελληνικό λαό και απόλυτη εμπιστοσύνη στη λεβεντιά του. Τελείως ελεύθεροι, ανεπηρέαστοι και γαλήνιοι με υψηλό συναίσθημα ευθύνης θα ερχόταν ο λαός στις κάλπες και θα ψήφιζε το πολυπόθητο ΝΑΙ. Οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες καλούνταν ο ελληνικός λαός να προσέλθει στις κάλπες ήταν άριστες και μοναδικές στην ιστορία των δημοψηφισμάτων.

«*Η Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου εσήμανε και το τέλος του Κομμουνισμού εν Ελλάδι*». Για τον αντιβασιλιά και αντιστράτηγο Γ. Ζωιτάκης οι ισχυροί της γης θα έπρεπε να αφυπνιστούν και να λάβουν μέτρα για να αποτρέψουν οριστικά από τον

²⁶¹Εφημερίδα «*Έθνος*» φ. 26/9/1968, σ. 1.

²⁶²Εφημερίδα «*Βραδυνή*», φ. 26/7/1968, σ. 8.

²⁶³Εφημερίδα «*Τα Νέα*» φ. 27/9/1968 σ. 1 και Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος- Richard Clogg, *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Εκδόσεις Παπαζήση-Νικηταρά, Αθήναι, σσ. 320-345.

κόσμο το «κομμουνιστικό μίasma» και να χαρίσουν την ειρήνη και την ευδαιμονία στους λαούς. Αφού επιθεώρησε το προς τιμήν του παρατεταγμένο τάγμα στρατού, κατευθύνθηκε στη Μητρόπολη του Μελιγαλά και παρακολούθησε την επιμνημόσυνη δέηση. Αργότερα σχηματίστηκε πομπή για τα 3.000 αθώα θύματα που σφάγιασαν οι κομμουνιστές στις 17 Σεπτεμβρίου 1944. Δέκα χιλιάδες κάτοικοι έπεσαν θύματα της κομμουνιστικής μανίας κατά τρόπο που η ανθρώπινη φαντασία αδυνατεί να συλλάβει. Η Ελλάδα είχε το τραγικό προνόμιο να αντιμετωπίσει περισσότερο από κάθε άλλη χώρα την κομμουνιστική λαίλαπα, η οποία βασανίζει την ανθρωπότητα και βρίσκεται σήμερα σε εξέλιξη και δεν είναι γνωστά ακόμη τα αποτελέσματα. Ευτυχώς όμως ο γενναίος εθνικός στρατός, υπακούοντας στη φωνή της πατρίδας εξουδετέρωσε αμέσως τον κίνδυνο και έσωσε τη χώρα από την επερχόμενη νέα καταστροφή. Ισχυριζόταν πως οι ψυχές των μαρτύρων θα χαίρονταν γιατί οι αδελφοί τους γίνονταν οι συνεχιστές του ιερού τους αγώνα, τον οποίο σφράγισε η επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου και σήμαναν τέλος στον κομμουνισμό στην Ελλάδα²⁶⁴.

Η εφημερίδα «Εθνος» στο πρωτοσέλιδο της «καλούσε» όλους τους Έλληνες να ψηφίσουν «ΝΑΙ». Ακόμη, στην ίδια σελίδα φιλοξενήθηκε και η ανακοίνωση της Ε.Φ.Ε.Ε. που προέτρεπε ανοιχτά το λαό να ψηφίσει «ΝΑΙ». Η Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας εκπροσωπώντας όλους τους Έλληνες φοιτητές και σπουδαστές ανωτάτων ιδρυμάτων της χώρας πίστευε ότι έπρεπε να λάβει σαφή θέση έναντι του μεγαλύτερου πολιτικού γεγονότος, δηλαδή του δημοψηφίσματος. Η αναθεώρηση του συντάγματος δεν ήταν έμπνευση της επανάστασης αλλά ιστορική αναγκαιότητα και επιβεβλημένο καθήκον. Η Ε.Φ.Ε.Ε. παρακολουθώντας τις εξελίξεις θέλησε να τονίσει μεταξύ άλλων πως το νέο σύνταγμα εγγυόταν την ομαλότητα και θεμελίωνε την αληθινή δημοκρατία επί νέων βάσεων²⁶⁵. Για πρώτη φορά θα θεσπίζονταν τα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα των πολιτών και υπήρχε μια σαφής θέση υπέρ της Παιδείας και της θρησκείας. Τέλος, ακολουθούσε η προτροπή τους να ψηφίσει ο ελληνικός λαός «ΝΑΙ» στο θεμέλιο και φρουρό της δημοκρατίας και ευημερίας της Πατρίδας²⁶⁶.

Ανήμερα του δημοψηφίσματος, στις 29 Σεπτεμβρίου το εξώφυλλο της εφημερίδας «Μακεδονία», όπως και όλων των άλλων εφημερίδων ήταν αφιερωμένο στην πολυαναμενόμενη συνέντευξη του προέδρου Γεωργίου Παπαδόπουλου εν όψει του κρίσιμου δημοψηφίσματος. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης απεύθυνε στον λαό μέσα σε άλλα τα εξής: *«Ελληνικέ λαέ, με την προσέλευσιν σου εις τας κάλπας, εισέρχεται εις νέαν αποφασιστικήν φάσιν το γιγάντιον έργον αναμορφώσεως της εθνικής μας ζωής, το οποίον ανέλαβε η επανάστασις της 21^{ης} Απριλίου. Όλοι ανεμένετε την επανάστασιν αυτήν... Ο κοινοβουλευτισμός είχεν υποστή ανεπανόρθωτον φθοράν... Μοιραίον επακολούθημα της καταστάσεως αυτής ήτο η κυβερνητική αστάθεια.»* Όσον αφορά τον κομμουνισμό δήλωσε πως: *«Εν μέσω αυτής της επικινδύνου φθοράς θεσμών και χρεοκοπίας προσώπων, ο ελλοχεύων αδυσώπητος εχθρός της δημοκρατίας και της*

²⁶⁴Εφημερίδα «Εθνος», φ. 23/9/1968, σ. 1.

²⁶⁵Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σσ. 120-121.

²⁶⁶Εφημερίδα «Εθνος», φ. 28/9/1968, σ. 1 και Γεωργίου Ιωαν. Παππά, *Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές, Ιστορικά γεγονότα των ετών 1912 έως 1949, δημοσιογραφικοί αγώνες 50 ετών*, Αθήνα, σσ. 195-228.

εθνικής μας ανεξαρτησίας-ο κομμουνισμός, ο οποίος τρεις φορές είχε προηγουμένως αποπειραθή να υποδουλώσει την Ελλάδα με την βίαν και το αίμα-εσημείωνεν ανενόχλητος αλλεπάλληλους και αποφασιστικές κατακτήσεις. Εκμεταλλευόμενος την κουφότητα, την ασυνειδησίαν, την φιλαρχίαν, την παράλυσιν της ηθικής αντιστάσεως και την ιστορικήν αμάθειαν των επαγγελματιών της πολιτικής γενικώτερον και των διαχειρισθέντων την εξουσίαν κατά τα τελευταία έτη. Ειδικότερον, είχε διαβρώσει δια διεισδύσεως τα πάντα».

Μέσω του συντάγματος υποστήριζε πως θα δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις μιας νέας ζωής του έθνους με ειρήνη, ασφάλεια και πρόοδο. Θα εξυγιαίνονταν οι πολιτικοί θεσμοί που παρουσίαζαν μειωμένη απόδοση. Αποσαφήνιζε τα προνόμια του ανώτατου άρχοντα, εδραίωνε το πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας και εξύψωνε την αποστολή των αντιπροσώπων του λαού. Ακόμη, «υποχρέωνε» τα πολιτικά κόμματα να είναι οργανωμένα δημοκρατικά και να τηρούν βιβλία εσόδων και δαπανών. Το νέο σύνταγμα διαχώριζε την νομοθετική από την εκτελεστική εξουσία. Οι βουλευτές δεν θα γίνονταν υπουργοί και οι υπουργοί δεν θα ήταν βουλευτές. Θα υπήρχε ένα τέρμα στις γνωστές ρουσφετολογικές αθλιότητες²⁶⁷.

Σύμφωνα με το άρθρο 128 του σχεδίου του συντάγματος 1968 προς τον ελληνικό λαό «*Το παρόν Σύνταγμα, μετά την έγκρισιν αυτού υπό του Ελληνικού Λαού δια Δημοψηφίσματος, υπογραφόμενον υπό του Υπουργικού Συμβουλίου και δημοσιευόμενον εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τίθεται ευθύς εν ισχύι, πλην των διατάξεων των άρθρων 10, 12, 13 §1, 14 §§ 1-3, 18, 19, 25 §2-3, 58 §§1-2, 60, 111, 112, 121 §2, τας οποίας εξουσιοδοτείται τα Εθνική Επαναστατική Κυβέρνησις, όπως θέτη εις εφαρμογήν δια πράξεως αυτής δημοσιευομένων εις την εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Εν Αθήναις τη 14 Σεπτεμβρίου 1968*²⁶⁸». Η επικύρωση του συντάγματος πραγματοποιήθηκε με το δημοψήφισμα-φάρσα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 που προκηρύχθηκε στις 2 Αυγούστου 1968 (ΦΕΚ Α' 170). Τα αποτελέσματα ανακοινώθηκαν ως εξής²⁶⁹:

Εγγεγραμμένοι: 6.508.894

Ψήφισαν: 5.042.545

Έγκυρα: 5.024.072

ΝΑΙ: 4.633.602 (ποσοστό 92,2%)

ΟΧΙ: 390.470 (ποσοστό 7,3%)

Άκυρα: 18.473 (ποσοστό 0,5%)

Το δημοψήφισμα, όπως συχνά είναι αναμενόμενο σε αυταρχικά πολιτικά συστήματα, έγινε αποδεκτό με τεράστια πλειοψηφία. Παρ' όλα αυτά, η αποχή έφτασε το 22%, αν και η ψηφοφορία ήταν υποχρεωτική. Πολλοί ήταν οι Έλληνες στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό που καταδίκασαν το εν λόγω Σύνταγμα. Δύο Γάλλοι

²⁶⁷Εφημερίδα «Μακεδονία» φ. 29/9/1968, σ. 1.

²⁶⁸Σύνταγμα της Ελλάδος 1968, Σχέδιον προς τον ελληνικόν λαόν, Δημοψήφισμα 29 Σεπτεμβρίου 1968.

²⁶⁹Κωνσταντίνος Διγκαβέ, Το ημερολόγιο της χουντικής επταετίας (21/4/67-23/7/74), σ. 147.

κοινωνιολόγοι περιέγραψαν χαρακτηριστικά τη συνταγματική πραγματικότητα με την εξής διατύπωση: «*Η Ελλάς δεν είναι για την ώρα παρά ένα βασίλειο χωρίς βασιλέα, ένα φιλελεύθερο καθεστώς χωρίς ελευθερίες, ένας κοινοβουλευτισμός χωρίς κοινοβούλιο*»²⁷⁰. Το νέο Σύνταγμα, η βεβιασμένη του έγκριση και ειδικότερα η έγκριση των μεταβατικών του διατάξεων ήταν, όπως υπογράμμισε και ο Φαίδων Βεγλερής, «*η έγκριση, η αναγνώριση με μια λαϊκή ψηφοφορία του ίδιου του γεγονότος, της δικτατορίας και όλων των συμπαρομαρτούντων που εμπεριέχονταν σ' αυτό*»²⁷¹.

Στις 30 Σεπτεμβρίου οι πρώτες σελίδες των εφημερίδων παρουσίαζαν τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος. Παρατηρούμε όμως πως οι κεντρικοί τίτλοι τους εμφάνιζαν σε μεγάλο βαθμό πολλές ομοιότητες. Για παράδειγμα, της «*Νέας Πολιτείας*» ήταν: «*ΝΑΙ 95%. Ο λαός είπε όχι στο παρελθόν*», με έμφαση στη λέξη «*παρελθόν*», της «*Ακροπόλεως*»: «*Ο λαός εψήφισε ΝΑΙ με συντριπτικήν πλειοψηφία 93,9%*», της «*Βραδυνής*»: «*93% ιστορικό ΝΑΙ-Από σήμερα η χώρα έχει Σύνταγμα!*», του «*Έθνους*»: «*Λαϊκό χρίσμα είναι το δημοψήφισμα*» και του «*Βήματος*»: «*Τα ΝΑΙ υπερβαίνουν το 95%*». Οι περισσότερες εφημερίδες είχαν περιοριστεί σε επίσημες δηλώσεις και κυβερνητικές ανακοινώσεις. Το περιεχόμενο των άρθρων ήταν ίδιο στις περισσότερες εφημερίδες. Περιλάμβανε δηλώσεις και ανακοινώσεις της κυβέρνησης με θετικά σχόλια για το αποτέλεσμα. Κύριο άρθρο δημοσιεύθηκε μόνο στη Βραδυνή και στη Νέα Πολιτεία με τίτλο «*Η χθεσινή ψήφος*» στη μια και «*Λαοπρόβλητος Κυβέρνησις*» στην άλλη. Ήταν και τα δύο επαινετικά για το αποτέλεσμα.

Η κυβέρνηση και η «επανάσταση» κατάφερε να συγκεντρώσει το 94,2% των ψήφων, ποσοστό που όπως δηλώνει η «*Μακεδονία*» έδειχνε την εμπιστοσύνη του λαού και τη στήριξη τους για το νέο σύνταγμα. Η κυβέρνηση εξέφρασε την ικανοποίηση της για την ετυμηγορία του ελληνικού λαού και περήφανα τόνισε πως το δημοψήφισμα διεξάχθηκε σε όλη τη χώρα με συνθήκες πλήρους τάξης και οι ψηφοφόροι άσκησαν το δικαίωμα της ψήφους τους ανεμπόδια. Με το νικητήριο αυτό αποτέλεσμα, ο ελληνικός λαός ουσιαστικά έδινε την εντολή στην κυβέρνηση να ολοκληρώσει το έργο της και τις επιδιώξεις της επανάστασης πάντα στο πλαίσιο του νέου συνταγματικού χάρτη. Ο Σταματόπουλος με δήλωση του μίλησε και για το ποσοστό της αποχής, το οποίο υπήρξε πολύ μικρό. Από τα μέχρι εκείνη τη στιγμή αποτελέσματα της εφημερίδας, το ποσοστό της κυμαινόταν στο 20% και θεωρούνταν φυσιολογικό. Όπως γνωρίζαμε, συνήθως υπήρχε μια διαφορά στα αποτελέσματα των αγροτικών περιοχών και των πόλεων. Για πρώτη όμως φορά τα τελευταία 50 χρόνια οι Έλληνες αγρότες έλαβαν υπέρ αυτών ριζοσπαστικά και προστατευτικά μέτρα.²⁷²

Τέλος, ακολούθησε και μια ευτράπελη είδηση. Ο πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος όταν πήγε να ψηφίσει στο εκλογικό τμήμα της περιφέρειας τους ανακάλυψε πως είχε ξεχάσει την ταυτότητα του και το αντιλήφθηκε όταν ο δικαστικός αντιπρόσωπος του την ζήτησε. Στο τέλος όμως έκρινε ότι δεν ήταν

²⁷⁰ Andre και Francine Demichel, *Les Dictatures Europeennes*, Paris, 1969, σ. 200. (*Αντίθεση και διαφωνία 40-41*) και Κώστα Διγκαβέ, *Εκλογές στην Ελλάδα 1844-1985*, σ.44.

²⁷¹ Φαίδων Βεγλερής, «*La constitution de la terreur*», *Les Temps Modernes*, διπλό τεύχος 276, 1969, σ. 115. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, ο.π., σ. 285. (*Αντίθεση και διαφωνία 40-41*)

²⁷² Εφημερίδα «*Μακεδονία*», φ. 30/9/1968, σ. 1 και Σπύρος Κ. Θεοδωρόπουλος, *Απ' το δόγμα Τρούμαν στο δόγμα Χούντα (από τον Τρούμαν στον Κίσσιγκερ)*, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 288-304.

δυνατόν να τεθεί ζήτημα αμφιβολίας ως προς την ταυτότητα του και του επιτράπηκε να ψηφίσει. Τότε ο πρωθυπουργός έλαβε ένα ψηφοδέλτιο με το «ΝΑΙ», το έκλεισε σε φάκελο και ενώπιον της επιτροπής ψήφισε²⁷³.

Με μεγάλα κεφαλαία και τονισμένα γράμματα ο τίτλος της εφημερίδας «*Τα Νέα*» ανέφερε: «*ΤΟ 94,9%: «ΝΑΙ» ΕΙΣ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ. Η λαϊκή ετυμηγορία αποτελεί ψήφον εμπιστοσύνης προς την Κυβέρνησιν*». Τα τελικά αποτελέσματα έβγαλαν νικητήριο το ΝΑΙ με ποσοστό 94,9% σε αντίθεση με το ΟΧΙ που κατέλαβε μόλις το 4,7%! Ακολούθησαν βέβαια φωτογραφίες του πρωθυπουργού Γ. Παπαδόπουλου και του αντιβασιλέα και αντιστράτηγου Γ. Ζωιτάκη που έριχναν την ψήφο τους στην κάλπη με χαμογελαστά πρόσωπα. Ο αντιπρόσωπος Τύπου Β. Σταματόπουλος δήλωσε πως ο λαός ενέκρινε με συντριπτική πλειοψηφία το υπό έγκριση σχέδιο συντάγματος. Η κυβέρνηση, όπως δήλωσε, θεώρησε το αποτέλεσμα ως θρίαμβο και παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς αυτή. Στην ερώτηση εάν μετά τη μεγάλη πλειοψηφία η κυβέρνηση θα πίστευε ότι ο ελληνικός λαός πλέον ήταν ώριμος για εκλογές, αποκρίθηκε ότι οι εκλογές, κατά δήλωση του Παπαδόπουλου, θα αναγγέλλονταν αιφνιδιαστικά και δεν επιθυμούσε να του στερήσει την αδυναμία του αιφνιδιασμού. Υπογράμμισε όμως ότι γίνονταν συνεχώς αποφασιστικά βήματα για την αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού.

Η γενικότερη κάλυψη του δημοψηφίσματος χαρακτηρίστηκε από μια παράδοξη και ύποπτη ομοιομορφία. Ενώ οι εφημερίδες υποστήριζαν τα όσα συνέβησαν, η ερμηνεία που έδιναν σε αρκετές ανακοινώσεις χαρακτηριζόταν από διακυμάνσεις βαρύτητας και τόνου που εμφανίζονται στη διάσταση και στο μέγεθος γραμμμάτων και τίτλων καθώς και στο λεξιλόγιο των κειμένων. Η χρησιμοποίηση λέξεων όπως «δημοκρατία», «νέα» και «σύγχρονη» στην περιγραφή του Συντάγματος και των εξελίξεων από φύλλα προσκείμενα φιλικά ήταν μάλλον ενδεικτική μιας τάσης να δοθεί η αναγκαία και επιθυμητή από την κατάσταση αναγνώριση. Άλλωστε, η αναγνώριση των «επιτευγμάτων» του καθεστώτος από τον Τύπο πρέπει να ήταν από τις σημαντικότερες επιθυμίες του ίδιου του καθεστώτος²⁷⁴.

Με τη σειρά του, σε έκθεση που κατάρτισε κατ' εντολή της Συμβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο Ολλανδός βουλευτής Μαξ βαν ντερ Στούλ, κάνοντας τις παρατηρήσεις του για το δημοψήφισμα τόνισε πως: «*το δημοψήφισμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 διεξάχθηκε στην Ελλάδα υπό το κράτος του στρατιωτικού νόμου, ενώ είχαν ανασταλεί οι εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων και δημοσίων ελευθεριών*²⁷⁵ (...)· ενώ είχε ανασταλεί, δηλαδή τιμωρούνταν, κάθε πολιτική δραστηριότητα και τη στιγμή που όλα τα κόμματα ήταν απαγορευμένα· τη στιγμή συνεπώς που δεν υπήρχε καμία δυνατότητα διαλόγου, ούτε νόμιμης αντιπολίτευσης· τη στιγμή, που, πιο συγκεκριμένα, δεν επιτρεπόταν η εκστρατεία για το «όχι»· τη στιγμή

²⁷³Εφημερίδα «*Εθνος*», φ. 30/9/1968, σ. 1 και Δημ. Γ. Κούσουλας, *Πολιτικές ευθύνες 1964-1974*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα, σσ. 222-223.

²⁷⁴Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία, Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, σσ. 46-47 και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*,. *Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος, Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, σσ. 289-411.

²⁷⁵Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 447-457.

που αντίθετα, επιχειρούνταν επίσημα ένας αφόρητος μονόλογος υπέρ του «ναι»· τη στιγμή που ο κατασταλτικός κρατικός μηχανισμός -στρατός-αστυνομία-διοίκηση- δεν έμενε αμέτοχος, αλλά συμμετείχε σε μια τεράστια εκστρατεία προπαγάνδας και εκφοβισμού υπέρ του «ναι»· ενώ όλα τα μέσα πληροφόρησης, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση, ο τύπος που ελέγχονταν απόλυτα από την κυβέρνηση δούλευαν φορτικά για το σκοπό αυτό· ... ενώ καταγγελλόταν επίσημα εκ των προτέρων κάθε ψήφος υπέρ του «όχι» ως απόδειξη «αντιεθνικών» πεποιθήσεων²⁷⁶». Κάτω από τις συνθήκες αυτές το να μπορεί κανείς να ψηφίσει «ΟΧΙ», ή τουλάχιστον «ΑΚΥΡΟ», ήταν εξαιρετικά δύσκολο. Επίσης, το να το καταφέρει κανείς καταντούσε άχρηστο. Πράγματι, η επιτυχία της επιχείρησης «δημοψήφισμα» ήταν ολοκληρωτική.

Ουσιαστικά, σύμφωνα με τις μεταβατικές διατάξεις του συνταγματικού κειμένου του 1968 που ψηφίστηκαν, η λειτουργία των νέων θεσμών αναβαλλόταν επ' αόριστον. Με βάση το άρθρο 138 του δικτατορικού συντάγματος, οι κυριότερες συνταγματικές εγγυήσεις των ελευθεριών καθώς και οι διατάξεις που αφορούσαν την εκλογή του κοινοβουλίου με καθολική ψηφοφορία παρέμεναν σε αναστολή. Πραγματικά, οι μεταβατικές διατάξεις «εξουδετέρωναν» το υπόλοιπο συνταγματικό κείμενο επ' αόριστο. Σκοπός της επιχείρησης «σύνταγμα» ήταν η έγκριση, η «αναγνώριση» με λαϊκή ψηφοφορία του γεγονότος της δικτατορίας και όλων των γεγονότων που εμπεριέχονταν σ' αυτό²⁷⁷. Το σύνταγμα υπήρξε πιο βασιλικό και πιο φιλελεύθερο απ' ό,τι επιθυμούσαν πραγματικά οι συνταγματάρχες, καθώς με αυτόν τον τρόπο κέρδιζαν τη συναίνεση του βασιλιά και της πιο συντηρητικής μερίδας του πολιτικού κόσμου και από την άλλη μεριά, την αναβολή της πραγματικής τους εφαρμογής. Η κατάσταση αυτή όμως δεν μπορούσε να ισχύσει μόνιμα. Για να επιζήσει η δικτατορία έπρεπε να ξεπεράσει αυτή την αντίφαση. Ύστερα όμως από την αποτυχία της να συμφιλιωθεί με το στέμμα, αποφάσισε να περάσει σε ένα νέο στάδιο: στην κατάργηση της μοναρχίας και στην αναζήτηση μιας άλλης νομιμοποίησης σε ένα πολιτικό σύστημα αβασίλευτης δήθεν δημοκρατίας, το οποίο αναγκαστικά έπρεπε να είναι πιο αυταρχικό σε σχέση με αυτό του 1968²⁷⁸.

Μέχρι τον Μάιο του 1973 οι συνταγματάρχες θα εγκλωβίζονταν σε ένα θεσμικό αδιέξοδο: είτε θα ακολουθούσαν τη σκληρή γραμμή, δηλαδή τον δρόμο της ανεξέλεγκτης άσκησης της εξουσίας, είτε θα προσανατολίζονταν προς μια ελεγχόμενη «φιλελευθεροποίηση», κατά την οποία οι κάτοχοι της εξουσίας θα διατηρούσαν το δικαίωμα να καθορίσουν τον τρόπο της εφαρμογής της. Όσον αφορά την πρώτη υπόθεση, σε περίπτωση εφαρμογής της, θα υπήρχε ο σοβαρός κίνδυνος μιας πολιτικής απομόνωσης που θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για το καθεστώς. Από την άλλη μεριά, η δεύτερη υπόθεση περιείχε έναν άλλο κίνδυνο, καθώς θα

²⁷⁶Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σ. 283.

²⁷⁷Ελληνική εταιρεία πολιτικής επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές –Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, σ. 55.

²⁷⁸Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σ. 288.

μπορούσε να αναπτυχθεί ένα μαζικό λαϊκό κίνημα που θα ήταν σε θέση να κλονίσει τα θεμέλια του δικτατορικού καθεστώτος²⁷⁹.

²⁷⁹Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σ. 121.

9. Προεδρικό πολίτευμα με δημοψήφισμα (1973)

Αφορμή για την κατάργηση της μοναρχίας στάθηκε η αποκάλυψη μιας συνωμοσίας του Ναυτικού στα τέλη Μαΐου του 1973 που αποσκοπούσε στην ανατροπή του στρατιωτικού καθεστώτος. Το Πολεμικό Ναυτικό είχε επί σειρά ετών τη φήμη πως υποστήριζε τη βασιλεία και την επιστροφή της στην δημοκρατική νομιμότητα. Η σύλληψη των υπευθύνων της συνωμοσίας έδωσε λαβή για άμεσες αντιδράσεις από τη μεριά του δικτατορικού καθεστώτος, ο εκπρόσωπος του οποίου άφησε αρχικά υπόνοιες για την εμπλοκή του βασιλιά στο κίνημα του Ναυτικού και αργότερα τον κατονόμασε ευθέως.

Σύμφωνα με την αμερικάνικη εφημερίδα «*New Star*» που φιλοξενούσε επίσημες απόψεις, ο βασιλιάς βρισκόταν σε δύσκολη θέση καθώς αν αρνιόταν οποιαδήποτε ανάμιξη, θα αποξενωνόταν από τους σταθερούς υποστηρικτές του. Αν όμως τηρούσε σιωπή, θα θεωρούνταν σαν παραδοχή της ενοχής του. Η απάντηση από το περιβάλλον του βασιλιά για τις κατηγορίες στο πρόσωπο του ήρθαν στις 25 Μαΐου μέσω του εξής τηλεγραφήματος: «*Την έκπληξη τους εκφράζουν τα μέλη του περιβάλλοντος του Βασιλέως Κωνσταντίνου σχετικά με τις πληροφορίες που αφήνουν να υπονοηθεί ότι ο αυτοεξόριστος μονάρχης θα ήταν δυνατό να είναι αναμεμιγμένος στην υπόθεση της συνωμοσίας στο πολεμικό ναυτικό*»²⁸⁰. Προσωπικά, ο Κωνσταντίνος, από τις 13 Δεκεμβρίου 1967 (αρχή της εξορίας του στην Ιταλία) και έπειτα, είχε αρνηθεί να προβεί σε οποιαδήποτε δήλωση για την κατάσταση στην Ελλάδα και δεν είχε σκοπό να αλλάξει την απόφαση του. Μετά την ανταρσία του αντιτορπιλικού «*Βέλος*», του οποίου ο κυβερνήτης και μέρος του πληρώματος ύστερα από νατοϊκή άσκηση ζήτησαν πολιτικό άσυλο από τις ιταλικές αρχές, οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες.

Η υπόθεση του Ναυτικού απασχόλησε έντονα τον Τύπο των ημερών. Το πόρισμα της προανακρίσεως για την αποτυχημένη απόπειρα ανταρσίας στο πολεμικό ναυτικό δόθηκε στη δημοσιότητα από τον υφυπουργό Σταματόπουλο, αποτελούνταν από 41 σελίδες, καθόριζε τις συνθήκες κατά τις οποίες οργανώθηκε η απόπειρα της ανταρσίας, πρότεινε να διωχθούν ποινικά 74 αξιωματικοί και να διαταχθεί ενέργεια τακτικής ανταπόκρισης εναντίον οχτώ αξιωματικών και ενός ιδιώτη, όπως και εναντίον των Κων/νου Καραμανλή, Νικήτα Βενιζέλου, Α. Ροζάκη, Γ. Περίδη, Σοφοκλή Τζαννετή, Γ. Βαγιακάκου, Α. Μπακοπούλου και Κώτση. Το πόρισμα συνοδεύτηκε και από την απολογία του Ευάγγελου Αβέρωφ, αποσπάσματα της οποίας δόθηκαν στην δημοσιότητα και θεωρούνταν αποκαλυπτικά όσον αφορά τις συνεννοήσεις μεταξύ του Αβέρωφ, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως πολιτικός

²⁸⁰Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας 1961-1974, Αποτελέσματα*, Τόμος Δεύτερος, σσ. 260-261 και Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού Μάιος 1973*, ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα, 268-289.

σύμβουλος του κινήματος και των κύριων οργανωτών αυτού, όπως θεωρήθηκε ο Κ. Καραμανλής, αντιπλοίαρχος Παπαδόγγονας, Χριστόφορος Στράτος και άλλοι²⁸¹.

Στην απολογία του ο Αβέρωφ ανέφερε πως ο αντιπλοίαρχος Αλ. Παπαδόγγονας επισκέφτηκε στενό του φίλο, του παρέδωσε έναν κλειστό φάκελο και δήλωσε πως ανέμενε απάντηση. Ο φάκελος αυτός περιείχε συστατική επιστολή από άτομο της εμπιστοσύνης του. Στη συνάντηση που ακολούθησε, ο Παπαδόγγονας του ανέφερε πως σχεδόν το σύνολο των αξιωματικών του ναυτικού ήταν πιστό στις φιλελεύθερες αρχές. Στην πορεία του είπε ότι το Ναυτικό οργανωνόταν για να δράσει και πως καλύτερη συγκυρία δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί καθώς τον Ιούνιο με Ιούλιο θα γίνονταν αλλαγές τοποθετήσεων²⁸². Το σχέδιο ήταν να βγει όλος ο στόλος, να καταλάβει ορισμένα νησιά και να αποκλείσει το λιμάνι του Πειραιά. Κατόπιν αυτού, η κυβέρνηση θα αναγκαζόταν να έρθει σε συνεννόηση (βάσει προκήρυξης) με τον στόλο, ο οποίος θα ζητούσε χωρίς εχθρότητα να επανέλθει ο βασιλιάς, ο εκπρόσωπος της νομιμότητας, και να σχηματιστεί κυβέρνηση με αρχηγό τον Κων/νο Καραμανλή, η οποία θα διεξήγαγε έντιμες εκλογές. Ζήτησαν από τον Αβέρωφ που είχε άριστες σχέσεις με τον Καραμανλή να του διαβιβάσει το συγκεκριμένο μήνυμα όπως και στον βασιλιά Κων/νο, να οριστεί η ημέρα που θα επιβιβάζόταν στο πλοίο και να έχει ζητήσει από τον βασιλιά και τον Καραμανλή να μεταβούν στο πρώτο νησί που θα καταλάμβαναν για να υπάρξει ο πυρήνας της νομιμότητας²⁸³.

Ο Ευ. Αβέρωφ, βαθιά δημοκρατικός και φιλελεύθερος όπως δήλωνε, αν και αρχικά αιφνιδιάστηκε, σκέφτηκε το καλό της χώρας. Ύστερα όμως, έφερε αρκετές αντιρρήσεις όσον αφορά το πλάνο του σχεδίου. Αυτολεξεί στην απολογία του αναφέρει: «Μια δευτέρα 13^η Δεκεμβρίου θα ήτο ολεθρία από πολλών απόψεων. Το σχέδιον μού εφαινότο ατελέστατον και ανεπαρκές(στάσις στρατού ξηράς, προμήθεια καυσίμων). Ετόνισα ότι ενώ ενόμιζα, ότι εις ένα πρώτον ενθουσιασμόν θα ηκολουθούντο από τους μοιραίως πλείστους αμυήτους, μετά 48 ώρας, αν δεν είχαν επιτυχή αποτελέσματα, ιδίως εάν εμβομβαρδίζοντο, θα ερρίπτοντο εις την θάλασσαν από τα πληρώματα τους.». Σε όλα αυτά ο αντιπλοίαρχος απάντησε με αισιοδοξία γιατί πίστευε πως η αεροπορία δεν υπήρχε περίπτωση να βομβαρδίσει τους ναυτικούς, ενώ για τον στρατό ξηράς ισχυριζόταν πως θα ζητούσαν συμβιβαστική λύση. Για να πετύχει το κίνημα θα έπρεπε να υπάρχει πλήρη συνεννόηση των δύο μεγάλων μονάδων από την επαρχία καθώς και μια από τις ισχυρές μονάδες κρούσης της Αττικής καθώς και συνεννόηση με ένα μεγάλο μέρος της αεροπορίας.

Το επόμενο μέρος της απολογίας του είχε να κάνει σχέση με την ενημέρωση των προσώπων που του ζητήθηκε. Δήλωσε πως θα είχε ενημερώσει τα εν λόγω άτομα και χωρίς να του είχε ζητηθεί καθώς θεωρούσε καθήκον τους να τους ενημερώσει για την τρέχουσα κατάσταση. Τόνισε πως ο βασιλιάς λόγω της 13^{ης} Δεκεμβρίου και της λεπτής του θέσεως, καλό θα ήταν να μην αναμιχθεί σε αυτή την υπόθεση. Όσον

²⁸¹Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 21/7/1973, σ. 1 και Σπύρος Κ. Θεοδωρόπουλος, *Απ' το δόγμα Τρούμαν στο δόγμα Χούντα (από τον Τρούμαν στον Κίσσιγκερ)*, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 352-353.

²⁸²Εφημερίδα «Ταχυδρόμος», φ. 21/7/1973, σ. 1 και Αλέξανδρος Βέλιος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η αλληλογραφία της αυτοεξορίας (1963-1974)*, Εκδόσεις Ροές, Αθήνα, σσ. 192-196.

²⁸³Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 21/7/1973, σ. 1 και Περικλής Ροδάκης, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, Εκδόσεις «Μυκίνηαι», Αθήνα, σσ. 314-324.

αφορά τον Καραμανλή, ισχυρίστηκε πως γνώριζε πολύ καλά την σοβαρότητα του και το αίσθημα ευθύνης του και ήταν σίγουρος πως θα αρνιόταν να υιοθετήσει το κίνημα.

Με τη σειρά του, στην απολογία του ο αντιπλοίαρχος Παπαδόγγονας αναφέρθηκε στα θέματα που συζητήθηκαν κατά την συγκέντρωση των πρωτεργατών του κινήματος²⁸⁴. Η μύηση και η συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού αξιωματικών αποτέλεσε κεντρικό στόχο τους, όπως άλλωστε και η κίνηση μεγαλύτερου αριθμού πλοίων. Ενδιαφέρθηκαν για εύρεση ραδιοφωνικού πομπού και εξασφάλιση περισσότερων καυσίμων. Σημαντικά θέματα επίσης αποτέλεσαν η εύρεση αρχηγού και χρημάτων, η μύηση αξιωματικών στρατού ξηράς και αεροπορίας, η υποκίνηση φοιτητικών εκδηλώσεων, η πολιτική κάλυψη και το σχέδιο ενέργειας. Τόνιζε μάλιστα πως κύριος σκοπός του κινήματος ήταν η άσκηση πίεσης στην κυβέρνηση για την επάνοδο της συνταγματικής τάξης και διαπραγματεύσεων.

Ο αντιπλοίαρχος Αθ. Σέκερης δήλωσε επί του θέματος πως ο Ευ. Αβέρωφ συνάντησε τον Κ. Καραμανλή στο Παρίσι, ο οποίος απάντησε πως εφόσον επρόκειτο για σοβαρό κίνημα θα υποστήριζε την ενέργεια τους. Ακόμη, πρόσθεσε πως ο Αβέρωφ άφησε την υπόνοια πως ο μόνος τρόπος για την ενημέρωση του βασιλιά θα ήταν μέσω του Καραμανλή. Αντιθέτως, ο Ευ. Αβέρωφ στην απολογία του ανέφερε πως ο Καραμανλής άκουσε την πρόταση του με βαρυθυμία. Η πρώτη του φράση ήταν: *«Μετά την 13^η Δεκεμβρίου 1967 δεν πιστεύω ότι υπάρχουν δυνατότητες επαναστατικής λύσεως. Αι δυνατότητες είναι μόνον πολιτικά, ώστε οι εν τη εξουσία να πεισθούν»*²⁸⁵. Αργότερα, μίλησαν αναλυτικά για το κίνημα και αποφάσισε πως θα απαντούσε λίγες μέρες. Η τελική του απάντηση ήταν η ακόλουθη: *«Τιμώ τις προθέσεις. Δεν δύναμαι ούτε να αποθαρρύνω ούτε να υιοθετήσω κάτι το οποίο δεν γνωρίζω προσωπικά. Αν εκδηλωθή θα βοηθήσω δια δηλώσεων από εδώ προς εξεύρεσιν συμβιβαστικής λύσεως»*. Τουλάχιστον περίεργη όμως, απέναντι του, υπήρξε η στάση του βασιλιά. Μέσω τριών ή τεσσάρων τηλεφωνημάτων προσπάθησε να έρθει σε επαφή με τον βασιλιά και ζήτησε από τον Λ. Παπάγο να συναντηθούν έστω για λίγο ώστε να τον ενημερώσει για τις λεπτομέρειες και την αντίδραση του Καραμανλή, εκείνος όμως αρνήθηκε. Τότε ο Αβέρωφ αποκρίθηκε πως ένιωθε ότι δεν τον άφηναν να έρθει. Ορθώς ή όχι το ερμήνευσε ως ανεπαρκή εμπιστοσύνη του βασιλιά προς το πρόσωπο του.

Άρθρο σχετικό με τους κρατουμένους του κινήματος του Ναυτικού ανέφερε πως ακόμη 17 εν αποστρατεία και εν ενεργεία αξιωματικοί θα απολύονταν μέσα στις επόμενες δύο ημέρες. Σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες, δεν αποκλειόταν κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων να προκύπταν νέα ελαφρυντικά στοιχεία για άτομα που κατηγορούνταν ότι εμπλέκονταν στο κίνημα και να κριθούν αποφυλακιστέοι. Καμία επίσημη πληροφορία όμως δεν είχε παρασχεθεί μέχρι στιγμής για το θέμα των 17 από τους κατηγορούμενους για την υπόθεση του Πολεμικού Ναυτικού, οι οποίοι

²⁸⁴Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 291-292.

²⁸⁵Εφημερίδα *«Μακεδονία»*, φ. 21/7/1973, σ. 5 και Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού Μάιος 1973*, ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα, σσ. 268-289.

αφέθηκαν ελεύθεροι. Δεν έγινε όμως γνωστό αν η αποφυλάκιση των 17 προσώπων εντασσόταν στις συνήθεις διαδικαστικές ενέργειες της αρμόδιας δικαστικής αρχής ή αν επρόκειτο για ενέργεια που εντασσόταν σ' ένα γενικότερο πλαίσιο μέτρων επιείκειας εν όψει του δημοψηφίσματος, όπως αναφέρθηκε σε δημοσίευμα πρωινής φιλοκυβερνητικής εφημερίδας. Κύκλοι ανέφεραν ότι ο κ. Γ. Παπαδόπουλος με το διάγγελμα του θα εξάγγειλε την πολιτική λήθη του παρελθόντος. Οι φήμες δεν καθόριζαν όμως αν θα επρόκειτο για γενική αμνηστία ή για παροχή χάριτος²⁸⁶.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Γ. Παπαδόπουλος ανήγγειλε στον ελληνικό λαό την πολιτειακή μεταβολή²⁸⁷ και ταυτόχρονα ανακοίνωσε ότι αναλάμβανε προσωρινά τα καθήκοντα του Προέδρου της Δημοκρατίας, χωρίς όμως να πάψει να κατέχει τη θέση του πρωθυπουργού. Σε εφαρμογή της συντακτικής πράξης, η κυβέρνηση Παπαδόπουλου έδωσε στη δημοσιότητα στις 15 Ιουνίου 1973 ένα σχέδιο ψηφίσματος που τροποποιούσε το σύνταγμα του 1968. Το σχέδιο αυτό περιελάμβανε επτά μεταβατικά άρθρα που απέβλεπαν στο να αναβάλλουν για ένα ορισμένο διάστημα την εφαρμογή του νέου συνταγματικού κειμένου. Σύμφωνα με αυτές τις διατάξεις, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος (πρωθυπουργός και προσωρινός πρόεδρος της δημοκρατίας) και ο Οδυσσέας Αγγελής (αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων) διορίζονταν αντίστοιχα πρόεδρος και αντιπρόεδρος της δημοκρατίας για μια θητεία που θα έληγε την 1^η Ιουνίου 1981. Αξίζει να αναφερθεί πως η απαγόρευση της υποβολής άλλων υποψηφίων ισοδυναμούσε με κατάλυση της αρχής της εκλογής του αρχηγού του κράτους με καθολική ψηφοφορία, πριν καν τεθεί σε ισχύ²⁸⁸.

Μέχρι την ανάδειξη της βουλής, ο Παπαδόπουλος όπως προείπαμε θα εξακολουθούσε να ασκεί τα καθήκοντα του πρωθυπουργού, εκτός αν στο μεταξύ διόριζε άλλο πρόσωπο σε αυτή τη θέση (άρθρο 27). Μέχρι τότε όμως, θα ασκούσε τη νομοθετική εξουσία με νομοθετικά διατάγματα που δεν θα χρειαζόταν καν να επικυρωθούν από τη μελλοντική βουλή. Αν δεν καθοριζόταν άμεσα ημερομηνία διεξαγωγής για τις πρώτες βουλευτικές εκλογές, ο πρόεδρος της δημοκρατίας δεσμευόταν να τις προκηρύξει μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1974. Παρ' όλα αυτά όμως, μεταβατικές διατάξεις όριζαν πως οι πρώτες και οι δεύτερες βουλευτικές εκλογές θα διεξάγονταν σύμφωνα με τις διατάξεις ενός νομοθετικού διατάγματος που θα εκδιδόταν από τον πρόεδρο της δημοκρατίας με πρόταση της κυβέρνησης (άρθρο 30). Επειδή όμως υπήρχε ανησυχία για την διεξαγωγή των αποτελεσμάτων που επιθυμούσαν, οι συντάκτες του συνταγματικού ψηφίσματος όρισαν πως μετά τις πρώτες βουλευτικές εκλογές, ο πρόεδρος της δημοκρατίας θα είχε το δικαίωμα να θέτει σε εφαρμογή το νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας», χωρίς να διατηρεί τις διατυπώσεις που προβλέπονταν (άρθρο 32). Εν ολίγοις, αν τα αποτελέσματα των

²⁸⁶Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 25/7/1973, σ. 1.

²⁸⁷Andrew Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, Μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας, εκδόσεις Πόλις και Alan R Ball & Guy Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Έκτη αγγλική έκδοση, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Κώστας Α. Λάβδας, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 267-284.

²⁸⁸Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*. *Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σ. 290.

εκλογών δεν ήταν τα επιθυμητά, ο Παπαδόπουλος θα μπορούσε να κηρύξει τον στρατιωτικό νόμο επ' αόριστον.

Λίγες εβδομάδες μετά το κίνημα του Ναυτικού²⁸⁹, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ανακοίνωσε ότι στις 29 Ιουλίου θα γινόταν δημοψήφισμα για νέο Σύνταγμα. Με το Σύνταγμα αυτό θα εγκαθιδρυόταν «κοινοβουλευτική προεδρική δημοκρατία», θα προκηρύσσονταν εκλογές το 1974, θα λειτουργούσε το κοινοβούλιο και ο πρόεδρος θα εκλεγόταν για μια οκταετία έχοντας εκτεταμένη εκτελεστική και νομοθετική εξουσία. Το ερώτημα όμως του δημοψηφίσματος είχε τεθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η ψήφος «ΝΑΙ» να σημαίνει αποδοχή της αβασίλευτης δημοκρατίας και έγκριση του Γεωργίου Παπαδόπουλου ως πρώτου προέδρου²⁹⁰. Αν και ήταν ο μοναδικός υποψήφιος, η δημοσιότητα που έδωσε το καθεστώς στην ψήφο «ΝΑΙ» ήταν μεγάλη. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες κλήθηκε το εκλογικό σώμα να επικυρώσει το συνταγματικό ψήφισμα ήταν σε πολλά ανάλογες με εκείνες που είχαν επικρατήσει το 1968. Το νέο Σύνταγμα κέρδισε «άνετη» πλειοψηφία και η αποχή έφτασε το 25,35% των εγγεγραμμένων. Βέβαια δεν ήταν λίγοι εκείνοι που το είδαν ως δυνατότητα για την εγκαθίδρυση «δημοκρατίας». Ανάμεσα τους και ο Σπύρος Μαρκεζίνης που, ενώ είχε ανακοινώσει ότι θα ψήφιζε «ΝΑΙ με επιφυλάξεις», έγινε ο πρώτος πρωθυπουργός του νέου πολιτεύματος.

Σύμφωνα με την συντακτική πράξη που εξέδωσε την ίδια μέρα το υπουργικό συμβούλιο λαμβάνοντας υπ' όψιν «1. Την καταστάσαν έκδηλον αντίθεσιν της μεγίστης μερίδος του Λαού εις την διατήρησιν, εν Ελλάδι, που πολιτεύματος της Βασιλευμένης Δημοκρατίας, 2. Τας περιστάσεις υφ' ας ο Βασιλεύς κατέλιπε την χώραν, την εν συνεχεία δραστηριότητα αυτού και τα πρόσφατα γεγονότα, 3. Τους κινδύνους τους οποίους ως εκ των ανωτέρω εγκυμονεί εις βάρος της εσωτερικής γαλήνης και της εθνικής ενότητος η διατήρησις του πολιτεύματος της Βασιλευμένης Δημοκρατίας, 4. Την ανάγκη ταχείας εισόδου της χώρας εις πλήρη πολιτικήν ομαλότητα...», διαπίστωσαν ότι «το υπέρτατον συμφέρον του Έθνους επιβάλλει όπως ο ίδιος ο λαός, ως φορέας της συντακτικής εξουσίας, αποφασίση δια δημοψηφίσματος, περί της μορφής του πολιτεύματος και των αναγκαιουσών τροποποιήσεων του Συντάγματος του 1968»²⁹¹.

Από την πρώτη κιόλας στιγμή της ανακοίνωσης της συντακτικής πράξης διακόπηκε η βασιλική χορηγία, αφαιρέθηκαν οι βασιλικοί θυρεοί και τα σύμβολα της βασιλείας και έπαυσε να ψάλλεται το πολυχρόνιο του βασιλιά στις εκκλησίες. Ακόμη, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Κυβέρνησης διάταγμα σύμφωνα με το οποίο οι δικαστικές αποφάσεις θα εκτελούνταν εν ονόματι του Προέδρου της Δημοκρατίας και η νέα μεγάλη σφραγίδα του ελληνικού κράτους θα απεικόνιζαν τον αναγεννώμενο φοίνικα και τη φράση «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ».

²⁸⁹Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα.

²⁹⁰Ελληνική Εταιρεία πολιτικής επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974*, Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση, Εισαγωγή – Επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, σσ. 56-57.

²⁹¹Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σ. 289.

Ως απάντηση στις εναντίον του ενέργειες, ο Κωνσταντίνος εξέδωσε από τη Ρώμη ένα διάγγελμα στον ελληνικό λαό που τοποθετούσε κατ' αυτόν το πρόβλημα σε ορθή βάση²⁹². Μιλώντας επί του δημοψηφίσματος είπε μεταξύ άλλων πως ήταν πάντοτε μεγάλη και ιερή η ώρα κατά την οποία ο λαός εκφράζεται. Γιατί αυτός, ως μόνος κυρίαρχος, μπορεί να αποφασίσει για το παρόν, να προδιαγράψει το μέλλον και να διαμορφώσει την ιστορία. Υπό έναν όμως βασικό και αυτονόητο όρο: ότι ο λαός θα προσερχόταν ελεύθερος στις κάλπες και η ετυμηγορία του θα ήταν πάνω από όλα σεβαστή. Την επόμενη της κατάλυσης του πολιτεύματος με την συντακτική πράξη της 1^{ης} Ιουνίου είχε δηλώσει πως ευχαρίστως τίθεται υπό την κρίση του λαού εφ' όσον θα εκφραζόταν ελεύθερα και είχαν οριστεί οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις, όπως άρση του στρατιωτικού νόμου, χορήγηση γενικής αμνηστίας για πολιτικά αδικήματα και αποκατάσταση ουσιαστικής ελευθεροτυπίας. Δήλωνε πως κανείς στον κόσμο δεν μπορούσε να αρνηθεί ότι αυτές οι προϋποθέσεις ήταν οι ελάχιστες δυνατές εγγυήσεις. Και όμως, απέμεναν λίγες ακόμη μέρες μέχρι το δημοψήφισμα χωρίς καμία από αυτές τις προϋποθέσεις να εκπληρώνονται. Αντίθετα, ένας προπαγανδιστικός μηχανισμός εξαπέλυε μια εκστρατεία με ψέματα και απειλές. Θέλησαν να πείσουν το λαό να μη σκέφτεται για τα κοινά και την ελευθερία. Τι άλλο θα μπορούσε να σημαίνει παρά άρνηση της κυριαρχίας του λαού, της θέλησής του, ότι καλούνταν να εγκρίνει μία πολιτειακή αλλαγή, αλλά ταυτοχρόνως του έλεγαν ότι είτε την ενέκρινε, είτε δεν την ενέκρινε η μεταβολή ήταν τετελεσμένη; Τέλος, κατέληγε πως στη ζωή των εθνών δεν υπάρχουν αδιέξοδα όταν ο λαός ενώνεται για την αντιμετώπιση τους. Δεν θα ήταν άλλωστε η πρώτη φορά που ο ελληνικός λαός έδινε τη μάχη του «ΟΧΙ», την οποία και είχε κερδίσει ξανά²⁹³.

Σύμφωνα με όσα προέβλεπε ο εκλογικός νόμος, η εφορευτική επιτροπή έπρεπε να δώσει στον κάθε ψηφοφόρο δύο ψηφοδέλτια, ένα για το «ΝΑΙ» και ένα για το «ΟΧΙ». Τα φιλοκυβερνητικά ψηφοδέλτια είχαν γαλάζια γράμματα σε λευκό χαρτί ενώ τα «ΟΧΙ» είναι γραμμένα με κόκκινα γράμματα σε κίτρινο χαρτί. Εάν του δινόταν μόνο ένα ψηφοδέλτιο, ο ψηφοφόρος είχε δικαίωμα αλλά και υποχρέωση να ζητήσει και το δεύτερο. Εάν πάλι δεν του δινόταν, είχε κάθε δικαίωμα να αρνηθεί να ψηφίσει και έπρεπε να καταγγείλει το γεγονός στο δικαστικό αντιπρόσωπο. Επίσης, η ψηφοφορία σύμφωνα με τον νόμο ήταν μυστική. Πώς μπορούσε να εξασφαλιστεί αυτό; Η εφορευτική επιτροπή υποχρεωνόταν να παραδώσει στον ψηφοφόρο και ένα φάκελο. Υποχρεωνόταν επίσης να βάλει στο εκλογικό κέντρο το γνωστό «χώρισμα» που εξασφάλιζε τη μυστικότητα. Εκεί ο ψηφοφόρος θα έκανε την επιλογή του χωρίς να τον βλέπει κανείς και θα τοποθετούσε το ψηφοδέλτιο στον φάκελο²⁹⁴. Με κλειστό πλέον φάκελο ο ψηφοφόρος θα έβγαινε από το χώρισμα και θα έριχνε ο ίδιος την ψήφο του στον ψηφοδόχο. Ο ψηφοφόρος είχε δικαίωμα να εκπληρώσει τα καθήκοντα του ελεύθερα. Κανείς δεν είχε το δικαίωμα να τον επηρεάσει ή να τον εμποδίσει.

²⁹²Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας 1961-1974, Αποτελμάτωσις*, Τόμος Δεύτερος, σσ. 265-272 και Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 24/7/1973, σ. 1.

²⁹³Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 25/7/1973, σ. 2.

²⁹⁴Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας 1961-1974, Αποτελμάτωσις*, Τόμος Δεύτερος, σ. 273 και Περικλής Ροδάκης, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, Εκδόσεις «Μυκίνη», Αθήνα, σσ. 314-324.

Προβλεπόταν ακόμη πως αν οι διοικητικοί υπάλληλοι, οι στρατιωτικοί, οι αστυνομικοί, οι δημοτικοί και κοινοτικοί υπάλληλοι, οι δήμαρχοι και οι πρόεδροι επενέβαιναν στις εκλογικές ενέργειες, θα τιμωρούνταν με φυλάκιση το λιγότερο τριών μηνών έως δύο ετών και θα μπορούσαν να απολυθούν από τα αξιώματά τους²⁹⁵.

Τα μέλη των εφορευτικών επιτροπών είχαν την υποχρέωση να διασφαλίσουν το απαραβίαστο της ψηφοδόχου, τη διαλογή των ψηφοδελτίων, να διαμορφώνουν τον χωριστό χώρο που θα αποσυρόταν ο εκλογέας, να απομακρύνουν την παρουσία οποιασδήποτε ένοπλης δύναμης στον τόπο της ψηφοφορίας ή γύρω από αυτόν, εκτός από την τεταγμένη για αυτόν τον σκοπό φρουρά, να απαγορεύσουν την είσοδο οποιουδήποτε υπαλλήλου είτε πολιτικού είτε στρατιωτικού που δεν εκπλήρωνε τα καθήκοντα κατά τον εκλογικό νόμο. Επίσης, έπρεπε να παραδίδουν και τα δύο ψηφοδέλτια στον ψηφοφόρο, να υπογράφουν την πράξη της διαλογής στην οποία θα αναφερόταν το αποτέλεσμα της άθροισης των ψήφων και στη συνέχεια να συντάσσουν με την εφορευτική επιτροπή την πράξη που θα καταχωρούνταν στο βιβλίο των πρακτικών. Αμέσως μετά τη διαλογή, ο πρόεδρος της εφορευτικής επιτροπής θα τηλεγραφούσε ή θα ανακοίνωνε εγγράφως και αμέσως το αποτέλεσμα στον Νομάρχη με όλα τα σχετικά στοιχεία. Μετά το τέλος της διαλογής θα έπρεπε να διαβιβάσει τα στοιχεία της ψηφοφορίας στον πρόεδρο πρωτοδικών. Σημειωνόταν ακόμη ότι όποιος νόθευε το γνήσιο αποτέλεσμα της εκλογής θα τιμωρούνταν με φυλάκιση μέχρι δύο ετών. Αν δε εκτελούσε υπηρεσία κατά την ώρα αυτή, η ποινή θα έφτανε τα τρία χρόνια.

Η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων προβλεπόταν πως θα άρχιζε μια ώρα μετά το κλείσιμο των καλπών. Από τον πολιτικό κόσμο υπογραμμιζόταν πως η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων θα έπρεπε να είναι αναλυτική, δηλαδή να περιλαμβάνει τους εγγεγραμμένους, όσους ψήφισαν και τον αριθμό των δελτίων υπέρ του «ΝΑΙ» και των υπέρ του «ΟΧΙ». Με αυτά τα στοιχεία θα έπρεπε να συνταχθούν και οι εκθέσεις των δικαστικών αντιπροσώπων. Ακόμη, η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων θα έπρεπε να γίνει κατά τμήματα, όπως γινόταν πάντοτε. Όσον αφορούσε τα ψηφοδέλτια, η συντονιστική επιτροπή εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία εφιστούσε την προσοχή του κοινού. Η ανακοίνωση είχε ως εξής: *«Εις την εντελώς απίθανον περίπτωση που θα υπάρχουν στα εκλογικά τμήματα μόνον ψηφοδέλτια του «Ναι» και θα λείπουν του «Όχι» οι εκλογείς δικαιούνται και οφείλουν σύμφωνα με τον νόμο να αρνηθούν να ψηφίσουν και να ζητήσουν από τον δικαστικό αντιπρόσωπο να διακοπή η ψηφοφορία μέχρις ότου προσκομισθούν ψηφοδέλτια του «Όχι»*²⁹⁶.

Πέντε ημέρες πριν το δημοψήφισμα είχαν ήδη καθοριστεί οι θέσεις της κάθε πλευράς. Υπέρ του «ΝΑΙ» τασσόταν η κυβέρνηση, η οποία έκανε την «διαφωτιστική» εκστρατεία, ο Μαρκεζίνης, ο οποίος στήριξε το «ΝΑΙ» αλλά με επιφυλάξεις και οι περισσότεροι πρώην βουλευτές της κυβέρνησης²⁹⁷. Υπέρ του

²⁹⁵Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 25/7/1973, σ. 1.

²⁹⁶Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 29/7/1973, σ. 19.

²⁹⁷Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις*, Τόμος Ζ', 1972-1974, Εκδόσεις: Σπ. Β. Μαρκεζίνης Α.Ε., Αθήναι, σσ. 213-258 και Εφημερίδα «Ταχυδρόμος», φ. 21/7/1973, σ. 4.

«ΟΧΙ» τάχθηκε ο Κων/νος Καραμανλής, οι περισσότεροι από τους βουλευτές της Ένωσης Κέντρου με επικεφαλής τον Μαύρο, οι περισσότεροι από τους πρώην βουλευτές της ΕΡΕ με επικεφαλής τον Κανελλόπουλο, οι αποσχισθέντες της Ένωσης Κέντρου με επικεφαλής τον Στεφανόπουλο και οι πρώην βουλευτές της αριστεράς. Ο Α. Παπανδρέου τάχθηκε υπέρ του λευκού.

Σύμφωνα με τους προμάχους του «ΝΑΙ», κλίμα έντασης επιχειρούνταν ήδη να καλλιεργηθεί τις τελευταίες πριν το δημοψήφισμα ημέρες ώστε να δικαιολογηθεί πιθανώς, κατά την εκτίμηση των πολιτικών παρατηρητών, η ανάπτυξη του υπέρ του «ΟΧΙ» ρεύματος σε ολόκληρη τη χώρα. Υπό αυτό το πρίσμα ερμηνεύτηκε η χθεσινή ανακοίνωση της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών²⁹⁸, στην οποία γινόταν λόγος περί «εκστρατείας ψεύδους και τρομοκρατήσεως» από τους αντιπάλους της Κυβέρνησης για να μη ψηφιστεί το «ΝΑΙ».

Από τη Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών της κυβέρνησης ανακοινώθηκε πως είχε αρχίσει μια άνευ προηγουμένου εκστρατεία ψεύδους και δημιουργίας κλίματος ανησυχίας. Σε πολλούς πολίτες αποστέλλονταν απειλητικές επιστολές για να ψηφίσουν «ΝΑΙ» στο δημοψήφισμα. Κομμουνιστικές και φιλοβασιλικές οργανώσεις έστελναν προκηρύξεις και διέδιδαν ψέματα, τα οποία διαδίδονταν και από ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς όπως ο σταθμός «*Deutsche Welle*». Ακόμη, υποστήριζε πως είχαν φτάσει μέχρι το σημείο να κρύψουν τα τρόφιμα, καθώς με αυτό το μέσο οι κινηματίες επιθυμούσαν να προκαλέσουν την εξέγερση του λαού. Συνιστούσαν στο κοινό να δώσει σημασία στα ψέματα τους και να καταγγείλουν κάθε απόπειρα εκφοβισμού αμέσως στις αρχές ασφάλειας²⁹⁹.

Η στρατιωτική κυβέρνηση προειδοποιούσε, στην ουσία όμως απειλούσε πως η απόρριψη του καθεστώτος θα σήμαινε μια εμφύλια αναταραχή, η οποία θα επανάφερε τα τεθωρακισμένα και πάλι στις πόλεις. Ισχυρίστηκαν μάλιστα πως η ψήφος στο «ΟΧΙ» θα ήταν απλά ψήφος εύνοιας προς τον βασιλικό θεσμό, ο οποίος δεν ήταν πια δημοφιλής στην Ελλάδα. Από την αυτοεξορία του στο Παρίσι ο Κων/νος Καραμανλής προέτρεπε τον λαό να ψηφίσει «ΟΧΙ», εξαναγκάζοντας το καθεστώς σε παραίτηση. Εν τω μεταξύ, στην Ελλάδα είχε σχηματιστεί μια επιτροπή για την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας υπό την ηγεσία του Παν. Κανελλόπουλου και εργαζόταν πυρετωδώς υπέρ του «ΟΧΙ». Πολλοί ανεξάρτητοι πολιτικοί παρατηρητές στην Ελλάδα ισχυρίζονταν πως η αντιπολίτευση ήταν δυνατόν να κερδίσει το δημοψήφισμα με μικρή πλειοψηφία. Στην περίπτωση αυτοί οι συνέπειες θα ήταν τρομερές. Ο Παπαδόπουλος είτε κέρδιζε είτε έχανε θα διατηρούσε το αξίωμα του, αλλά το γεγονός αυτό θα έφερνε ρωγμές στην κυβέρνηση και ίσως να γινόταν αντικατάσταση από έναν σκληρότερο άνδρα. Στην πιο ελπιδοφόρα περίπτωση όμως θα μπορούσε να οδηγήσει στην αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος³⁰⁰.

²⁹⁸Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία, Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, σσ. 78-79 και Ινστιτούτο νεοελληνικών ερευνών εθνικού ιδρύματος ερευνών, *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, σσ. 241-250.

²⁹⁹Εφημερίδα «*Μακεδονία*», φ. 24/7/1973, σ. 2.

³⁰⁰ο.π., φ. 25/7/1973, σ. 4.

Εν τω μεταξύ, η εφημερίδα «*Βραδυνή*» είχε υπογραμμίσει πως ούτε το ψήφισμα όπως ήταν διαρθρωμένο, ούτε το δημοψήφισμα όπως ήταν οροθετημένο ικανοποιούσε την υπέρμετρη προσδοκία της πολιτειακής και συνταγματικής αλλαγής. Η εφημερίδα μάλιστα δήλωνε πως διεκδικούσε την ελευθερία της γνώμης της, υποστηρίζοντας το «ΟΧΙ» μέχρι την ώρα της κάλπης. Ως όργανο της δημόσιας γνώμης με ανοιχτές τις κεραίες του στις ζυμώσεις και τις αντιδράσεις της, δηλώνει να συμμερίζεται το κοινό αίσθημα, πως η αρνητική ψήφος αποτελεί ήδη απόφαση ειλημμένη και ανυποχώρητη της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Νιώθουν ελεύθεροι για πρώτη φορά ύστερα από μια επταετία, έστω και αν εκφράζουν την άποψη τους ως πολιορκημένοι.

Ο νόμος περί καταστάσεως πολιορκίας δημιούργησε ένα γενικότερο κλίμα ψυχολογικής πίεσης και το αδάμαστο φρόνημα του ενεργού πολίτη έδινε την απάντηση «ΟΧΙ». Επιπλέον, μια πολιορκητική μηχανή είχε κινηθεί σε όλη τη χώρα για να μην ακουγόταν η επιχειρηματολογία της αντίθετης γνώμης σε λαϊκές συγκεντρώσεις³⁰¹. Μόνο το «ΝΑΙ» είχε φωνή στα σωματεία, στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο. Η σκληρή πραγματικότητα όμως για τους προπαγανδιστές του «ΝΑΙ» ήταν πως όση ευρηματικότητα και αν διέθεταν ήταν αδύνατον να δικαιολογήσουν στο μέσο πολίτη πως ένας δημόσιος άντρας εμπνευσμένος από τη δημοκρατική ιδέα ήταν δυνατόν να απέκλειε οποιονδήποτε άλλον πολίτη της επικρατείας από το δικαίωμα του να εκλέγεται, το οποίο και αποτελεί την πεμπτούσια κάθε δημοκρατικής διαδικασίας. Πολιορκούνταν όμως ο ψηφοφόρος από εκ διαμέτρου συγκρουόμενες ερμηνείες ως προς την θεμελιώδη σημασία του ψηφίσματος, αφού άλλοι από τους ιθύνοντες λένε πως η μορφή του πολιτεύματος είναι δεδομένοι και άλλοι όχι που σημαίνει πως ούτε οι ίδιοι είχαν αποσαφηνίσει στη σκέψη τους τι σημαίνει το Ψήφισμα. Αφού όμως ήταν τόσο αναμφίβολο και θολό, γι' αυτόν τον λόγο ήταν και απορριπτέο³⁰².

Γνώριζαν άριστα οι κρατούντες ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων ήταν αποφασισμένη να ψηφίσει «ΟΧΙ». Γνώριζαν επίσης ότι με το τέχνασμα της 1^{ης} Ιουνίου δεν κατόρθωσαν να διχάσουν τους Έλληνες και ότι όλοι, βασιλόφρονες και μη, ήταν ενωμένοι στο «ΟΧΙ». Γι' αυτό και χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο για να αναγκάσουν τους Έλληνες να ψηφίσουν «ΝΑΙ» προετοιμάζοντας ταυτόχρονα την αλλοίωση της λαϊκής ετυμηγορίας. Αλλά οι κρατούντες κρίθηκαν ήδη και νικήθηκαν. Κρίθηκαν ως άνθρωποι που φοβόντουσαν να εμφανιστούν και να αντιπαραβληθούν επί ίσοις όροις ενώπιον του ελληνικού λαού. Παρά το γεγονός ότι μονοπώλησαν όλα τα μέσα επικοινωνίας, παρά το ότι εμπόδισαν τους πρόμαχους του «ΝΑΙ» να χρησιμοποιήσουν τα μέσα αυτά και απαγόρευσε οποιαδήποτε δημόσια συγκέντρωση των αντιφρονούντων, παρά το γεγονός ότι τον ελεύθερο αντίλογο προς το καθεστώς τον εξέφραζαν μόνο οι ελληνικές εκπομπές των εκτός της Ελλάδας ραδιοφωνικών

³⁰¹Κώστας Μπαρούτας, *Η Κραυγή των Ελλήνων, Πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα, σσ. 296-298.

³⁰²Εφημερίδα «*Βραδυνή*», φ. 23/7/1973, σ. 1.

σταθμών και λίγες θαρραλέες εφημερίδες των Αθηνών και ορισμένων άλλων πόλεων της Ελλάδας που αψηφούσαν κάθε κίνδυνο και τιμούν την αποστολή του Τύπου³⁰³.

Τα «Νέα» ανέφεραν πως σε περίπτωση που επικρατούσε το «ΝΑΙ», η κυβέρνηση της οποίας τα μέλη εξέφραζαν συνεχώς τη βεβαιότητα ότι θα υπερψηφιζόταν το ψήφισμα, εμφανιζόταν να σχεδιάζει ορισμένες εξελίξεις που θα οδηγούσαν τη χώρα σε ομαλό πολιτικό βίο. Σχετικά κυκλοφορούν πολλές φήμες: Για κάποιο κόμμα αρχών της 21^{ης} Απριλίου που επρόκειτο να ιδρυθεί, για την πρόθεση ορισμένων από τους πρωταγωνιστές της 21^{ης} Απριλίου 1967 να πολιτευθούν, για νέο πρωθυπουργό κλπ. Και όλες αυτές οι φήμες συνδυάζονταν με όσα είπε ο κ. Γ. Παπαδόπουλος σε πρόσφατες συνεδριάσεις του Υπουργικού Συμβουλίου και με τα λεγόμενα γύρω από τον κ. Σπ. Μαρκεζίνη. Οι αντιτιθέμενες στο ψήφισμα πολιτικές δυνάμεις δεν έβλεπαν, όπως προκύπτει από τις δημοσιευμένες ανακοινώσεις τους, εξελίξεις προς ομαλό πολιτικό βίο στην περίπτωση που επικρατούσε το «ΝΑΙ». Αν επικρατούσε το «ΟΧΙ» η θέση της κυβέρνησης στην περίπτωση αυτή ήταν ότι, εφ' όσον το πολίτευμα ήταν δεδομένο, απλώς θα καθυστερούσαν οι διαδικασίες που θα οδηγούσαν τη χώρα στον ομαλό πολιτικό βίο. Χαρακτηριστική σχετικά ήταν μια περικοπή από άρθρο του υφυπουργού κ. Βυρ. Σταματόπουλου που δημοσιεύθηκε σε εφημερίδα της Θεσσαλονίκης: «*Το ΟΧΙ εν προκειμένω δεν θα εσήμαινε «όχι» εις την επανάστασιν, αλλά «όχι» εις την ταχύρρυθμον πορείαν προς την Δημοκρατίαν...*»³⁰⁴.

Η αντίθεση του συνόλου σχεδόν του πολιτικού κόσμου προς το κυβερνητικό ψήφισμα είχε διατυπωθεί με ενυπόγραφες διακηρύξεις. Ήδη ομάδες πρώην βουλευτών με δηλώσεις τους ανέλυναν και εξηγούσαν τους λόγους που τους τοποθετούσαν στην πλευρά του «ΟΧΙ». Η «Συντακτική Επιτροπή Αποκατάστασης της Δημοκρατικής Νομιμότητας» εξέδωσε ανακοίνωση με θέμα τι σημαίνει το «ΝΑΙ» και τι το «ΟΧΙ». Στην ανακοίνωση της σημείωνε πως το «ΝΑΙ» θα σήμαινε έγκριση της παραβίασης των ανθρώπινων δικαιωμάτων, κατάργηση των εγγυήσεων της προσωπικής ελευθερίας, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, κατάργηση της ελευθερίας του λόγου και της ελευθερίας του Τύπου. Το «ΝΑΙ» δήλωνε πως ο ελληνικός λαός ξεχνά πόσοι εξέχοντες Έλληνες και άλλοι δημοκρατικοί πολίτες γνώρισαν τόπους εξορίας και κάγκελα φυλακών και πόσοι ακόμη ήταν στις φυλακές. Το «ΝΑΙ» σήμαινε ότι ενέκριναν τη μεταβολή του πολιτεύματος, την οποία επιχείρησαν χωρίς να ρωτήσουν τον κυρίαρχο λαό αλλά γιατί το θέλησαν αυτοί. Το «ΝΑΙ» σήμαινε πως υπέκυπταν στην απειλή ότι αν δεν εγκρίνουν ό,τι αυτοί ήθελαν, θα επενέβαιναν πάλι τα τανκς στους δρόμους. Το «ΟΧΙ» πάλι, θα σήμαινε ότι ο ελληνικός λαός μέσω των αντιπροσώπων του, των εκλεγόμενων κατά τη δημοκρατική διαδικασία, θα καταρτούσε το Σύνταγμα και θα καθόριζε τη μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως αυτός έκρινε³⁰⁵.

³⁰³Ε. Λεμπέσης, *Κοινωνιολογία του Τύπου*, Γ' Έκδοση, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα, σσ. και Γιώργος Δουατζής, *Περί δημοσιογραφίας*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα, σσ. 47-57.

³⁰⁴Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 23/7/1973, σ. 1.

³⁰⁵ο.π., φ. 24/7/1973, σ. 7.

Το δημοψήφισμα του 1973³⁰⁶ απασχόλησε όμως ιδιαίτερα και τα ξένα μέσα. Η εφημερίδα «Times» ανέφεραν σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα: «*Επί εβδομάδας εις τας πινακίδας και τας τοιχοκολλήσεις της Ελλάδος κυριαρχεί μια λέξις. Η λέξις αυτή είναι «Ναι». Αποτελεί μέρος της σκηνοθεσίας της κυβερνήσεως εν όψει του εθνικού δημοψηφίσματος, το οποίον θα διεξαχθή την προσεχήν Κυριακήν... Ο Παπαδόπουλος διηύρυνε την σημασίαν του δημοψηφίσματος εις ψήφον εμπιστοσύνης και εντολής δια το μέλλον*». Τώρα το «ΝΑΙ» θα σήμαινε ότι ο ψηφοφόρος θα υιοθετούσε το αόριστο και μη πειστικό σχέδιο για την αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού συστήματος, το οποίο υποσχόταν ελεύθερες εκλογές το 1974. Οι Έλληνες σύμφωνα με τους «Times» όφειλαν να λάβουν θέση, καθώς η αποχή από την ψηφοφορία θα ήταν έγκλημα.

Μεταξύ άλλων, ο Άγγλος δημοσιογράφος Mario Montiano αναφέρθηκε στη μονόπλευρη προπαγάνδα των κρατούντων υπέρ του «ΝΑΙ», στις εξορμήσεις των υπουργών στην επαρχία και των καταιγισμό των διαφημίσεων υπέρ του «ΝΑΙ» στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση που «είχαν αντικαταστήσει εκείνες των απορρυπαντικών». Στη συνέχεια οι «Times» περιέγραφαν τις απειλές των κρατούντων περί επανεμφανίσεων των τανκς σε περίπτωση αρνητικής ψήφου, πράγμα που σύμφωνα με τον ανταποκριτή σήμαινε ότι έπειτα από 6 χρόνια διακυβέρνησης οι κρατούντες μπορούσαν να προσφέρουν μόνο δύο λύσεις: ή ακόμη περισσότερο από το ίδιο καθεστώς ή την φράση «μετά από μένα ο κατακλυσμός». Η αντιπολίτευση καλεί τον λαό να μην πτοηθεί από τη βία και την προβλεπόμενη νοθεία και θεωρεί ότι αυτή είναι η μοναδική ευκαιρία για να εκφράσουν οι Έλληνες την αντίθεση τους προς τη δικτατορία³⁰⁷.

Η εφημερίδα «Monde» ανέφερε σχετικά με τις επερχόμενες εκλογές: «*Η κυβέρνηση και οι οπαδοί του καθεστώτος καλούν τους Έλληνες να ψηφίσουν «Ναι», η δε προσπάθεια της προπαγάνδας προς αυτήν την κατεύθυνσιν ήτις είναι άνευ προηγουμένου εις την χώραν αυτή θα φθάση εις το αποκορύφωμα της την προσεχή Πέμπτη με το μήνυμα το οποίον θα αποτείνη ο κ. Παπαδόπουλος από του ραδιοφώνου και της τηλεοράσεως στον ελληνικό λαό*». Τέλος, αναφέρθηκε στις δηλώσεις του Μαρκεζίνη για το «Ναι μεν αλλά» στο δημοψήφισμα και διευκρίνισε πως η συγκεκριμένη φράση δεν αφορούσε τόσο το δημοψήφισμα της 29^{ης} Ιουλίου, όσο την γενική εξέλιξη που θα πρόκυπτε ύστερα από αυτό, καθώς η κυβέρνηση θα όφειλε να λάβει υπ' όψιν της το πραγματικό νόημα της λαϊκής επιδοκιμασίας.

Στην εφημερίδα «Figaro» δημοσιεύθηκε στην πρώτη της σελίδα ανταπόκριση από την Αθήνα σχετικά με την κατάσταση στη χώρα λίγο πριν το κρίσιμο δημοψήφισμα. Ανέφεραν πως στους κύκλους της αντιπολίτευσης υπήρχε αυξημένη αισιοδοξία παρ' όλο που δεν διέθεταν τα μέσα της κυβέρνησης. Τόνισε πως ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας που όλα τα κόμματα ήταν σύμφωνα και μόνη τους επιδίωξη ήταν να φέρουν την κυβέρνηση της προσεχή Κυριακή σε αδιέξοδο. Η προπαγάνδα υπέρ του «ΟΧΙ» ήταν απλή. Έπρεπε να δοθεί ψήφος εναντίον μιας νέας

³⁰⁶Κωνσταντίνος Διγκαβέ, Δικηγόρου Θεσσαλονίκης, *Το ημερολόγιο της χουντικής επταετίας (21/4/67-23/7/74)*, Περιέχει: ονόματα Υπουργών-Υφυπουργών-Γεν. Γραμματέων-Υποψηφίων-Μελών Σ.Ε.-Μελών ΕΠΟΚ, Θεσσαλονίκη, σσ. 147-152.

³⁰⁷Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 27/7/1973, σ. 1.

μορφής δικτατορίας που πήγαινε να εγκατασταθεί υπό το κάλυμμα του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας και ενός εκλεγμένου προέδρου με απόλυτες εξουσίες που θα οδηγούσε τον λαό στη σκλαβιά. Στην Αθήνα είχαν φτάσει εν των μεταξύ περισσότεροι από 700 ειδικοί απεσταλμένοι πρακτορείων, εφημερίδων και ραδιοσταθμών για να παρακολουθήσουν το δημοψήφισμα. Η κυβέρνηση που πίστευε ακάθεκτα στην νίκη της τους είχε παραχωρήσει κάθε υλική διευκόλυνση. *«Την Κυριακή το βράδυ θα ξέρουμε ποιός νίκησε. Ο αγώνας φαίνεται αμφίρροπος. Πάντως το αποτέλεσμα του θα είναι βασικής σημασίας για την Ελλάδα»*³⁰⁸.

Και οι πολιτικοί άνδρες της εποχής όμως τοποθετήθηκαν επί του δημοψηφίσματος. Ιδιαίτερα θερμές και ογκώδεις χαρακτηρίστηκαν οι συγκεντρώσεις στις οποίες ήταν ομιλητής ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης κ. Παττακός σε διάφορους δήμους της Αττικής, καθώς και στην Εύβοια, στην Στερεά Ελλάδα και στην Κέρκυρα. Όπως πληροφορούμαστε από πηγή της κυβέρνησης, το ρεύμα υπέρ του «ΝΑΙ» ξεπέρασε κατά πολύ τις προσδοκίες τους. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στ. Παττακός εξέφρασε την πεποίθηση ότι το ψήφισμα επί του συντάγματος θα υπερψηφίζόταν από όλο τον ελληνικό λαό ώστε η χώρα να είχε τη δυνατότητα να συνεχίσει τη δημιουργική πορεία της. Τόνισε μέσα σ' άλλα πως: *«Η επανάσταση μεταβαίνουσα από τας εκτάκτους εις τας τακτικές και συνταγματικές εξουσίας, ζητεί την έγκρισιν του λαού δια την αξιοποίησιν των επιτευγμάτων της και καλεί τον λαόν να αποκαταστήσει δια της ψήφου του την δημοκρατίαν αρχόντισσαν εις το σπίτι της. Το «Ναι» του ελληνικού λαού σημαίνει «Ναι» εις την αληθή δημοκρατίαν, την πρόοδον, την ενότητα, την ησυχίαν και την τάξιν.»*. Όσον αφορά αυτούς που θα ψήφιζαν «ΟΧΙ», θεωρούσε πως είχαν γίνει θύματα κακόπιστης προπαγάνδας από εκείνους που είχαν τη δημοκρατία και την εξευτέλισαν. Τέλος, σε συγκέντρωση του στην Κόρινθο, τη γενέτειρα του Παπαδόπουλου, είχε αναφέρει πως ο Γ. Παπαδόπουλος ήταν η εγγύηση του παρόντος και του μέλλοντος, ο μόνος ικανός για να εδραιωθεί η δημοκρατία στην αρχαία κοιτίδα της. *«Θα επιτύχωμεν εις όλους τους τομείς εάν ενστερνισθώμεν το αγαπάτε αλλήλους»*³⁰⁹.

Αντιθέτως, ο Π. Κανελλόπουλος υποστήριζε ότι το 95% του ελληνικού λαού θα ψηφίσουν «ΟΧΙ» και εξήγησε πως αυτό οφειλόταν στο ότι όλα τα κόμματα που εκπροσωπούσαν το 98% του ελληνικού λαού είχαν ταχθεί υπέρ του «ΟΧΙ». Ο Μαύρος ισχυριζόταν ότι το «ΝΑΙ» δεν βρισκόταν παρά μόνο στους τοίχους. Ο Ζίγδης προσέθετε ότι ένα καλό αποτέλεσμα της παραμονής της σημερινής κατάστασης επί δμηση έτη υπήρξε ότι ένωσε όλους τους Έλληνες εναντίον του καθεστώτος. Όσον αφορούσε τη λευκή ψήφο, ο Γ. Μαύρος παρατήρησε ότι η γνώμη την οποία διατύπωσε σχετικά ο Α. Παπανδρέου³¹⁰ οφειλόταν στην έλλειψη πληροφοριών ως προς την κατάσταση που επικρατούσε στην χώρα. Αν ο κ. Παπανδρέου είχε ακριβείς πληροφορίες σχετικά, θα έλεγε «ΟΧΙ». Ακόμη, ο Κανελλόπουλος παρατήρησε πως

³⁰⁸Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας 1961-1974*, Τόμος Δεύτερος, Αποτελέσματα, Εκδόσεις Καπόπουλος, Ζωοδόχου Πηγής 24, Αθήνα και Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 27/7/1973, σ. 4.

³⁰⁹Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 21/7/1973, σ. 7 και εφημερίδα «Τα Νέα» φ. 26/7/1973, σ. 1.

³¹⁰Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Πρόλογος: Κώστας Βεργόπουλος, «Νέα Σύνορα», Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα.

τυχόν επαγγελία άρσης του στρατιωτικού νόμου ή κάποια επιείκεια θα απέβλεπε απλά να δημιουργήσει μια ανακριβή εντύπωση περί επιείκειας του καθεστώτος στο εξωτερικό. Τέλος, στην ερώτηση πως έβλεπε τη λύση του πολιτικού προβλήματος της χώρας, ο Κανελλόπουλος απάντησε «*δια της αποκαταστάσεως της δημοκρατίας εις την Ελλάδα*»³¹¹.

Ο συνταγματάρχης ε.α. Δημήτριος Σταματελόπουλος απαντώντας στις καταγγελίες και στα αρνητικά δημοσιευμάτων άλλων εφημερίδων απέστειλε δύο επιστολές. Η πρώτη επιστολή αναφερόταν στην καταχώρηση του «*Εθνικού Κήρυκα*» Πάτρας στις 16/7/1973 και είχε ως εξής: Στον «*Εθνικό Κήρυκα*» υποστήριζαν πως σύμφωνα με τους υπολογισμούς του τουλάχιστον το 60% των Ελλήνων ψηφοφόρων θα ψήφιζαν «ΝΑΙ» κατά το δημοψήφισμα. Ο Σταματελόπουλος διέψευσε κατηγορηματικά την εν λόγω δήλωση και τη θεώρησε αναληθή και υποβολιμαία. Με έντονα ειρωνικό ύφος αποκρίθηκε πως αν αναγραφόταν στη λεγόμενη είδηση ότι το υπέρ του «ΝΑΙ» αποτέλεσμα το υπολόγιζε στο 6%, τότε θα συμφωνούσε εκ των υστέρων με την είδηση. Εκείνο όμως το 0 που προσέθεσαν στο 6 μηδένιζε την άστοχη προσπάθεια παραπλάνησης του ελληνικού λαού και έδειχνε τη σύγχυση στην οποία βρίσκονταν. Η δεύτερη επιστολή του αναφερόταν σε άρθρο του «*Ελεύθερου Κόσμου*» με τίτλο: «*Ριφιφί εις τα Όχι*» και δήλωσε πως σεβόταν τη δημοσιογραφία και τους λειτουργούς της αλλά πάνω απ' όλα σεβόταν τη δημοσιογραφία που σεβόταν τον εαυτό της και δεύτερον τη νοημοσύνη του λαού. Λυπόταν ειλικρινά για αυτή του τη «δήλωση» και τόνιζε πως η λέξη ριφιφί χρησιμοποιούνταν μόνο για παραβιάσεις λωποδυτών και θησαυροφυλακίων.

Σε παρόμοιο μοτίβο αλλά με σαφέστατη μετριοπάθεια και όχι ακραίο φανατισμό που παρατηρούμε στις δηλώσεις των προηγούμενων πολιτικών ανδρών, κινήθηκε και η συνέντευξη του Μαρκεζίνη. Στην ερώτηση «*Ποιά είναι η γνώμη σας για το δημοψήφισμα*», ο Μαρκεζίνης αποκρίθηκε πως το ψήφισμα ήταν ιδιότυπο καθώς συνδυάζε τρία διαφορετικά θέματα: την κατάργηση της βασιλευόμενης δημοκρατίας, την θεμελιακή ρύθμιση του νέου πολιτεύματος και την εκλογή του προέδρου και του αντιπροέδρου. Δήλωνε πως δεν συμφωνούσε με τη συγχώνευση των τριών ερωτημάτων, καθώς ήταν υπέρ των καθαρών λύσεων. Παρά τις επιφυλάξεις του όμως, όσο σοβαρές και να ήταν, ανακοίνωσε πως θα ψήφιζε υπέρ του «ΝΑΙ». Συγκεκριμένα ανέφερε: «*Θα ψηφίσω «Ναι» με όσες επιφυλάξεις εξέθεσα, αι οποίαι, φυσικά, δεν γράφονται εις το ψηφοδέλτιον διότι θα ήτο άκυρον, ενώ εκτίθενται δημοσία δια να γνωρίζη καθείς τι υποστηρίζει ο άλλος... Το «Ναι» δεν αφορά εις το ψήφισμα, αλλά εις την συνέχειαν του. Θέλομεν η δεν θέλομεν αρχίζει νέα διαδικασία. Ουδείς δύναται να προεξοφλήση τι θα συμβή και συνεπώς και τίποτε να αποκλείση. Είπα κάποτε, ότι η επανάστασις θα κριθή από την έξοδον της. Το επαναλαμβάνω και τώρα με άλλον τρόπον. Η 1^η Ιουνίου θα κριθή από την συνέχειαν της 30^{ης} Ιουλίου*»³¹².

³¹¹Εφημερίδα «*Βραδυνή*», φ. 28/7/1973, σ. 7.

³¹²Ναπολέον Σταμ. Δοκανάρης, Αντιστράτηγου Αστυνομίας Ε.Α. Φιλόλογου-Ιστορικού, Μέλους της Διεθνούς Ένωσης Στρατιωτικών Συγγραφέων, *Η Μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2004), (Η εσωτερική πλευρά του ελληνικού πολιτικού δράματος)*, Ιωάννινα, 2004.

Στη συνέχεια προέβλεπε δύσκολη την εξέλιξη σε όλους του τομείς καθώς η χώρα θα χρειαζόταν ρεαλισμό, γνώση και γενναίες αποφάσεις. Πίστευε πως κάθε θετική πράξη θα μπορούσε να αποβεί δημιουργική και χάρη σ' αυτό το «μπορεί» αποφάσισε να ψηφίσει το «ΝΑΙ». Στην ερώτηση «*Ποιό προβλέπετε να είναι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος;*», ο Μαркеζίνης αποκρίθηκε αποστομωτικά αλλά και διφορούμενα αν αναλογιστούμε την εξέλιξη αλλά και τις νοθείες που πραγματοποιήθηκαν στα δημοψηφίσματα που προηγήθηκαν: «*Όπως όλων όσα διεξήχθησαν στην Ελλάδα*». Σε αυτή την αμφισβήτηση της γνησιότητας των δημοψηφισμάτων απάντησε με την λακωνική φράση «*Σύ είπας*» και τόνισε πως δεν ήθελε να προχωρήσει σε ανάλυση ιστορικών θεμάτων. Το δημοψήφισμα για εκείνον θα επικύρωνε και θα εξασφάλιζε τα τυπικά στοιχεία της νομιμότητας, αλλά η επιτυχία της 1^{ης} Ιουνίου θα εξαρτιόταν από το τί θα ακολουθούσε μετά την 30^η Ιουλίου³¹³.

Από την αντίπερα όχθη, αντιπαραβάλλονταν οι απόψεις του Ανδρέα Παπανδρέου σχετικά με τις πολιτικές εξελίξεις που αναπτύχθηκαν μέσα από άρθρο της εφημερίδας «*Μακεδονία*» με τίτλο: «*Τέρμα στις ψευδαισθήσεις*». Μέσα σε άλλα κατηγόρησε την παλιά πολιτική ηγεσία πως επέμενε να διατηρεί αυταπάτες ως προς την πορεία της χώρας. Στη συνέχεια επιτέθηκε δριμύτατα κατά των Ηνωμένων Πολιτειών τις οποίες κατηγορεί για τη συνέχιση του πολιτικού καθεστώτος και εναντίον του βασιλιά που το αποκαλεί «φορέα των ξένων συμφερόντων». Έπειτα, αναφέρθηκε στο δημοψήφισμα και διατύπωσε την άποψη ότι το «ΟΧΙ» θα αποτελούσε λάθος πρώτου μεγέθους γιατί όπως το «ΝΑΙ», αποτελούσε ουσιαστική αποδοχή και νομιμοποίηση του σημερινού πολιτικού καθεστώτος³¹⁴. «*Είναι λέγει παγίδα και Δούρειο ίππος που θα οδηγήσει εις την ίδια κατάληξη... Η αγωνιστική πράξη είναι η άρνηση συμμετοχής στο διατεταγμένο δημοψήφισμα και τούτο εκφράζεται με το άκυρο ψηφοδέλτιο (το λευκό)*».

Ο λαός καλούνταν να εγκρίνει συνταγματικές ρυθμίσεις και οκταετή θητεία Προέδρου. Όχι να εκλέξει Πρόεδρο Δημοκρατίας, αλλά να αποδεχθεί τον αυτοχειροτονηθέντα σημερινό προσωρινό Πρόεδρο. Το ότι οι προς έγκριση προτάσεις βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με την έννοια της δημοκρατίας ήταν κάτι παραπάνω από προφανές. Εκείνο που ήταν όμως ακατανόητο η επιμονή με την οποία οι προτάσεις αυτές προβάλλονταν ως πεμπτουσία της δημοκρατίας και ως πρότυπο για την διάπλαση σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας. Ήταν προφανές πως το δημοψήφισμα³¹⁵ προκηρύχθηκε με μοναδικό σκοπό την επιβολή του Παπαδόπουλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας με δικαιώματα που είχαν πολύ μικρή σχέση με τη δημοκρατία. Στις φιλελεύθερες δημοκρατίες υπήρχαν σχετικές ασφαλιστικές δικλείδες που περιόριζαν την παντοδυναμία του ενός, πράγμα που δε συνέβαινε σε αυτή την περίπτωση. Εξάλλου ο Παπαδόπουλος εμφανίστηκε ως εκπρόσωπος και

³¹³Σπ. Β. Μαркеζίνης, *Αναμνήσεις*, Τόμος Ζ', 1972-1974, Εκδόσεις: Σπ. Β. Μαркеζίνη, Α.Ε., Αθήναι, σσ. 213-258.

³¹⁴Εφημερίδα «*Μακεδονία*», φ. 25/7/1973, σ. 4.

³¹⁵Κωνσταντίνος Διγκαβέ, Δικηγόρου Θεσσαλονίκης, *Το ημερολόγιο της χουντικής επταετίας* (21/4/1967 - 23/7/1974), Περιέχει: ονόματα Υπουργών-Υφυπουργών-Γεν. Γραμματέων-Υποψηφίων-Μελών Σ.Ε.-Μελών ΕΠΟΚ κλπ, Θεσσαλονίκη.

αρχηγός της Επανάστασης της 21^{ης} Απριλίου, ως υπουργός, ως πρωθυπουργός, αντιβασιλέας, προσωρινός πρόεδρος της δημοκρατίας. Επίσης, καμία σημαντική πράξη δεν είχε σημειωθεί την προηγούμενη εξαετία ώστε να διαπιστώσει ο ελληνικός λαός τις δημοκρατικές αντιλήψεις του υποψήφιου προέδρου. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν ήταν πολύ να ζητείται από τον λαό να παραδώσει τη μοίρα της χώρας του για 8 χρόνια σε έναν χωρίς τη δυνατότητα ελέγχου, χωρίς καμία εγγύηση, μόνο με την υπόκρουση του μεσσιανισμού που καλλιεργείται από όλα τα κρατικά μέσα;

Λίγες μόλις ημέρες πριν το δημοψήφισμα³¹⁶, η ένταση του αγώνα είχε κορυφωθεί. Η κυβερνητική εκστρατεία διαφώτισης του λαού προκειμένου να υπερψηφιστεί το σύνταγμα εντεινόταν συνεχώς με αποκορύφωμα το διάγγελμα του Γ. Παπαδόπουλου που θα μεταδιδόταν από την τηλεόραση και το ραδιόφωνο το βράδυ της Πέμπτης. Ακόμα και μια ημέρα πριν, υπήρχε απόλυτη μυστικοπάθεια σχετικά με το διάγγελμα. Όσο και αν οι δημοσιογράφοι ζητούσαν πληροφορίες, οι αρμόδιοι κύκλοι απαντούσαν πως δεν γνώριζαν κάτι σχετικό. Πληροφορίες όμως της εφημερίδας «Μακεδονία» ανέφεραν ότι ο πρόεδρος Παπαδόπουλος θα εξηγούσε τους λόγους της πολιτειακής μεταβολής της 1^{ης} Ιουνίου και θα αναφερόταν στις μετά το δημοψήφισμα αναμενόμενες εξελίξεις³¹⁷.

Καμία εξαγγελία μέτρων, ούτε άρση του στρατιωτικού νόμου στην περιοχή της πρωτεύουσας, ούτε πολιτική λήθη και επιείκεια περιείχε το διάγγελμα του προέδρου Γ. Παπαδόπουλου στον ελληνικό λαό εν όψει του δημοψηφίσματος. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος αναφέρθηκε στις θέσεις της επαναστατικής κυβέρνησης, οι οποίες αναπτύχθηκαν και στην περιοδεία των αντιπροέδρων και υφυπουργών της. Χαρακτηριστικό σημείο του διαγγέλματος του ήταν το αναφερόμενο στην περίπτωση επικράτησης του «ΟΧΙ». Επί του θέματος τόνισε πως η επανάσταση υπάρχει, δεν θα παραιτηθεί από την εξυγιαντική αποστολή της και δεν θα να ανατραπεί. Αυτό όμως, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των πολιτικών παρατηρητών, σήμαινε πως σε κάθε περίπτωση, ακόμα και αυτής της αρνητικής ψήφου, θα διατηρούσαν την εξουσία τους. Στη συνέχεια ο Παπαδόπουλος βεβαίωσε ότι αναλαμβάνοντας την προεδρία της δημοκρατίας θα έθετε αμέσως σε κίνηση τις νέες πολιτειακές λειτουργίες όσον αφορά τη συγκρότηση του συνταγματικού δικαστηρίου για τη λειτουργία κομμάτων και διενέργειας εκλογών για την ανάδειξη βουλής και πολιτικής κυβέρνησης.

Στη συνέχεια δήλωσε πως θα έθετε οριστικό τέλος στο καθεστώς των εκτάκτων εξουσιών με πλήρη λειτουργία όλων των συνταγματικών εγγυήσεων για τις ελευθερίες του ανθρώπου και του πολίτη και θα ασκούσε ακοιμάτιστη εθνική εξουσία. Ακόμη δήλωσε πως θα εφαρμόζε το σύνταγμα και τους νόμους με αυστηρότητα και προς κάθε κατεύθυνση. Τέλος, τόνισε πως θα εξοβελίσει κάθε σπέρμα διαχωρισμού σε βάρος και της πιο αδύναμης ομάδας, θα προασπίσει την ένταξη της Ελλάδας στην παράταξη του ελεύθερου κόσμου, θα σεβαστεί τις

³¹⁶ Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 21/7/1973, σ.15.

³¹⁷ Εφημερίδα «Ταχυδρόμος», φ. 28/7/1973, σ. 1.

συμμαχικές υποχρεώσεις και θα διατηρήσει φιλικές σχέσεις με όλες τις χώρες, υπό τον όρο βέβαια της αμοιβαιότητας³¹⁸.

Μέρος του διαγγέλματος του Παπαδόπουλου έχει ως εξής: «Με την προσέλευσιν σου εις τας κάλπας την προσεχίν Κυριακήν και με την φωτισμένην θετικήν ψήφωσιν σου υπέρ της προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, θα εγκαινιάσης νέον κεφάλαιον της ελληνικής ιστορίας. Εις χείρας σου πλέον ευρίσκεται το μέλλον της πατρίδος... Έχει μεγάλην κοινωνικήν και πολιτικήν σημασίαν η εκτίμησις του πραγματικού χαρακτήρος της επεμβάσεως, η οποία έγινε τότε... Η επανάστασις της 21^{ης} Απριλίου ευθύς εξαρχής διεκήρυξε και δεν έπαυσεν έκτοτε να τονίζει emphaticώς ότι αποβλέπει εις την εκπλήρωσιν επαναστατικής αποστολής προς πολιτικήν, οικονομικήν, διοικητικήν και κοινωνικήν εξυγίανσιν και όχι εις επιβολήν προσωποπαγούς καθεστώτος... Εχρειάζετο νέος τύπος δημοκρατίας και αυτός καθορίζεται δια του ψηφίσματος, το οποίο ετέθη εγκαίρως υπ' όψιν του έθνους και θα κριθή με την ελευθέραν ετυμηγορίαν των πολιτών κατά το δημοψήφισμα της Κυριακής». Τέλος, στην ερώτηση «Εάν το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος είναι αρνητική, αυτό θα σημαίνει ανατροπή της επανάστασης και επάνοδο του προηγούμενου πολιτειακού καθεστώτος;» ο Παπαδόπουλος αποκρίθηκε πως η επανάσταση ήταν σίγουρη ότι το αποτέλεσμα θα ήταν θετικό. Έπρεπε λοιπόν να τονιστεί άπαξ δια παντός ότι η επανάσταση υπήρχε, ότι δεν παραιτούνταν της εξυγιαντικής αποστολής της και ότι δεν ανατρεπόταν³¹⁹. Μια επανάσταση θα ανατρεπόταν μόνο όταν ερχόταν σε αντίθεση με τις τάσεις της κοινωνίας, από τους κόλπους της οποίας αναδύθηκε για να την εξυγιάνει.

Παρά την αναμονή ανακοίνωσης εντυπωσιακών μέτρων, το διάγγελμα του Γ. Παπαδόπουλου δεν άλλαξε τίποτα στην υπάρχουσα εικόνα. Ο πρόεδρος κάλεσε το λαό να ψηφίσει «ΝΑΙ», απηύθυνε προειδοποιήσεις, έδωσε υποσχέσεις αλλά δεν εξάγγειλε τίποτα από όσα φημολογούνταν έντονα τις τελευταίες μέρες. Οι εικασίες του φιλοκυβερνητικού Τύπου περί μέτρων επιείκειας δεν επιβεβαιώθηκαν. Ούτε ο στρατιωτικός νόμος έπαψε να υπάρχει, ούτε γενική αμνηστία δόθηκε. Ωστόσο ο χθεσινός λόγος είχε τη διττή υπόσταση που διακρίνει τα διαγγέλματα του Παπαδόπουλου: υποσχέσεις και προειδοποιήσεις-απειλές. Υπάρχει η υπόσχεση ότι θα τερματίσει το καθεστώς των έκτακτων εξουσιών και θα λειτουργήσουν όλες οι συνταγματικές εγγυήσεις για τις ελευθερίες του ανθρώπου και του πολίτη μόλις αναλάβει τα καθήκοντα του. Αυτό σημαίνει ότι ο στρατιωτικός νόμος θα αρθεί εφόσον επικρατήσει το «ΝΑΙ» τέλος Αυγούστου που θα επικυρωθούν τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος από τον Άρειο Πάγο και αναλάβει επισήμως τα καθήκοντα του. Υπάρχει ακόμη μια σειρά υποσχέσεων για τον τρόπο με τον οποίο προτίθεται να προεδρεύσει ο Παπαδόπουλος. Υπάρχει τέλος στο διάγγελμα και η απειλή ότι τυχόν καταψήφιση του Ψηφίσματος δεν σημαίνει αποχώρηση της επανάστασης αλλά θα προκαλέσει καθυστέρηση των διαδικασιών επιστροφής της χώρας στην ομαλότητα. Στο μεταξύ, υπογραμμίζεται ο ρόλος των στρατιωτικών

³¹⁸Τα Νέα, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, 9^{ος} Τόμος, Νικητές Και Ηττημένοι 1949-1974, Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 121-142 και Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 28/7/1973, σ. 1.

³¹⁹Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 28/7/1973, σ. 4 και εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 28/7/1973, σ. 6.

δυνάμεων στον τόπο, δηλαδή η επανάσταση εξακολουθεί και δεν υπάρχει δύναμη ικανή να την ανατρέψει τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό³²⁰.

Μετά από την εγκαθίδρυση με συντακτική πράξη του πολιτεύματος της προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, πραγματοποιήθηκε το δεύτερο δημοψήφισμα της στρατιωτικής δικτατορίας στις 29 Ιουλίου 1973. Σκοποί του δημοψηφίσματος, όπως προαναφέραμε, ήταν η κύρωση σχεδίου ψηφίσματος «περί τροποποιήσεως του από 15^{ης} Νοεμβρίου 1968 Συντάγματος» και, η εκλογή προέδρου (Παπαδόπουλος) και αντιπροέδρου (Αγγελής) της δημοκρατίας³²¹. Τα αποτελέσματα ήταν τα εξής³²².

Εγγεγραμμένοι: 5.840.981

Ψήφισαν: 4.992.032

Έγκυρα: 4.934.424

ΝΑΙ: 3.870.124 (78,4%)

ΟΧΙ: 1.064.300 (21,6%)

Άκυρα: 57.608

Οι αντιδράσεις για το νέο Σύνταγμα ήταν έντονες. Ο Κωνσταντίνος απηύθυνε από το Λονδίνο δύο μηνύματα με τα οποία έκανε καταγγελία για τη διαδικασία του δημοψηφίσματος, υποσχόμενος ότι μετά την πτώση της δικτατορίας το Σύνταγμα αυτό θα υποβαλλόταν σε δημοψήφισμα. Ανάλογες ήταν και οι δηλώσεις του Κων/νου Καραμανλή. Στην Αθήνα ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Γεώργιος Μαύρος είχαν οργανώσει επιτροπή πολιτικών με πρόθεση τον αγώνα υπέρ του «ΟΧΙ».

Ο έλεγχος για τη σωστή διεξαγωγή των εκλογικών διαδικασιών πραγματοποιήθηκε από το αρμόδιο δικαστήριο, τον Άρειο Πάγο. Το ανώτατο δικαστήριο επικύρωσε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δια των υπ' αριθ. 753/73 και 754/73 αποφάσεων του. Αρκετοί ήταν όμως οι πολίτες που υπέβαλαν ενστάσεις κατά της εγκυρότητας του δημοψηφίσματος και κατηγόρησαν ως ψευδή τα αποτελέσματα του. Ο Άρειος Πάγος, για να απορρίψει τις εν λόγω ενστάσεις, με μια αξιοθρήνητη απόφαση για τα χρονικά της ελληνικής δικαιοσύνης, ισχυρίστηκε αυτολεξεί πως: *«εκδοθείσα επί τη καταργήσει της Βασιλείας και εκπτώσει του Βασιλέως και των διαδόχων αυτού, προς εγκαθίδρυσιν Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, συνιστώσα επανάστασιν, ως στρεφόμενη κατά του ανωτάτου εν τη πολιτειακή ιεραρχία θεσμού, είναι ισχυρά, καθ' ο απορρέουσα εκ της εκτάκτου εξουσίας της εκδόσεως και φερούσης την ευθύνην αυτής, λυθείσης δε αυτομάτως πάσης εκ της προηγούμενης ισχύος του Συντάγματος του 1968 δεσμεύσεως, Κυβερνήσεως, προς αντιμετώπισιν της εν των άνω επαναστατικής πράξεως προκυψάσης και της εν τη μνησθείση συντακτική πράξει επικαλουμένης ανάγκης εισόδου της χώρας εις πλήρη*

³²⁰Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 28/7/1973, σ. 1.

³²¹Κωνσταντίνος Διγκαβέ, *Το ημερολόγιο της χουντικής επταετίας (21/4/67-23/7/74)*, Περιέχει ονόματα Υπουργών – Υφυπουργών – Γεν. Γραμματέων – Υποψηφίων – Μελών ΕΠΟΚ κλπ, σσ. 15-16.

³²²Κώστας Διγκαβέ, *Εκλογές στην Ελλάδα 1844-1985*, σσ. 44-45.

πολιτικήν ομαλότητα»³²³. Επίσης, ο Άρειος Πάγος απέρριψε τις ενστάσεις που αναφέρονταν στην απαγόρευση συγκεντρώσεων υπέρ του «ΟΧΙ» και στη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου. Όσον αφορά δε τις παραβάσεις που πραγματοποιήθηκαν την ημέρα της ψηφοφορίας, απορρίφθηκαν και αυτές με το εξής παράλογο επιχείρημα: εφόσον είχαν γίνει κάποιες παραβάσεις, δεν θα μπορούσαν να μεταβάλουν το συνολικό αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος³²⁴.

Την 30^η Ιουλίου, το εξώφυλλο της εφημερίδας «Μακεδονία» όπως άλλωστε και των υπόλοιπων εφημερίδων, επικεντρώθηκε στα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος. Όπως αναφέρθηκε, τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας, τα οποία ανέβάζαν το «ΝΑΙ» μέχρι και τις πρωινές ώρες στο 82,4%, δεν ήταν αυτά που ανέμενε η κυβέρνηση, ήταν υπεράνω των προσδοκιών τους. Παρ' όλα αυτά το ποσοστό του «ΝΑΙ» στη Θεσσαλονίκη έφτασε το 69,61%, σε αντίθεση με το «ΟΧΙ» που άγγιξε το 30,39%. Με τίτλο «Χάσμα στα ποσοστά Αθηνών και επαρχιών» άρχιζε το πρωτοσέλιδο της η εφημερίδα «Τα Νέα». Δύο Ελλάδες διαφορετικές εμφανίζονται μέσα από τα επίσημα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος. Η μια Ελλάδα που αντιπροσωπεύεται από την πρωτεύουσα της χώρας και φαίνεται να ψήφισε με ποσοστό 43% υπέρ του «ΟΧΙ» παρ' όλη την ύπαρξη του στρατιωτικού νόμου. Η άλλη Ελλάδα έδωσε αποτελέσματα εκ διαμέτρου αντίθετα: Το «ΝΑΙ» εμφανίζει εκεί ποσοστό 90% περίπου, ενώ το «ΟΧΙ» πέφτει αντίστοιχα στο 10%. Πώς μπορεί να ερμηνευθεί η διάσταση αυτή; Είναι άραγε μια φυσιολογική αντίδραση του συνήθως συντηρητικού πληθυσμού της υπαίθρου υπέρ του Ναι ή αποτελεί απόδειξη φοβίας ή υπακοή στα κυβερνητικά συνθήματα³²⁵; Και από την άλλη μεριά μήπως το αυξημένο «ΟΧΙ» στην Αθήνα θα ήταν ακόμα υψηλότερο αν οι συνθήκες της ψηφοφορίας ήταν διαφορετικές; Μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες δεν είχαν ανακοινωθεί τα τελικά αποτελέσματα σε σύγκριση μάλιστα με το προηγούμενο δημοψήφισμα του οποίου τα αποτελέσματα ήταν ήδη γνωστά αρκετές ώρες νωρίτερα. Τι προκάλεσε τη δυστοκία των ελεγκτών και την καθυστέρηση των ανακοινώσεων;

Η εφημερίδα «Βήμα» αναφερόμενη στις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε το δημοψήφισμα, σχολίασε την απαράδεκτη συνέχιση της ισχύς του στρατιωτικού νόμου και την έλλειψη δυνατότητας επικοινωνίας των αντιφρονούντων. Οι συνθήκες θα μπορούσαμε να πούμε πως προκαθόρισαν εν μέρει τα ανακοινωθέντα αποτελέσματα. Όσο για την τεράστια διάσταση στα ποσοστά μεταξύ Αθήνας και επαρχίας, προβλήθηκε το επιχείρημα πως η ισχύς του στρατιωτικού νόμου στην Αθήνα απέδειξε το αδιάβλητο των αποτελεσμάτων. ήταν όμως αυτό ο επιχείρημα σταθερό; Ναι μεν η Αθήνα ψήφισε υπέρ του «ΟΧΙ» με ισχύοντα τον στρατιωτικό νόμο, ενώ η απελευθερωμένη επαρχία έμεινε στο 92% υπέρ του «ΝΑΙ» αλλά ήταν προφανέστατο πως η σκιά του στρατιωτικού νόμου «σκίασε» τη ψυχολογία της επαρχίας. Μπορεί ο ελληνικός λαός να παρουσιαζόταν πιο συντηρητικός ή πιο

³²³Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σ. 293.

³²⁴ΤΑ ΝΕΑ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9^{ος} τόμος, Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974, Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 121-142.

³²⁵Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 30/7/1973, σ. 1.

προοδευτικός κατά διαμερίσματα της χώρας, σε θέματα όμως θεμελιώδη παρέμειναν ψυχολογικά και ιδεολογικά αντίστοιχες οι αναλογίες μεταξύ Αθηνών και επαρχίας. Αλλά ότι οι συνθήκες αποδείχθηκαν πολύ πειστικότερες στην επαρχία αυτό είναι αναμφισβήτητο.

Όσον αφορά τα πολυαναμενόμενα αποτελέσματα³²⁶, έγκυροι πολιτικοί παρατηρητές και ανταποκριτές και απεσταλμένου του ξένου τύπου υπογράμμισαν τα ακόλουθα: Πρώτον, τα ευμενή για την κυβέρνηση αποτελέσματα άρχισαν να μεταδίδονται από τις οχτώ η ώρα το βράδυ και προέρχονταν μεμονωμένα και σποραδικά από διάφορα επαρχιακά και εκλογικά τμήματα. Τα αποτελέσματα εκλογικών τμημάτων στην Αθήνα και τον Πειραιά, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις υποβίβασαν το «ΝΑΙ» με ποσοστά κάτω του 50%, μεταδόθηκαν πολύ αργότερα. Δεύτερον, σημειώθηκε σημαντική διαφορά ποσοστών μεταξύ των αποτελεσμάτων των Αθηνών και των αποτελεσμάτων των επαρχιών. Τρίτον, το ποσοστό για το αποτέλεσμα που δόθηκε στις 8.25' από το υπουργείο εσωτερικών και έφτανε το 97,7% , άρχισε σύντομα να πέφτει κάτω από το 90% εφόσον προστέθηκαν τα δυσμενή αποτελέσματα από την Αθήνα και ορισμένες επαρχίες. Τέταρτον, ο πρώην πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος χαρακτήρισε το αποτέλεσμα ως προσβολή για τον ελληνικό λαό και τόνισε πως θα υπέβαλε ένσταση στον Άρειο Πάγο για τη γνησιότητα του δημοψηφίσματος. Αυτολεξεί ανέφερε: *«Δεν υπάρχει επί της γης λαός που θα εψήφιζεν ελευθέρως υπέρ κρατούντων εις τοιούτον ποσοστόν. Τα δοθέντα εις την δημοσιότητα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος είναι απολύτως αντίθετα προς την πραγματικήν θέλησιν του υπερήφανου λαού μας»*³²⁷. Αρνούμαι την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων αυτών διότι τιμώ τους συμπατριώτας μου». Τέλος, το τελικό αποτέλεσμα ήταν αισθητά κατώτερο από όσο υπολόγιζε η κυβέρνηση.

Από την αντίθετη μεριά, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός εσωτερικών Στ. Παττακός, μιλώντας στους εκπροσώπους του τύπου και των μέσων ενημέρωσης, τόνιζε τα εξής: *«Έχομεν κύριοι δημοκρατίαν αληθή, γνησίαν και η αφετηρία ήδη διανοίγεται προς την λεωφόρον των ιδεωδών εκείνων, τα οποία την διανθίζουν και την καθιστούν πολύτιμον οδηγόν εις τας σκέψεις μας, ασφαλή εγγύησιν εις την κοινωνικήν έκφρασιν των ελευθεριών. Ιστορική είναι η φάσις εις την εθνικήν και κοινωνικήν ζωήν του τόπου, εις την θεσμοποίησιν των ελευθεριών, αι οποίαι συνθέτουν τον ομαλόν δημοκρατικόν βίον και εξασφαλίζουν το ευτυχές μέλλον των επερχόμενων γενεών, τον δημοκρατικόν θεσμόν εις τον ευπαθήν χώρον εις τον οποίον έκαστος εξ υμών όλων έχει τας ευθύνas του δια την εξασφάλισιν της τάξεως...»*.

³²⁶Κώστας Διγκαβέ, *Εκλογές στην Ελλάδα 1844-1985*, Α' έκδοση, Εκδόσεις Μάλλιарης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη και Μανούσος Πλουμίδης, *Ο αιφνιδιασμός της 21^{ης} Απριλίου 1967*, Πολιτική ανάλυσις, Γόρδιος, Αθήνα, σσ. 165-184 και 250-259.

³²⁷Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 25/7/1973, σ. 1.

10. Η οριστική κατάργηση του βασιλικού θεσμού με το δημοψήφισμα του 1974

Η μεταπολιτευτική περίοδος αποτέλεσε μια βαθιά τομή στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας και αποτέλεσε μια περίοδο με εσωτερική ενότητα, μια περίοδο που έχει συνδεθεί στον κοινό νου της χώρας με το όνομα του Κωνσταντίνου Καραμανλή³²⁸. Ύστερα από 11 χρόνια απουσίας από την ενεργό πολιτική ζωή, ο Καραμανλής έδωσε ξανά το παρόν, όταν ο ελληνικός λαός τον κάλεσε να αναλάβει την ηγεσία μιας κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και να βγάλει τη χώρα από το πολιτικοστρατιωτικό αδιέξοδο που είχαν οδηγήσει οι πραξικοπηματίες Συνταγματάρχες³²⁹. Από τις πρώτες κιόλας ώρες της 24^{ης} Ιουλίου 1974, ο πρωθυπουργός βρέθηκε αντιμέτωπος με μια πραγματικά ιστορική πρόκληση που έμελλε να προσδιορίσει το μέλλον της δημοκρατίας και την νομιμότητα του έθνους. Φτάνοντας στο αεροδρόμιο του Ελληνικού, ο Κ. Καραμανλής έκανε τις παρακάτω δηλώσεις: *«Είμαι ευτυχής που επιστρέφω εις την πατρίδα. Ήλθα δια να συμβάλω με όσας δυνάμεις διαθέτω εις την αποκατάστασιν της ομαλότητος και της Δημοκρατίας... Είμαι βέβαιος, ότι ηνωμένες όλες οι εθνικές δυνάμεις του τόπου, θα καταστήσουν το όραμα της αναγεννωμένης Ελλάδος πραγματικότητα. Σας ευχαριστώ και παρέχω την διαβεβαίωσιν ότι θα πράξω ό,τι εξαρτάται από εμέ ώστε να αντιμετωπισθή επιτυχώς η παρούσα κρίσις και ιδή η Ελλάς ημέρας καλύτερας»*³³⁰.

Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε τα καθήκοντα του, ο Καραμανλής είχε να αντιμετωπίσει τα δύσκολα και αλληλεμπλεκόμενα προβλήματα της χώρας. Τα προβλήματα, πέρα από την αντιδικία με την Τουρκία και την προσπάθεια αναχαίτισης της στην Κύπρο, ήταν και στον εσωτερικό τομέα τρομακτικά. Αναλυτικότερα, η δημοκρατία έπρεπε να προστατευτεί από όσους την επιβουλευόνταν ακόμα. Επιπλέον, έπρεπε να εξαρθρωθούν όλοι οι μηχανισμοί της δικτατορίας όπως και άλλες στρατιωτικές κλίκες που προσδοκούσαν στην αποδιοργάνωση του κράτους ώστε να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία να δράσουν. Άλλο ένα βασικό εσωτερικό πρόβλημα αποτελούσε και η διοικητική μηχανή, η οποία έπρεπε να δραστηριοποιηθεί για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της οικονομικής κατάρρευσης. Τέλος, έπρεπε να δοθούν οι ικανοποιήσεις που περίμενε ο ελληνικός λαός, στο μέτρο όμως εκείνο που δεν θα επέτρεπε να δημιουργηθεί κλίμα μισαλλοδοξίας, το οποίο θα δίχαζε για ακόμη μια φορά το έθνος³³¹.

Ο Κ. Καραμανλής κατάφερε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα προβλήματα των πρώτων εξήντα κρίσιμων ημερών. Μπόρεσε να αξιοποιήσει όλη την

³²⁸Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, σσ. 25-33 και *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η εποχή του*, Επιμέλεια: Τάσος Σακελλαρόπουλος, σ. 132.

³²⁹Νικόλαος Α. Σταύρου, *Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις, Ο πολιτικός ρόλος των Ελλήνων στρατιωτικών*, Πρόλογος Γεωργίου Ιορδανίδη Υποστράτηγου ε.α., σσ. 224-227.

³³⁰Μανώλης Γλέζος, *Από τη δικτατορία στη Δημοκρατία*, σ. 63.

³³¹Η Καθημερινή, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη Μεταπολίτευση*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, σ. 16 και Τάκης Λαμπριάς, *Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή, Στην σκιά ενός μεγάλου*, Β' έκδοση, σ. 28.

μεταπολιτευτική ευφορία που προκάλεσε η επάνοδος του και την εγγύηση ότι δε θα υπήρχε εμπλοκή της Ελλάδας σε πόλεμο ή σε μια νέα δικτατορική εκτροπή. Με αυτόν τον τρόπο εξισορρόπησε σε μεγάλο βαθμό τη φόρτιση που υπήρχε ανάμεσα στις λαϊκές ριζοσπαστικοποιημένες δυνάμεις και στον στρατό που είχε τεθεί σε «πολιτική διαθεσιμότητα»³³².

Το επόμενο βήμα του πρωθυπουργού ήταν να προχωρήσει στην προσφυγή στον λαό, καθώς πίστευε πως επειδή η κυβέρνηση ήταν από τη φύση της μεταβατική, δεν θα μπορούσε να αποδώσει μόνιμο και δημιουργικό έργο³³³. Η προεκλογική διαμάχη περιστράφηκε κυρίως γύρω από τρεις άξονες: τον καθεστωτικό, την κάθαρση των ενόπλων δυνάμεων και του κρατικού μηχανισμού και το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας (οι σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ, τη Δύση και την Τουρκία). Πράγματι, ο Καραμανλής κατάφερε να χειριστεί τα φλέγοντα αυτά θέματα. Αρχικά, δεν ενέπλεξε το ζήτημα του καθεστώτος στην προεκλογική αντιπαράθεση. Άλλωστε, με την συντακτική πράξη της 4^{ης} Οκτωβρίου 1974 «περί προσφυγής εις την λαϊκήν ετυμηγορίαν προς ολοκλήρωση της δημοκρατικής νομιμότητας» προβλεπόταν η διεξαγωγή δημοψηφίσματος αμέσως μετά τις εκλογές «προς καθορισμόν της μορφής του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας». Στο θέμα της «αποχουντοποίησης» υποστήριξε ότι έλαβε μέτρα ώστε να ανοίξει ο δρόμος για τη δικαστική δίωξη των δικτατόρων. Χαρακτηριστικά, τόνισε πως «ο κολασμός των αδικημάτων είναι έργο της ανεξάρτητης δικαιοσύνης, η οποία όμως δεν εκδίδεται αλλά κρίνει και τιμωρεί εν ονόματι του λαού και σύμφωνα με τους νόμους». Τέλος, στο θέμα της εθνικής ανεξαρτησίας επιλύθηκε με μια θεαματική αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ³³⁴.

Στις 17 Νοεμβρίου 1974 έγιναν οι πρώτες ελεύθερες εκλογές και ο λαός με ποσοστό 54,37% (2.669.113 ψήφοι) έδωσε μια δημοψηφισματικού χαρακτήρα συγκατάθεση στον Καραμανλή να προχωρήσει και να ολοκληρώσει τη μετάβαση. Αναλυτικά, στις εκλογές ψήφισαν 4.963.558 ψηφοφόροι από τους 6.241.066 εγγεγραμμένους πολίτες, η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις συγκέντρωσε 1.002.559 ψήφους (20,42%), το ΠΑΣΟΚ 666.413 (13,58%), η Ενωμένη Αριστερά 464.787 (9,47%) και η Εθνική Δημοκρατική Ένωση με επικεφαλής τον Πέτρο Γαρουφαλιά 52.768 ψήφους (1,08%). Η πρώτη πράξη του Καραμανλή μετά την ορκωμοσία του ήταν η άμεση συγκρότηση ενός κυβερνητικού κλιμακίου ώστε να αντιμετωπίσει χωρίς καθυστέρηση τα καίρια ζητήματα που αναζητούσαν λύση.

Η νέα μετεκλογική κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή ορκίστηκε στις 21 Νοεμβρίου 1974 και τα σημαντικότερα υπουργεία ανέλαβαν οι Π. Παπαληγούρας (Συντονισμού και Προγραμματισμού), Ευ. Αβέρωφ (Εθνικής Αμύνης), Γ. Ράλλης (Προεδρίας), Δ. Μπίτσιος (Εξωτερικών), Κ. Στεφανόπουλος (Εσωτερικών), Σ. Γκίκας (Δημοσίας Τάξεως), και Π. Ζέπος (Υγείας)³³⁵. Ο Καραμανλής είχε αρχικά σπεύσει να

³³²Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1974-1992)*, σ. 29.

³³³Τάκης Λαμπρίας, *Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή, Στη σκιά ενός μεγάλου*, Β' έκδοση, σ. 28-30.

³³⁴Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σ. 30.

³³⁵ο.π., σ. 151.

επιζητήσει τη συνεργασία του Π. Κανελλόπουλου, ο οποίος δεν δέχτηκε να αναλάβει τη θέση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης, καθώς είχε αγωνιστεί τόσα χρόνια και πριν από την 21^η Απριλίου, είχε περάσει και από τη δοκιμασία της επταετίας και ένιωθε κουρασμένος. Παρ' όλα αυτά υποσχέθηκε να βοηθήσει το έργο της κυβέρνησης³³⁶.

Από την πρώτη κιόλας ημέρα της ορκωμοσίας της κυβέρνησης άρχισε μια νέα προεκλογική περίοδος εν όψει του δημοψηφίσματος που θα πραγματοποιούνταν στις 8 Δεκεμβρίου. Ουσιαστικά, το δημοψήφισμα θα έκρινε δύο σημαντικά ζητήματα: σε θεσμικό επίπεδο τον τρόπο ανάδειξης του αρχηγού του κράτους (θα ήταν αιρετό ή κληρονομικό πρόσωπο) και σε πολιτικό επίπεδο την επιστροφή ή όχι του βασιλιά Κωνσταντίνου Β', ο οποίος μετά το αποτυχημένο του πραξικόπημα εναντίον των συνταγματαρχών στις 13 Δεκεμβρίου 1967 βρισκόταν εκτός Ελλάδας. Το σύστημα διακυβέρνησης, αν δηλαδή η δημοκρατία θα ήταν Προεδρευόμενη ή Προεδρική, αποτελούσε θέμα για το οποίο ήταν αρμόδια να αποφασίσει η Ε' Αναθεωρητική Βουλή³³⁷.

Εν όψει του δημοψηφίσματος, η εφημερίδα «Ταχυδρόμος» δημοσίευσε άρθρο που αφορούσε άμεσα τους μισθωτούς εκλογείς και την άδεια μετ' αποδοχών που δικαιούνταν για να ψηφίσουν. Διευκρινιζόταν μέσα σε άλλα πως η συγκεκριμένη άδεια ίσχυε μόνο για τους μισθωτούς, οι οποίοι υπόκεινται σε ποινικές κυρώσεις σε περίπτωση που δεν ασκούσαν το εκλογικό τους δικαίωμα. Ακόμα, αναφερόταν σε μισθωτούς που ψήφιζαν σε εκλογικό τμήμα μακριά από τον τόπο εργασίας τους. Επιπλέον, ο υφυπουργός Εσωτερικών κ. Μοάτσος ενημέρωνε πως εντός δύο ή τριών ημερών θα εκτυπώνονταν τα ψηφοδέλτια της αβασίλευτης δημοκρατίας, τα οποία θα προωθούνταν αμέσως στις νομαρχίες, προκειμένου στη συνέχεια να σταλούν σε εκλογικά τμήματα. Προσέθεσε μάλιστα πως τα ψηφοδέλτια της βασιλευόμενης δημοκρατίας είχαν ήδη σταλεί. Διευκρίνισε επίσης πως υπήρχε απόθεμα ψηφοδελτίων, ώστε αν παρουσιαζόταν ανάγκη να τροφοδοτούνταν τα εκλογικά τμήματα. Το υπέρ της πρώτης ψηφοδέλτιο θα ήταν λευκό και θα αναγραφόταν επ' αυτού «Βασιλευόμενη Δημοκρατία» με καφέ γράμματα. Το υπέρ της «Αβασίλευτης Δημοκρατίας» θα ήταν επίσης λευκό και θα αναγραφόταν επάνω του «Αβασίλευτος Δημοκρατία» με πράσινα γράμματα. Τέλος, τα χειρόγραφα ψηφοδέλτια με τις λέξεις «βασιλευόμενη» ή «αβασίλευτη δημοκρατία» θα θεωρούνταν άκυρα.

Σύμφωνα με την ανακοίνωση της διεύθυνσης της αστυνομίας για τα μέτρα της τάξης πριν και κατά την ημέρα του δημοψηφίσματος, οι συγκεντρώσεις και οι ομιλίες έπρεπε να πραγματοποιούνται εντός κλειστών χώρων με προηγούμενη έγγραφη ανακοίνωση από τα κόμματα και τα αναγνωρισμένα σωματεία³³⁸. Επίσης, απαγορευόταν η τοιχοκόλληση και η διανομή φωτογραφιών και οι εκτελέσεις διαφημίσεων έπρεπε να διαθέτουν άδεια. Ακόμη, η τοποθέτηση μεγάλων σε εξωτερικό χώρο απαγορευόταν ρητά. Επιπλέον, η λειτουργία δημόσιων κέντρων την

³³⁶Η Καθημερινή, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη Μεταπολίτευση, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, σ. 16 και Τάκης Λαμπρίας, Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή, Στην σκιά ενός μεγάλου, Β' έκδοση, σ. 16.

³³⁷Γιώργος Αναστασιάδης, Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1974-1992), σσ. 35-36.

³³⁸Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 3/12/1974, σ. 5.

ημέρα του δημοψηφίσματος απαγορευόταν, εκτός από τα εστιατόρια, τα θέατρα και το κινηματογράφο. Τέλος, απαγορευόταν αυστηρά η πώληση και η διανομή αλκοολούχων ποτών μια ημέρα πριν και κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος.

Τα αποτελέσματα θα μεταδίδονταν στο υπουργείο των Εσωτερικών άμεσα και τηλεφωνικώς για κάθε εκλογικό τμήμα και αργότερα θα μεταδίδονταν τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα ανά δέκα είκοσι και λοιπά τμήματα. Μόλις συγκεντρώνονταν τα αποτελέσματα, θα μεταδιδόταν στο υπουργείο το σύνολο του αποτελέσματος κάθε εκλογικής περιφέρειας. Η σειρά θα ήταν η εξής: εκλογική περιφέρεια, εκλογικό τμήμα, εγγεγραμμένοι, ψηφίσαντες έγκυρα ψηφοδέλτια και στη συνέχεια πόσους ψήφους έλαβε η βασιλευόμενη δημοκρατία και πόσους η αβασίλευτη³³⁹.

Στο σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τις βουλευτικές εκλογές μέχρι το δημοψήφισμα, οι πολιτικές δυνάμεις του αντιμοναρχικού αγώνα δραστηριοποιήθηκαν με μία ασυνήθιστη για τα ιστορικά δεδομένα της εποχής σύμπνοια. Με τη συγκρότηση επιτροπών και την οργάνωση συγκεντρώσεων κατάφεραν να αρθρώσουν με πειστικότητα έναν εύστοχο πολιτικό λόγο, με τον οποίο υποστήριζαν πόσο επιζήμιος και αναχρονιστικός είναι ο θεσμός της βασιλείας και πόσο βεβαρημένο ήταν το «ιστορικό μητρώο» του Κωνσταντίνου. Ο αρχηγός της ΕΚ-ΝΔ Γ. Μαύρος σε μήνυμα του προς τον ελληνικό λαό τόνιζε πως οι Έλληνες οφείλουν να κάνουν την επιλογή τους ψύχραιμα και χωρίς προκαταλήψεις και πως πρέπει να υπερψηφιστεί η αβασίλευτη δημοκρατία. Ο Κώστας Σημίτης δήλωνε με τη σειρά του ότι ο βασιλιάς υπήρξε τοποτηρητής ξένων συμφερόντων, χωρίς ρίζες στη χώρα. Ακόμη, αναφερόμενος στις εμπειρίες του παρελθόντος, τόνιζε ότι η μοναρχία ήταν για τη χώρα μόνιμη πηγή ανωμαλίας³⁴⁰.

Μια εβδομάδα πριν από τις επικείμενες εκλογές εκατομμύρια Έλληνες δημοκράτες ετοιμάζονταν με αισιοδοξία να κερδίσουν τη μάχη της δημοκρατίας ώστε να απαλλασσόταν η χώρα οριστικά από τον αναχρονιστικό θεσμό της βασιλείας που έφερε πολλές φορές τη χώρα σε δυσμενή θέση. Ο λαός, όπως δήλωνε ο «Ριζοσπάστης», δεν επηρεαζόταν από τον Κωνσταντίνο που άνοιξε το δρόμο για τη χούντα και μάλιστα τη στήριξε. Γνώριζε καλά πως η επιστροφή του θα σήμαινε νέες συμφορές, προδοσία του Κυπριακού, υποτέλεια στο ΝΑΤΟ, μεγαλύτερα κέρδη για τα μονοπώλια, μεγαλύτερη φτώχεια για τους εργάτες και γενικότερα μεγαλύτερη καθυστέρηση της χώρας. Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους έπρεπε και οι δημοκράτες να σπεύσουν στο δημοψήφισμα ώστε η δημοκρατία να αναδειχτεί νικήτρια.

Επιπλέον, ισχυριζόταν πως ο βασιλιάς σε συνέντευξη που παραχώρησε, λέγοντας «ο λαός μου», δεν έδειχνε αγάπη στον λαό του αλλά τον θεωρούσε κτήμα του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η καταπάτηση της θέλησης του λαού από τον Κωνσταντίνο με την εκπαράθυρωση του νόμιμου πρωθυπουργού Γεώργιου

³³⁹Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 3/12/1974, σ. 9.

³⁴⁰Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1974-1992)*, σ. 37 και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, σσ. 677-684.

Παπανδρέου³⁴¹. Επίσης, δήλωναν πως η μάχη για τη δημοκρατία θα κρινόταν στην ύπαιθρο και ζητούσε να υπάρξει βοήθεια στη μεταφορά των ψηφοφόρων στις πόλεις και τα χωριά.

Ο «*Ριζοσπάστης*» συνέχισε παροτρύνοντας δυναμικά τον ελληνικό λαό να πάει στις κάλπες ώστε να νικήσει η δημοκρατική πανστρατιά τη μοναρχία. Η μάχη της δημοκρατίας πια είχε φτάσει στο αποκορύφωμα της. Η χώρα βρισκόταν σε αγωνιστικό συναγερμό και έπνεε δημοκρατικός άνεμος. Από την άλλη μεριά, ο βασιλιάς που διατηρούσε όλο τον καιρό τηλεφωνική επαφή με τους τοποτηρητές του, τους θεωρούσε υπεύθυνους γιατί δεν κατάφεραν να μετατρέψουν το εναντίον του ρεύμα. Ακόμη, συνέχιζε τις θερμές παρακλήσεις σε εφημερίδες να εντείνουν τη μοναρχική προπαγάνδα. Άλλη μια παράκληση του απευθυνόταν στους μοναρχικούς υποστηρικτές της Νέας Δημοκρατίας. Τους προέτρεπε να εκστρατεύσουν στην επαρχία και να αναπτρώσουν το πεσμένο ηθικό των υποστηρικτών της βασιλείας. Ένα φωτογραφικό ντοκουμέντο όπου ο βασιλιάς Κων/νος αντάλλασσε χειραψία με ηγετικά στελέχη του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου λίγες ώρες πριν το πολιτειακό δημοψήφισμα έμενε ανεξίτηλο στο μυαλό των ψηφοφόρων και τους προέτρεπε να στηρίξουν τη δημοκρατία³⁴².

Η αναντίρρητη πια διαπίστωση πως ο ελληνικός λαός θα υπερψήφισε αβασίλευτη και ανόθευτη δημοκρατία άρχισε να γίνεται συνείδηση ακόμη και στους άμεσα ενδιαφερόμενους της φιλομοναρχικής πλευράς. Δύο προσωπικότητες, η μια εκκλησιαστική και η άλλη πολιτική που ήρθαν πρόσφατα στην Αθήνα από το Λονδίνο μετέφεραν ανεπισημως τις απόψεις του Κωνσταντίου που δεν ήλπιζε πια να λάβει η παράταξη του περισσότερο από το 30% των ψήφων του λαού. Η υποστήριξη στην οποία είχε υπολογίσει η βασιλική παράταξη από πλευράς ξένων βασιλικών οίκων, αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και άλλων παραγόντων της δημόσιας ζωής στην Ευρώπη, αποδεικνυόταν σιγά σιγά ανύπαρκτη. Διότι οι μεν Ευρωπαίοι βασιλιάδες δεν είχαν ούτε τη δυνατότητα ούτε ίσως και την επιθυμία να ανακατευτούν σε πολιτικά θέματα που τα χειρίζονταν κατά αποκλειστικότητα οι κυβερνήσεις τους. Όσο για την ηγεσία των ευρωπαϊκών και αμερικανικών πολιτικών δυνάμεων, θεωρούσαν πως ο ελληνικός θρόνος αποτελούσε αναχρονισμό.

Συνεχίζοντας στο ίδιο μοτίβο άρθρο της εφημερίδας «*Ριζοσπάστης*» με τίτλο: «*Το παλλαϊκό δημοκρατικό ξεσκήωμα προκαλεί πανικό στους μοναρχικούς*» έκανε λόγο για σκοτεινούς κύκλους και ξένες μυστικές υπηρεσίες, οι οποίες προσπάθησαν με ψέματα να δημιουργήσουν κλίμα ανωμαλίας. Τα αισιόδοξα όμως μηνύματα απ' όλη τη χώρα για την επικείμενη νίκη της δημοκρατίας στο δημοψήφισμα, είχαν ανησυχήσει τον Κων/νο και τους τοποτηρητές του. Από όλα τα σημεία της χώρας τα μηνύματα υπέρ της δημοκρατίας κατέφθαναν με γρήγορους ρυθμούς.

Στη συνέχεια, ακολούθησε ένα μακροσκελές κείμενο που εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους ο θεσμός της μοναρχίας ήταν επιβλαβής για την Ελλάδα. Αναφέρθηκε αληθώς πως οι Έλληνες βασιλείς αναμείχθηκαν πολλές φορές σε

³⁴¹Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*», φ. 1/12/1974, σ. 2.

³⁴²Alan R Ball & Guy Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση, Εισαγωγή στην Πολιτική επιστήμη*, Έκτη αγγλική έκδοση, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Κώστας Α. Λάβδας, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 226-284.

συνεχείς πολιτικές διενέξεις, εθνικούς διχασμούς, δικτατορίες και πραξικοπήματα. Από τότε που τον έφεραν στην Ελλάδα αποτελούσε θέμα οξύτατης διαφωνίας σε μεγάλες μερίδες του λαού. Θα ήταν μια οπισθοδρόμηση η επιμονή της χώρας σε έναν αναχρονιστικό θεσμό συνδυασμένο πολιτικά με αυθαιρεσίες και απολυταρχικές μεθόδους, όταν όλες οι πολιτισμένες χώρες είχαν απαλλαγεί από τις δυναστείες τους με ελάχιστες εξαιρέσεις.

Για του λόγου το αληθές, με δημοσιευμένη στη «Μακεδονία» ανακοίνωση της, η Σ.Ε.Α.Δ. ειδοποίησε τον λαό πως η βασιλική παράταξη³⁴³ προσπαθούσε να δημιουργήσει σύγχυση και να διαβάλλει τον εθνικό και δημοκρατικό αγώνα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Προβοκάτορες της βασιλικής παράταξης τύπωναν και κυκλοφορούσαν πλαστές προκηρύξεις, τη μια μέρα με τη φωτογραφία του Κων/νου και του Καραμανλή σαν προερχόμενες δήθεν από τη Νέα Δημοκρατία και την άλλη μέρα με το σφυροδρέπανο σαν προερχόμενες δήθεν από την Συντονιστική επιτροπή για τη δημοκρατία. Το έντυπο καλούσε το λαό να μην λαμβάνει υπ' όψιν του αυτές τις πλαστές προκηρύξεις και σε κάθε έντυπο ή σύνθημα που ήθελε να ξεγελάσει τον απλό Έλληνα πολίτη με τον ένα ή τον άλλο τρόπο³⁴⁴.

Εν τω μεταξύ, συνεχίζονταν οι προκλητικές επιθέσεις των φιλομοναρχικών που προσπαθούν να δημιουργήσουν κλίμα φόβου. Ακολουθούν ενδεικτικά ορισμένες περιπτώσεις: Ένας 19χρόνος εργάτης κατήγγειλε πως καθώς περνούσε κάτω από ένα εκλογικό κέντρο μοναρχικών κακοποιήθηκε από βασιλόφρονες επειδή κρατούσε διαφανείς σακούλες με αντιμοναρχικό περιεχόμενο. Ακόμα, στη Θεσσαλονίκη μοναρχικοί επιτέθηκαν σε φοιτητή που μοίραζε αντιμοναρχικές προκηρύξεις. Επίθεση μοναρχικού τραμπουκισμού με μαχαίρι υπέστη και ο Διευθυντής του Πειραματικού Θεάτρου Σ. Σουμάλος που μετέβη στο Ναύπλιο να προωθήσει διαφωτιστικό υλικό σχετικά με την Δημοκρατική Αντιμοναρχική Ένωση. Τέλος, ακολουθούν οι ομιλίες του Μαύρου και του Σημίτη με αντιμοναρχικό περιεχόμενο και η προσταγή με κεφαλαία γράμματα: «*ΡΙΞΤΕ ΨΗΦΟΔΕΛΤΙΑ ΜΕ ΤΑ ΠΡΑΣΙΝΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΨΗΦΙΣΤΕ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*».

Υπήρχαν όμως άλλα δύο στοιχεία που επηρέασαν τη διεθνή κοινή γνώμη υπέρ της εγκαθίδρυσης πραγματικής δημοκρατίας στην Ελλάδα. Ο φόβος μήπως η επιστροφή του Κων/νου σήμαινε ανάμιξη των Ανακτόρων στα στρατιωτικά θέματα, πράγμα ιδιαίτερα λεπτό ιδίως μετά την αποχώρηση της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ. Και δεύτερον οι φήμες περί δυνατότητας ενδεχόμενης κρίσης μέσα στο κυβερνητικό κόμμα με πρωταγωνιστές ορισμένους φιλοβασιλικούς υπουργούς. Βεβαίως μέσα στους κόλπους της Νέας Δημοκρατίας εξακολουθούσε να υπάρχει κίνηση βουλευτών φιλομοναρχικών, πολλοί από τους οποίους είχαν εκστρατεύσει στην Πελοπόννησο και σε άλλες περιοχές της χώρας για να προπαγανδίσουν, παρά την προτροπή του Καραμανλή να μην αναμιγνύονταν ενεργά υπέρ του Κων/νου³⁴⁵. Γενικότερα όμως, οι δυνατότητες να δημιουργήσουν προβλήματα στον αρχηγό τους περιορίζονταν από το

³⁴³Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης, Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 677-682.

³⁴⁴Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 7/12/1974, σ. 6.

³⁴⁵Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 3/12/1974, σ. 1.

γεγονός ότι οι ψηφοφόροι του Καραμανλή δεν φαίνονταν διατεθειμένοι να δώσουν την ψήφο τους σε άλλον εξωκοινοβουλευτικό αρχηγό, όπως εμφανιζόταν ο Κων/νος.

Τα «Νέα» στην προσπάθεια τους να ενημερώσουν τον ελληνικό λαό, απευθύνθηκαν στον Γεώργιο Κασσιμάτη. Σύμφωνα με τον υφηγητή συνταγματικού δικαίου κ. Γεώργιου Κασσιμάτη, η βασική και πολύ ουσιαστική απάντηση που καλούνταν να δώσει ο ελληνικός λαός με τη ψήφο του στις 8 Δεκεμβρίου ήταν στο ερώτημα «δημοκρατία ή μοναρχία». Πίστευε πως κάθε επιστήμονας είχε την υποχρέωση να δίνει απλοποιημένη τη γνώμη του που θα ήταν αποτέλεσμα των επιστημονικών του συμπερασμάτων. Ακόμη, υποστήριζε πως το επιχείρημα της φιλομοναρχικής παράταξης, ότι αν έρθει η μοναρχία με τη μορφή της βασιλευόμενης δημοκρατίας οι εξουσίες του παλατιού θα ήταν δυνατόν να περιοριστούν με την αλλαγή ορισμένων άρθρων του συντάγματος, δεν είχε ουσιαστική βάση γιατί από την εποχή που με το σύνταγμα του 1864 καθιερώθηκε η δημοκρατία, δηλαδή η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ο αρχηγός του κράτους δεν είχε ουσιαστικές αρμοδιότητες. Έτσι, όταν λένε ότι θα αφαιρέσουν εξουσίες του ανώτατου άρχοντα με το σύνταγμα δεν έστεκε γιατί στο σύνταγμα δεν υπήρχαν τέτοιες εξουσίες. Αν αφαιρούνταν και αυτές οι ελάχιστες τυπικές εξουσίες τότε θα φτάναμε σε μια ουσιαστική αχρηστία. Με τις τροποποιήσεις που υπαινίσσονταν, ο βασιλιάς θα κατέληγε ένας τυπικός αρχηγός κράτους. Οι Έλληνες θα είχαν έναν ανώτατο άρχοντα που δε θα έκανε κανένα έργο και που ο θεσμός της μοναρχίας θα ήταν πανάκριβος και κληρονομικός. Με την κληρονομικότητα αυτή θα έπαιρνε το θρόνο για τον εαυτό του, για τα παιδιά του, για τα παιδιά των παιδιών του, δημιουργούνταν δηλαδή μια οικογένεια, η οποία θα ήταν εντελώς ταξικά χωρισμένη από την άλλη κοινωνία, θα είχε πολλά προνόμια και θα χρειαζόταν μια τεράστια οικονομική βάση ώστε να μπορέσει να κρατηθεί³⁴⁶.

Εντυπωσιακή υπήρξε τέλος και η εμφάνιση του υφηγητή Γεώργιου Κουμάντου στην τηλεόραση με την οποία έκλεισε η εκστρατεία των δημοκρατικών. Ο λόγος του για τα «Νέα» ήταν ήρεμος και κυρίως πειστικός. Η αντικειμενικότητα των επιχειρημάτων και η ειλικρίνεια στον τρόπο παρουσιάσεως έκαναν βαθιά εντύπωση όχι μόνο στους ταλαντευόμενους αλλά και στους όσους πεπεισμένους βασιλόφρονες τον άκουσαν. Ο Γ. Κουμάντος τόνισε πως η αβασίλευτη δημοκρατία ήταν η μόνη αληθινή δημοκρατία μιας και επιβάλλει να διαλέγονται οι πιο κατάλληλοι. Κανένα επιχείρημα δεν μπορούσε να δικαιολογήσει τον βαθύτατο παραλογισμό της κληρονομικής διαδοχής. Τα περί ουδετερότητας του βασιλιά έναντι των κομμάτων δεν έστεκαν αν σκεφτεί κανείς πώς διώχθηκε ο Παπανδρέου, ο Καραμανλής κλπ. Θα ήταν αδιανόητο να παραδεχόμασταν ότι μόνο οι Έλληνες από όλους τους λαούς της γης ήταν ανίκανοι να κυβερνηθούμε μόνοι μας αλλά έπρεπε να γυρίσουνε πίσω στην ξένη δυναστεία και στους «θεόπεμπτους» βασιλιάδες³⁴⁷.

Όσον αφορά την πλευρά του μονάρχη, οι «άχρωμες» τηλεοπτικές ομιλίες και οι μελοδραματικές εκκλήσεις για τους τάφους των προγόνων δεν μπόρεσαν να

³⁴⁶Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, Τόμος Τέταρτος, Αθήνα, σσ. 277-196 και Αλέξανδρος Λ. Ζαούσης, *Ο εμπαιγμός 21 Απριλίου-24 Ιουλίου 1974*, Τόμος Α', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 625-631.

³⁴⁷Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 7/12/1974, σ. 1 και Περικλής Ροδάκης, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, Εκδόσεις «Μυκήναι», Αθήνα, σσ. 314-324.

φέρουν θετικό αποτέλεσμα. Ακόμη, η κινητοποίηση των φιλοβασιλικών οργανώσεων που χρηματοδοτήθηκαν με τεράστια χρηματικά ποσά από αδήλωτες πηγές (3.500.000 δολάρια από Λονδίνο και Τεχεράνη) δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα³⁴⁸. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος σε συνέντευξη του στην «Καθημερινή» αλλά και σε τηλεοπτική του ομιλία δήλωνε ότι το αντικίνημα της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1967 αποδείκνυε την προσήλωση του στους δημοκρατικούς θεσμούς. Ακόμη, δήλωσε πως θα περιφρουρούσε την ενότητα του έθνους, θα συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας συνταγματικής μοναρχίας και θα ήταν βασιλιάς όλων των Ελλήνων³⁴⁹.

Μόλις μια ημέρα πριν τις κρίσιμες εκλογές δημοσιοποιήθηκε το μήνυμα του Κων/νου που είχε ως εξής: *«Λαέ της Ελλάδος. Το νόμιμο πολίτευμα της χώρας παρεβιάσθη τας πρώτας πρωινάς ώρας της 21^{ης} Απριλίου. Την στιγμήν εκείνην το πραξικόπημα ανέστειλε την πορείαν προς εκλογάς, αι οποίαι είχαν προσδιορισθή με την σύμφωνη γνώμη της μεγίστης πλειοψηφίας του πολιτικού κόσμου και του βασιλέως... Επέισθη ότι δεν ήταν δυνατή η συνύπαρξις της ολοκληρωτικής βίας με τον ελεύθερο θεσμό της βασιλευομένης δημοκρατίας... Η δικτατορία είχε ανάγκη να μειώση τον βασιλέα και να ταπεινώση τον θεσμό, διότι διησθάνετο ότι έστω εξόριστος ο βασιλεύς ή έστω παρανόμως κατηργημένος, θα έμεινε δια όλους η πηγή της νομιμότητος. Προ ολίγων μηνών η δημοκρατία ήρχισε α επιστρέφη εις την αγίαν πατρίδα μας. Αλλά η νομιμότης της, την οποία πραξικοπηματικώς και παρανόμως κατέλυσεν η καταρρεύσασα δικτατορία και την οποίαν ουδέν κόμμα είχε αμφισβητήσει κατά την διάρκειαν της δημοκρατικής περιόδου τίθεται εν τούτοις υπό την κρίσιν της κάλπης... Η στιγμή είναι κρίσιμη. Η απόφαση σου θα επιδράση εις την ζωήν του έθνους επί μακράν σειράν ετών»*³⁵⁰.

Στη συνέντευξη του Κων/νου απαντήθηκαν διάφορα θέματα. Όσον αφορούσε τα αναγραφόμενα για την προσφορά χρηματικού ποσού εκ μέρους του Σάχη της Περσίας για τη φιλοβασιλική εκστρατεία, ο Κων/νος αποκρίθηκε πως δεν ζητήθηκε από τον Σάχη βοήθεια, ούτε ο ίδιος την προσέφερε και κατήγγειλε πως όλα ήταν ένα μεγάλο παραμύθι. Στην ερώτηση εάν θα δεχόταν σε μια σύγχρονη Ελλάδα το ρόλο του βασιλιά διαφορετικό από ό,τι ήταν στο παρελθόν, δηλαδή να έχει μειωμένες εξουσίες, ο βασιλιάς απάντησε πως πίστευε ακράδαντα ότι οι θεσμοί εξελίσσονταν και θεώρησε απαραίτητο ότι αν ο ελληνικός λαός ψήφισε βασιλευόμενη δημοκρατία οι αρμοδιότητες του βασιλιά θα καθορίζονταν απόλυτα και αποκλειστικά από τη Βουλή, δηλαδή από τους αντιπροσώπους του ελληνικού λαού και πως σε ό,τι αποφάσιζαν αυτοί θα συμμορφωνόταν απόλυτα. Όσον αφορούσε τη μητέρα του Φρειδερίκη, τόνισε πως η βάση της ελληνικής ζωής και κοινωνίας είναι η οικογένεια και κανείς δεν έπρεπε να περιμένει από ένα γιο να απαρνηθεί τη μητέρα του. Γνώριζε πολύ καλά για τις εντυπώσεις που υπήρχαν απέναντι στο πρόσωπο της μητέρας του και τόνιζε πως η Φρειδερίκη αποφάσισε να φύγει από την Ευρώπη και να

³⁴⁸Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, σσ. 152-153.

³⁴⁹Η Καθημερινή, Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη Μεταπολίτευση*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, σ. 16 και Τάκης Λαμπριάς, *Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή, Στην σκιά ενός μεγάλου*, Β' έκδοση, σ. 252.

³⁵⁰Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 7/12/1974, σ. 1.

εγκατασταθεί στην Ινδία για να μην δημιουργήσει προβλήματα στην ελληνική ζωή και την οικογένεια της³⁵¹.

Όταν ρωτήθηκε αν ο κληρονομικός θεσμός είναι καλύτερος από τον λαοπρόβλητο, ο Κων/νος αποκρίθηκε πως η κάθε χώρα έχει το δικό της σύστημα. Η βασιλευόμενη δημοκρατία μπορούσε να προσφέρει διότι πίστευε ότι η δημοκρατία και η νομιμότητα ήταν ιδέες αλληλένδετες και συνυφασμένες. Ήταν της γνώμης ότι η βασιλευόμενη δημοκρατία μπορούσε να προσφέρει πάρα πολλά στον τόπο εφόσον ήταν προσαρμοσμένη στη σύγχρονη πραγματικότητα και είχε το πλεονέκτημα πως αποτελούσε σύμβολο ενότητας. Καθώς οι Έλληνες ήταν διασπαρμένοι, ο θεσμός τους έωνε ακόμα περισσότερο γιατί δεν προερχόταν από την άλφα ή βήτα παράταξη³⁵².

Σε σχέση με τα Ιουλιανά και τις ενέργειες που έκανε ή θα μπορούσε να είχε κάνει για τη διάσωση του Συντάγματος, αποκρίθηκε πως ο αρχηγός του κράτους είτε ήταν αιρετός είτε κληρονομικός δεν έπαινε να είναι άνθρωπος και μπορούσε να κάνει λάθη. Παραδέχτηκε τα λάθη του ανοιχτά και δήλωσε πως εάν είχε διαπράξει κάποιο λάθος εναντίον του Συντάγματος, δεν το έκανε εσκεμμένα, αλλά το έκανε γιατί ήθελε να προστατεύσει το σύνταγμα. Ο αντικειμενικός του σκοπός ήταν πάντοτε η υπακοή του σε αυτό και τις δημοκρατικές αντιλήψεις του ελληνικού λαού. Ανατρέχοντας στο 1965 επί Παπανδρέου ισχυρίστηκε πως έγιναν λάθη από πολλές πλευρές και ήταν δυσάρεστο το γεγονός πως δεν μπόρεσαν να αποφευχθούν. Το πρόβλημα που αντιμετώπιζε τότε ήταν ότι είχε δεχθεί πολλές εισηγήσεις από πολιτικούς με επιχειρήματα πολιτικά και νομικά και ήταν δύσκολο να ερμηνεύσει κανείς τις διάφορες εισηγήσεις που έρχονταν από διάφορα κόμματα και υπευθύνους. Στην ερώτηση αν στο παρελθόν η βασιλευόμενη δημοκρατία έκανε λάθη τα οποία επηρέασαν την εξέλιξη της Ελλάδας ή είχαν επιζήμιες επιπτώσεις στη ζωή της χώρας απάντησε πως δε θα έκανε ιστορική ανάλυση.

Σύμφωνα με το φιλοβασιλικό στρατόπεδο, οι αντιμοναρχικοί κατέχονταν από φόβο, αλλά το γενικό αίσθημα ήταν πως θα κέρδιζαν το δημοψήφισμα της Κυριακής³⁵³. Τρία πολιτικά κόμματα που είχαν συγκεντρώσει περίπου το 45% των ψήφων στις τελευταίες εκλογές αντιστέκονταν στην αναβίωση της μοναρχίας. Ο Κων/νος Καραμανλής κατά τους μοναρχικούς τηρούσε σιγή ώστε να μην επηρεάσει τους ψηφοφόρους, παρ' όλα αυτά ήταν γνωστό πως 60 από τα κοινοβουλευτικά μέλη του κόμματος του ευνοούσαν τη μοναρχία και οι αντιμοναρχικοί διατύπωναν την κατηγορία πως ο πρωθυπουργός δεν είχε αποσαφηνίσει τις συνταγματικές εναλλακτικές λύσεις γιατί προσπαθούσε να δημιουργήσει σύγχυση, η οποία ίσως ωφελούσε τη βασιλική υπόθεση. Οι ψηφοφόροι της Κυριακής θα έπρεπε να διαλέξουν μεταξύ δύο ψηφοδελτίων. Το ένα θα έγραφε: «*Αβασίλευτος Δημοκρατία*» με πράσινα γράμματα και το άλλο: «*Βασιλευόμενη Δημοκρατία*» με γράμματα καφέ. Οι αντιμοναρχικοί υποστήριζαν πως η φρασεολογία αυτή αποσκοπούσε στη

³⁵¹Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 7/12/1974, σ. 7.

³⁵²Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 3/11/1974, σ. 13.

³⁵³Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης, Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, σσ. 677-682.

δημιουργία σύγχυσης. Υποστήριζαν πως εάν ήθελε ο Καραμανλής η επιλογή να γίνει τελείως κατανοητή, τα ψηφοδέλτια έπρεπε να αναγράφουν «*Δημοκρατία*» και «*Μοναρχία*». Οι φιλοβασιλικοί από τη δική τους μεριά διατύπωναν την κατηγορία ότι τα ψηφοδέλτια ήταν εναντίον τους καθώς το πράσινο θεωρούνταν το χρώμα της ελπίδας, ενώ το καφέ υποδήλωνε στασιμότητα. Επιπλέον, η υποστήριξη της μοναρχίας ήταν έντονη μεταξύ της πλούσιας ανώτερης τάξης, η οποία διέθεσε εκατομμύρια δολάρια στην εκστρατεία για την επαναφορά του βασιλιά.

Την ίδια ημέρα ακολούθησε ανακοίνωση της πανελλήνιας κίνησης βασιλευομένης δημοκρατίας. Πίστευαν ακράδαντα πως εξυπηρετούσαν το εθνικό συμφέρον και έδιναν απαντήσεις σε διάφορα συνθήματα εναντίον του θεσμού. Πρώτον, το ύψος της χορηγίας και των δαπανών των υπηρεσιών του αρχηγού του κράτους και στις δύο περιπτώσεις καθοριζόταν δια νόμου από τη βουλή. Δεύτερον, οι λειτουργίες των υπηρεσιών και η συντήρηση των κτηρίων απαιτούσαν δαπάνες. Ακόμη και το Κρεμλίνο της σοβιετικής Ρωσίας συντηρείται από το κράτος. Τρίτον, για τις εκλογές αιρετού άρχοντα απαιτούνται πολλές εκατοντάδες εκατομμύρια κατά πολύ πολλαπλάσια των εξόδων του αρχηγού του κράτους. Τέταρτον, ο αιρετός ανώτατος άρχοντας χρειαζόταν κατά τις εκλογές πολιτική και οικονομική υποστήριξη. Ήταν πολύ πιο εύκολο λοιπόν να υποκύψει σε επιρροές και ξένων και εγχώριων συμφερόντων. Αντίθετα, ο κληρονομικός ανώτατος άρχοντας ήταν υποχρεωμένος από τη φύση του να φροντίζει για τη διατήρηση του θεσμού και τη διαδοχή του μη επηρεαζόμενος από βραχυπρόθεσμα συμφέροντα. Τέλος, ο θεσμός της βασιλευομένης δημοκρατίας μπορούσε να εξασφαλίσει καλύτερα την εθνική ενότητα και τη συνέχεια της παράδοσης του ελληνισμού και της ορθοδοξίας γιατί προσαρμοζόταν στις εκάστοτε νέες απαιτήσεις της χώρας χωρίς κοινωνική αναστάτωση³⁵⁴.

Με νέο άρθρο της ο «*Ριζοσπάστης*» βάζει στο μικροσκόπιο το λόγο του Κων/νου. Πράγματι, ο Κων/νος από το τηλεοπτικό του μήνυμα γέμισε το λαό με υποσχέσεις³⁵⁵. Δήλωσε πως σεβόταν τη λαϊκή κυριαρχία και τόνισε πως για εκείνον δεν υπήρχαν πολίτες πρώτης και δεύτερης τάξης. Ο λαός όμως δεν έκρινε τα «παχιά» λόγια και τις υποσχέσεις του, όλα θα κρίνονταν στις πράξεις του. Τί άλλο ήταν το Ιουλιανό πραξικόπημα του 1965 πέρα από την προκλητική ασέβεια προς τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του λαού; Ο βασιλιάς ισχυρίστηκε πως το Ιουλιανό πραξικόπημα ήταν ένα μεγάλο λάθος. Δε δίστασε να πει χαρακτηριστικά: «*Εγώ δέχομαι ότι εκείνη την εποχή έγιναν λάθη και εκ μέρους μου και εκ μέρους διαφόρων πολιτικών*». Λάθη όμως που έφεραν αναστάτωση και ανωμαλία στον τόπο και που οδήγησαν στη δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου³⁵⁶. Στις δηλώσεις του μπορούμε να διακρίνουμε την ανειλικρίνεια και την αντιφατικότητα που επικρατεί. Η διαστρέβλωση πασίγνωστων γεγονότων και η αποφυγή του να πάρει θέση στα

³⁵⁴Εφημερίδα «*Μακεδονία*», φ. 7/12/1974, σ. 5.

³⁵⁵Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα και Σπύρος Κ. Θεοδωρόπουλος, *Απ' το δόγμα Τρούμαν στο δόγμα Χούντα (από τον Τρούμαν στον Κίσινγκερ)*, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι, σσ. 352-353.

³⁵⁶Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*», φ. 3/12/1974, σ. 3.

προβλήματα που έκαιγαν το λαό έδειχναν έδειχνε πολλά στην πραγματικότητα για τον μονάρχη.

Ο «*Ριζοσπάστης*» συνεχίζοντας την κριτική του στο μοναρχικό πολίτευμα, αναφέρθηκε γενικότερα στη «ένοχη μοναρχία». Σε άρθρο της με υπότιτλο: «*Από ηττοπάθεια κατέχονται οι μοναρχικοί και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος*» έγινε λόγος για τη διαπίστωση των Αμερικάνων ανταποκριτών στην Αθήνα που δεν έδιναν στον Κων/νο ποσοστό περισσότερο από 20-25% των ψήφων στο δημοψήφισμα της Κυριακής, διαπίστωση που ερχόταν να επιβεβαιώσει η πανελλαδική υπερκομματική και αντικειμενική εκτίμηση ότι η 8^η του Δεκεμβρίου θα μπορούσε να γίνει η ημέρα της οριστικής κατάλυσης της μοναρχίας των Γλύξμπουργκ στην Ελλάδα³⁵⁷. Ακόμη, την ίδια ημέρα σχολιάστηκε αρνητικά η προκλητική χλιδή και η πολυτέλεια των Γλύξμπουργκ. Ισχυρίζονταν πως η μοναρχία στοίχιζε πανάκριβα στον ελληνικό λαό για πάνω από έναν αιώνα, καταδικάζοντας ταυτόχρονα τον λαό σε εξαθλίωση. Ο βασιλιά δήλωνε πως το σπίτι του ήταν εδώ, στην Ελλάδα, γεγονός που ερχόταν σε αντίθεση με τα δεκατέσσερα παλάτια που βρίσκονταν στην κατοχή τους: το ανάκτορο της Αθήνας, του Τατοΐου, του Μον Ρεπό στην Κέρκυρα, της Θεσσαλονίκης και άλλα τόσα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

Για «*Τα Νέα*» η παραίνεση «*διαίρει και βασίλευε*» είχε βρει στην Ελλάδα την πιο χαρακτηριστική και τραγική της έκφραση. Τα Ανάκτορα ανέκαθεν δίχαζαν αντί να ενώσουν. Μη έχοντας την αγάπη όλου του λαού, στηρίχθηκαν σε μια μερίδα του σαν κοινοί κομματάρχες. Αλλά ενώ ένας πραγματικός κομματάρχης ήταν πρόσωπο πολιτικό που βασιζόταν φυσιολογικά σε τμήμα του λαού, όταν ο βασιλιάς αναλάμβανε τέτοιο ρόλο δίχαζε το λαό επειδή θεωρούνταν ανεύθυνος και μόνιμος και κληρονομικός. Τί χρησιμότητα μπορούσε να έχει ένας βασιλιάς που δε διέθετε παρά το 20 ή και το 60% της λαϊκής έγκρισης; Κατέχοντας το θρόνο θα έπρεπε να είναι βασιλιάς όλων των Ελλήνων, πράγμα που δεν υφίσταται. Πριν από χρόνια ο βασιλιάς θεωρούνταν στην Ελλάδα ουσιαστικά ο αρχηγός της δεξιάς. Σήμερα αυτό δεν συνέβαινε γιατί ούτε η συντηρητική μερίδα των Ελλήνων ψηφοφόρων ούτε οι εκπρόσωποι της μπορούσαν να δεχτούν να παραμένουν υποτελείς σε ένα μη εκλεγόμενο, ανεύθυνο και κληρονομικό αφεντικό που είχε τη δυνατότητα να έρχεται σε αντίθεση με τη θέληση του ελληνικού λαού. Ένας ανώτατος άρχοντας που αγνοεί την αρχή αυτή και προσπαθεί να διασπάσει τα κόμματα για να δημιουργήσει φιλοβασιλικές φατρίες αποτελούσε μια μόνιμη πληγή που δηλητηριάζε τον πολιτικό οργανισμό της χώρας³⁵⁸.

Το έντυπο όμως συνέχισε και σε μια τεράστια αποκάλυψη: ο Κωνσταντίνος προώθησε τη «χούντα». Το πράσινο για τη δικτατορία άναψε ουσιαστικά τέσσερεις μήνες πριν την εκδήλωση του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου με μια νέα απροκάλυπτη παρέμβαση των ανακτόρων στις ένοπλες δυνάμεις. Η παρέμβαση σύμφωνα με την εφημερίδα έγινε το πρωί στις 21 Δεκεμβρίου 1966, δύο μόλις ώρες προτού συνεδριάσει το ανώτατο συμβούλιο εθνικής άμυνας για να αποστρατεύσει

³⁵⁷Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*», φ. 5/12/1974, σ. 1.

³⁵⁸Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα και Δημ. Γ. Κουσουλα, *Πολιτικές Ευθύνες 1964-1974*, ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα, σσ. 341-349.

τους Οδυσσέα Αγγελή, Γρηγόρη Σπαντιδάκη, Γ. Παπαδόπουλο, Στ. Παττακό, Ν. Μαρκεζίνη και άλλους συνωμότες για τους οποίους το ΑΣΕΑ γνώριζε ότι προετοίμαζαν εκτροπή. Η ωμή παρέμβαση του Κων/νου τότε ματαίωσε τις αποστρατείες των Απριλιανών συνωμοτών και απογύμνωσε την Ελλάδα από τους ικανούς και έντιμους δημοκρατικούς στρατιωτικούς της ηγέτες. Έτσι η χώρα ξύπνησε στις 21 Απριλίου δεμένη και φιμωμένη από εκείνους που μελετούσαν από καιρό την κατάλυση του Κράτους με το πραξικόπημα³⁵⁹.

Συνεχίζοντας τις αποκαλύψεις, «*Τα Νέα*» βρήκαν μια νέα απόπειρα προβοκάτσιας: Ο υπουργός Δημόσιας Τάξης κ. Γκίκας και οι αρχές ασφαλείας αποκάλυψαν χτες μια κωμικοτραγική απόπειρα προβοκάτσιας παλιών στελεχών της δικτατορίας και προπαγανδιστών της μοναρχίας που «έσπερναν» δήθεν πληροφορίες περί σχεδίου οργάνωσης εκτροπών με αντικειμενικό σκοπό να προκαλέσουν κλίμα αναταραχής και αβεβαιότητας μεταξύ των πολιτών κατά το δημοψήφισμα. Τόσο ο Γκίκας όσο και οι αρχές ασφαλείας υπήρξαν κατηγορηματικοί πως τέτοιο σχέδιο δεν υπήρχε και πως οι «πληροφορίες» των κύκλων της ανωμαλίας δεν είχαν την παραμικρή βάση, ούτε ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Τόσο από το υπουργείο Δημόσιας Τάξης όσο και από τις αρχές ασφαλείας υπογραμμίστηκε ότι ο προεκλογικός αγώνας δεν είχε ξεφύγει από τα κανονικά του πλαίσια και ότι όποιος τολμούσε να διασαλεύσει την τάξη θα βρισκόταν αντιμέτωπος με τον νόμο, ο οποίος θα εφαρμοζόταν με αυστηρότητα εναντίον των παραβατών³⁶⁰.

Ένα σημαντικό στοιχείο που είχε προστεθεί στον αγώνα του ελληνικού λαού κατά της μοναρχίας ήταν η πλειοψηφία ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών να εξέφραζαν ανοιχτά κατά της βασιλείας, άλλοι με διακηρύξεις, άλλοι με δηλώσεις στον Τύπο και άλλοι με ομιλίες σε λαϊκές συνοικίες. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής ονόματα: Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, Άγγελος Αντωνόπουλος, Κωνσταντίνος Καζάκος, Τζένη Καρέζη, Αλίκη Βουγιουκλάκη και Νίκος Κούρκουλος. Ακόμη, σε άρθρο με τίτλο: «*Ποδοπατώντας το σύνταγμα*» γίνεται λόγος για τον Κων/νο. Τον Μάρτιο του 1964 ο βασιλιάς ορκίστηκε πίστη στο σύνταγμα, και όμως τον Ιούλιο του 1965 προχώρησε σε βασιλικό πραξικόπημα, καταπατώντας την εντολή της λαϊκής ψήφου. Με αυτόν τον τρόπο άνοιξε το δρόμο για τη φασιστική τυραννία της χούντας. Ο Κωνσταντίνος ήταν αυτός που όρκισε τη φασιστική κυβέρνηση και υπέγραψε πάνω από 210 διατάγματα καλύπτοντας το στέμμα και φιμώνοντας τον λαό. Έπειτα, εγκατέλειψε την Ελλάδα με τυχοδιωκτισμούς και παρέμεινε σιωπηλός στο εξωτερικό την ίδια ώρα που ο λαός πάλευε³⁶¹.

Δε θα μπορούσε βέβαια να μη γίνει λόγος και για την «περίφημη» ουδετερότητα του Καραμανλή και της κυβέρνησης του απέναντι στο δίλλημα «*βασιλευόμενη ή αβασίλευτη δημοκρατία*». Η στάση του Καραμανλή, ο οποίος επέμεινε μέχρι τέλους σε αυτή την «αμφιλεγόμενη» ουδετερότητα (παρ' όλο που ήταν γνωστή η σύγκρουση του με το στέμμα το 1963), σκόπευε κυρίως στο να

³⁵⁹Εφημερίδα «*Τα Νέα*», φ. 6/12/1974, σ. 1.

³⁶⁰Περικλής Ροδάκης, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, εκδόσεις «Μυκίνας», Αθήνα, σσ. 375-381.

³⁶¹Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*», φ. 5/12/1974, σ. 4 και Αλέξανδρος Βέλιος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η αλληλογραφία της αυτοεξορίας (1963-1974)*, Εκδόσεις Ροές, Αθήνα, σσ. 254-258.

διατηρηθεί η συνοχή της Νέας Δημοκρατίας και στο να μπορέσει ο λαός να δείξει την πραγματική του βούληση χωρίς επιρροές. Η ουδετερότητα αυτή όμως δεν ήταν ευμενής για τον μοναρχικό θεσμό, καθώς οι φιλοβασιλικοί βουλευτές και ψηφοφόροι του κόμματος δεν μπόρεσαν να προπαγανδίσουν ανοιχτά την επιλογή τους, τη στιγμή που όλα τα άλλα κόμματα, εκτός από την ΕΔΕ του Γαρουφαλιά, είχαν ταχθεί δυναμικά υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Μια ουδετερότητα που τελικά συνέβαλε στην καθολική αποδοχή του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος. Η επίσημη εκ των υστέρων αιτιολόγηση για την ουδετερότητα της κυβέρνησης ήταν πως με αυτόν τον τρόπο θα έκλειναν οριστικά το θέμα χωρίς να διαιωνίζονταν ο διχασμός³⁶².

Αυστηρά ουδέτερος ο πρωθυπουργός για το «Έθνος». Η θέση του πρωθυπουργού κ. Κωνσταντίνου Καραμανλή επί του δημοψηφίσματος για το έντυπο ήταν γνωστή και σαφής. Συνεπώς κανείς δεν είχε το δικαίωμα να αναμιγνύει το όνομα του στην πολιτειακή διαμάχη. Με αφορμή το γεγονός ότι ρίχθηκαν σε διάφορες περιοχές της χώρας προκηρύξεις στις οποίες γινόταν ανεπίτρεπτη χρήση του ονόματος του, η εφημερίδα αισθάνθηκε την ανάγκη να υπερασπιστεί τον Καραμανλή. Τη θέση του πρωθυπουργού, δηλαδή να αφεθεί ο ελληνικός λαός ανεπηρέαστος να αποφασίσει για το πολίτευμα της αρεσκείας του, θέση κρυστάλλινη και απολύτως σαφής, επιχείρησαν να εκμεταλλευτούν διάφορες οργανώσεις κατά την πολιτειακή διαμάχη, ερμηνεύοντας την ουδετερότητα του σύμφωνα με τις απόψεις τους³⁶³.

Ήταν ευρέως γνωστό πως το 1963 υπήρξε μια ανάλογη διαφωνία ανάμεσα στο παλάτι και στον εκλεγμένο από το λαό πρωθυπουργό, δηλαδή στον τότε βασιλιά Παύλο και στον τότε πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή. Η διαμάχη προήλθε από τη βασιλική επιμονή να πάνε οι βασιλείς επίσημο ταξίδι στην Αγγλία και την πρωθυπουργική επιμονή να μην γίνει αυτό το ταξίδι. Σ' αυτή την περίπτωση σύμφωνα με το Σύνταγμα, το παλάτι δεν μπορεί να έχει αποφασιστική γνώμη. Την πολιτική την καθορίζει ο πρωθυπουργός και το υπουργικό συμβούλιο³⁶⁴. Η κυβέρνηση αποφασίζει για την πολιτική σκοπιμότητα ενός βασιλικού ταξιδιού και όχι το παλάτι, άρα ο Καραμανλής ήταν συνταγματικά κατοχυρωμένος³⁶⁵.

Στελέχη της Ν.Δ. στον αγώνα για αβασίλευτη μετείχαν σε όλες τις επιτροπές: Σε όλη τη χώρα στελέχη και οπαδοί της Νέας Δημοκρατίας, σ' αντίθεση με τη φιλοβασιλική ομάδα βουλευτών του κόμματος τους, εντάσσονταν καθημερινά στις αντιμοναρχικές επιτροπές προκειμένου να αγωνιστούν για το θρίαμβο της δημοκρατίας και την καθιέρωση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Τα μηνύματα που έφταναν από όλη τη χώρα ήταν χαρακτηριστικά του γεγονότος ότι όσοι ψήφισαν Καραμανλή δεν σήμαινε ότι επιθυμούσαν την επάνοδο της βασιλείας στην Ελλάδα, αναγνωρίζοντας πως η δυναστεία δεν ωφέλησε αλλά αντίθετα έβλαψε ακόμα και αυτόν τον Καραμανλή. Ήταν ενδεικτικές οι πληροφορίες που ανέφεραν.

³⁶²Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, σσ. 36-37.

³⁶³Εφημερίδα «Έθνος», φ. 4/12/1974, σ. 1.

³⁶⁴Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη Μεταπολίτευση*, σσ. 256.

³⁶⁵Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 5/12/1974, σ. 9.

Συγκεκριμένα, στην Αθήνα η Πανελλήνια Επιτροπή Αντιβασιλικού Αγώνα ενώθηκε με τις αντίστοιχες αντιβασιλικές επιτροπές της Νέας Δημοκρατίας και αποτελούσαν μια ενιαία αντιβασιλική επιτροπή με το γενικό τίτλο: πανελλήνια Υπερκομματική Επιτροπή Αντιβασιλικού Αγώνα.

Ευρεία όμως δημοσιότητα έδωσε και ο παγκόσμιος Τύπος στο δημοψήφισμα που επρόκειτο να γίνει την Κυριακή και διατύπωναν ποικίλες εικασίες. «*Η Πελοπόννησος είναι βασιλική*» έγραφε μεταξύ άλλων η «*Daily Telegraph*» του Λονδίνου. «*Θα ψηφίσει τον Κωνσταντίνο σε ποσοστό 70%*». Η εφημερίδα παραδέχτηκε ότι την άποψη αυτή την διατύπωσε ένας βασιλόφρων της Πελοποννήσου και ομολόγησε πως τουλάχιστον μέχρι πριν από μερικές εβδομάδες οι πιθανότητες επιστροφής του Κωνσταντίνου ήταν ελάχιστες. Ταυτόχρονα, το αμερικανικό «*Times*» φιλοξενούσε συνέντευξη του Κωνσταντίνου, στην οποία δήλωνε χαρακτηριστικά πως «πέθαινε να επιστρέψει στην Ελλάδα». Η ίδια συνέντευξη αναδημοσιεύθηκε σε διάφορα έντυπα σε όλο τον κόσμο αλλά με ελεγχόμενη αισιοδοξία ως προς τις πιθανότητες που συγκέντρωνε πραγματικά για την επιστροφή του. Οι ξένοι παρατηρητές πίστευαν ότι η εκκρεμότητα της δημοκρατίας θα λυνόταν μια για πάντα στην Ελλάδα με την οριστικοποίηση του πολιτεύματος μετά την ερχόμενη Κυριακή. Το ερώτημα αν η Ελλάδα θα είχε πλέον δημοκρατικό καθεστώς χωρίς ή με βασιλιά θα έβρισκε επιτέλους την απάντηση του την ερχόμενη Κυριακή, έγραφε με τη σειρά της η παρισινή «*Figaro*». Η ίδια εφημερίδα σημείωνε επίσης την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να διεξάγει το δημοψήφισμα κατά τρόπο άψογο και με απόλυτη τάξη και να στραφεί εναντίον οποιουδήποτε θα τολμούσε να προκαλέσει φασαρίες. Κατά τη γνώμη της «*Figaro*» η Ελλάδα προσανατολιζόταν γενικά προς μια δημοκρατία ντεγκολικού τύπου. «*Η κατάσταση που επικρατεί ήδη στην Ελλάδα*» τόνιζε η «*Figaro*» «*ευνοεί τώρα την επανένταξη της στον ευρωπαϊκό χώρο μεταξύ των σύγχρονων δημοκρατιών*»³⁶⁶.

Ομοίως, τα πρακτορεία «*Reuter*» και «*A.S. Press*» μετέδιδαν νέα σχετικά με το δημοψήφισμα της Ελλάδας. Οι σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης προέβλεπαν πως ο ελληνικός λαός θα ψήφιζε με μεγάλη πλειοψηφία κατά του βασιλιά Κων/νου. Σύμφωνα με σφυγμομέτρηση που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και στον Πειραιά, προβλεπόταν η σαρωτική νίκη του Κων/νου Καραμανλή. Το 54,5% των ερωτηθέντων ψήφισε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, ενώ το 13,5% υπέρ της μοναρχίας. Το 8% αρνήθηκε να απαντήσει και το 2% δήλωσε πως δεν θα ψήφιζε στο δημοψήφισμα³⁶⁷.

Στο δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974, ελεύθερο και αδιάβλητο όσο κανένα άλλο δημοψήφισμα στην συνταγματική ιστορία της Ελλάδας³⁶⁸, η μεγάλη πλειοψηφία του εκλογικού σώματος αποφάνθηκε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Τα αναλυτικά αποτελέσματα³⁶⁹ ήταν τα ακόλουθα:

³⁶⁶Εφημερίδα «*Εθνος*», φ. 3/12/1974, σ. 5.

³⁶⁷Εφημερίδα «*Μακεδονία*», φ. 5/12/1974, σ. 3.

³⁶⁸Αποτελέσματα Εκλογών 1946-1977, Εκδόσεις Διάλογος, Αθήνα και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη μεταπολίτευση*, σσ. 249-256.

³⁶⁹Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις*, Τόμος Ζ', 1972-1974, Εκδόσεις: Σπ. Β. Μαρκεζίνη Α.Ε., Αθήναι, σσ. 213-258.

Εγγεγραμμένοι εκλογείς: 6.244.539

Ψήφισαν: 4.719.787

Έγκυρα ψηφοδέλτια: 4.690.986

Άκυρα ψηφοδέλτια: 28.801

Βασιλευόμενη Δημοκρατία: 1.445.875 (30,8%)

Αβασίλευτη Δημοκρατία: 3.245.111 (69,2)

Η Κρήτη έδωσε στην δημοκρατία το 91% των ψήφων της, ενώ σε 36 εκλογικές περιφέρειες η δημοκρατία ψηφίστηκε από ένα ποσοστό της τάξης του 60-70%. Στην Πελοπόννησο και στη Θράκη η βασιλευόμενη δημοκρατία έλαβε το 45%. Το ποσοστό αποχής των εκλογών έφτασε στο 25,5%, ενώ στις εκλογές της 17/11/74 ήταν 20%. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος έγινε δεκτό με εντυπωσιακούς πανηγυρισμούς από το λαό, ενώ οι πολιτικοί αρχηγοί εξέφρασαν με δηλώσεις τους τα μεσάνυχτα της Κυριακής την ικανοποίησή τους για τον οριστικό τερματισμό της πολιτειακής εκκρεμότητας³⁷⁰.

«Στο πιο έντιμο δημοψήφισμα που έγινε ποτέ ο λαός επέλεξε την αβασίλευτη με 69%»³⁷¹. Η Ελλάδα είναι από σήμερα Αβασίλευτη Δημοκρατία. Με ευρύ ποσοστό των 70% ο ελληνικός λαός κατήργησε οριστικά και αμετάκλητα με την ψήφο του τον θεσμό της Μοναρχίας και τον τελευταίο βασιλιά Κωνσταντίνο. Αμέσως μετά την ανακοίνωση των πρώτων αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος, ο λαός των Αθηνών και του Πειραιά ξεχύθηκε στους κεντρικούς δρόμους και πλατείες και πανηγύριζε ακόμη και μετά τα μεσάνυχτα με πρωτοφανείς εκδηλώσεις ενθουσιασμού το ιστορικό αποτέλεσμα. Ήταν το τρίτο κατά σειρά λαϊκό ξέσπασμα μετά τη νύχτα της 23^{ης} Ιουλίου (άφιξη Καραμανλή) και της 17^{ης} Νοεμβρίου (εκλογική νίκη Νέας Δημοκρατίας). και αυτή τη φορά οι εκδηλώσεις υπέρ της Δημοκρατίας και του εθνικού ηγέτη κ. Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος τήρησε αυστηρά ουδέτερη στάση στο πιο έντιμο και καθαρό δημοψήφισμα που έγινε ποτέ στην Ελλάδα, ταυτίστηκαν χαρακτηριστικά³⁷².

Μια για πάντα. Την Κυριακή το βράδυ ο ελληνικός λαός εξέλεξε το πολίτευμα της αρεσκείας του και η Ελλάδα προσέφερε στην ανθρωπότητα το τρίτο κατά σειρά βαρυσήμαντο δημοκρατικό δίδαγμα εντός 120 μόλις ημερών. Το «Έθνος» τόνισε πως ποτέ στη χώρα αυτή δεν υπήρξε δημοψήφισμα τόσο έντιμο, τόσο ελεύθερο και τόσο «ιπποτικό», όπως αυτό της 8^{ης} Δεκεμβρίου. Και ποτέ κυβέρνηση πλειοψηφίας με την κολοσσιαία δύναμη του 55% με 220 βουλευτές και με πλήρη

³⁷⁰Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1974-1992)*, σσ. 38-39.

³⁷¹Αντώνης Μ. Παντελής, *Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή*, με την τεχνική συνεργασία του Μιχάλη Σ. Τριανταφύλλου, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα», Αθήνα, σσ. 236-282.

³⁷²Εφημερίδα «Ταχυδρόμος», φ. 9/12/1974, σ. 1.

έλεγχου του κρατικού μηχανισμού, τήρησε τόσο αυστηρή ουδετερότητα σε σημείο μάλιστα παρανόησης και παρερμηνειών εκ μέρους αμφότερων των παρατάξεων.

Η «Βραδυνή» πάλι, βρέθηκε στην τραγικά δυσάρεστη θέση να ακολουθήσει επίσης την ουδετερότητα αυτή μολονότι άλλο προσανατολισμό, θετικό, αγωνιστικό και επίμονο, υπαγόρευαν όχι μόνο η πρόσφατη ιστορία της αλλά και τα καθαρώς κυκλοφοριακά της συμφέροντα. Στο διάστημα της προεκλογικής εκστρατείας δήλωσε πως δέχτηκε αφόρητες πιέσεις και από τις δύο πλευρές, έλαβε πολυάριθμες επιστολές και τηλεφωνήματα αναγνωστών της με επίμονο το αίτημα να πάρει θέση. Για μια ακόμη φορά η «Βραδυνή» δήλωσε πως πήγε αντίθετα με το ρεύμα και ισχυρίστηκε ότι έπραξε σωστά. Το σύνθημα και το πιστεύω της ήταν και είναι αυτό που έγραψε σε άρθρο της 30/11/74 με τίτλο «*Ό,τι θέλει ο λαός*». Τί είναι εκείνο που θέλει ο λαός γνωρίζει πολύ καλά η «Βραδυνή» και δεν έχει την παραμικρή αμφιβολία ότι τα αποτελέσματα θα συμπέσουν και πάλι απόλυτα με τις προβλέψεις της. Επειδή όμως οι πάντες ήξεραν τους παλιούς δεσμούς που ένωναν την εφημερίδα αυτή με τον κ. Καραμανλή, οποιαδήποτε θέση ή και νύξη ακόμα υπέρ συγκεκριμένης παράταξης θα κινδύνευε να θεωρηθεί ως έμμεση έκφραση της γνώμης του πρωθυπουργού και ως επιτήδεια διοχέτευση γραμμής προς τα 3.000.000 των ψηφοφόρων του μέσω των στήλων της φιλικής του «Βραδυνής».

«*ΤΩΡΑ ΟΛΟΙ ΕΝΩΜΕΝΟΙ*». Με αυτόν τον μετριοπαθή τίτλο το φιλοβασιλικό «*Έθνος*» υποδέχεται τα νικηφόρα για την αβασίλευτη δημοκρατία αποτελέσματα. Αυτό το πολίτευμα επέλεξε ο λαός με ένα δημοψήφισμα που κρίθηκε από το έντυπο ως το πιο καθαρό και έντιμο που είχε γίνει ποτέ. Σέβονταν την απόφαση του λαού και υπόσχονταν πως θα προστάτευαν με όλες τους τις δυνάμεις την υγιή δημοκρατία γιατί αυτό ήταν το συμφέρον της πατρίδας. Από αυτό το σημείο και μετά καλούσαν όλους τους Έλληνες, ιδιαίτερα εκείνους που με γενναιότητα, εντιμότητα και υψηλό πατριωτισμό είχαν ταχθεί υπέρ της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας να ενώσουν τις δημιουργικές δυνάμεις του Έθνους υπό την στιβαρή και δημιουργική εργασία του Κων/νου Καραμανλή³⁷³. Αυτή τη στιγμή δεν υπήρχαν νικητές και ηττημένοι αλλά μόνο Έλληνες γιατί αυτό επέτασσε το εθνικό συμφέρον. Από εκείνη την ημέρα του δημοψηφίσματος η δημοκρατία θα ήταν για όλους τους Έλληνες και κανείς δε θα μπορούσε να καπηλευθεί πλέον το αποτέλεσμα της λαϊκής ετυμηγορίας που δεν ήταν παρά ο καρπός της ωριμότητας του ελληνικού λαού³⁷⁴.

Μεταφέροντας τα αποτελέσματα την επόμενη ημέρα του δημοψηφίσματος, η εφημερίδα «*Ταχυδρόμος*» με κεφαλαία μαύρα γράμματα έγραφε στο εξώφυλλο της: «*ΖΗΤΩ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*». Ο ελληνικός λαός προσήλθε στις κάλπες και η διαδικασία κύλισε με απόλυτη ομαλότητα. Οι βασιλόφρονες που μετά την καταμέτρηση των ψήφων της πρωτεύουσας και του Πειραιά, άρχιζαν να χάνουν την αισιοδοξία τους, περίμεναν με αγωνία τα αποτελέσματα των επαρχιών, τα οποία τελικά δεν τους δικαίωσαν. Τελικό αποτέλεσμα: «*Βασιλεία 31, Δημοκρατία 69*». Ο

³⁷³Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η εποχή του, Επιμέλεια Τάσος Σακελλαρόπουλος, σσ. 132 και Σπύρος Κ. Θεοδωρόπουλος, *Απ' το δόγμα Τρούμαν στο δόγμα Χούντα (από τον Τρούμαν στον Κίσσιγκερ)*, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι, σσ. 352-353.

³⁷⁴Εφημερίδα «*Έθνος*», φ. 9/12/1974, σ. 1 και Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1967*, Τόμος Τέταρτος, Αθήνα, σσ. 277-296.

Μακάριος πριν αναχωρήσει εις Αθήνας επισκέφθηκε την βασιλική κατοικία και συνάντησε τον Κων/νο. Ο Μακάριος σύμφωνα με την εφημερίδα βεβαίωσε τον Κων/νο πως ήταν, είναι και θα είναι βασιλόφρων, ανεξαρτήτως αποτελέσματος. Ο Κων/νος σε συνομιλία με προσωπικό του φίλο πως της περιόδου της δικτατορίας το όνομα του υπήρξε ελπίδα για τον ελληνικό λαό, τώρα όμως οι πολιτικοί αρχηγοί δεν θέλησαν να σταθεί δίπλα του. Κατέληξε όμως στη δήλωση: «Όποια κι αν είναι η κρίσις των αδελφών μου Ελλήνων θα την δεχτώ και θα τη σεβασθώ»³⁷⁵.

«ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΜΕ 70%, Αθήνα: ποσοστό 86,5%». Η δημοκρατία νίκησε και μάλιστα με συντριπτική πλειοψηφία. Τη στιγμή αυτή προβλέπεται ότι το ποσοστό θα υπερβεί το 70%. Εντυπωσιακή η παρουσία της Αθήνας στο δημοκρατικό προσκλητήριο: Α' περιφέρεια 82%, Β' περιφέρεια 92%, μέσος όρος Αθήνας 86,5%. Έτσι η θέληση του ελληνικού λαού μας έφερε τη δημοκρατία. Και έθαψε και εξόρκισε οριστικά από τον τόπο αυτό τη βλαβερή και διχαστική μοναρχία. Σχεδόν τα ¾ του λαού δεν θέλουν πια να ακούσουν τίποτα για τον ξεπερασμένο θεσμό, παρ' όλες τις υποσχέσεις «εκμοντερνισμού» που έδιναν οι βασιλικοί κύκλοι³⁷⁶.

Τα πρώτα φύλλα του ημερολογίου της λαϊκής κυριαρχίας στον τόπο μας που είχε χάσει το δημοκρατικό οξυγόνο του επτά χρόνια κατακλύζεται από τις αντίπαλες ταμπέλες του δημοψηφίσματος. Αποδείχτηκε ορθότατη η απόφαση του Κωνσταντίνου Καραμανλή να επιταχύνει τη διεξαγωγή του επειδή ο κόσμος θέλει αμέσως να ξέρει αν θα ζήσει σε αβασίλευτη ή βασιλευόμενη δημοκρατία. Οι μεταπολεμικές γενιές έζησαν σε πολίτευμα βασιλευόμενο και μπορούν να κρίνουν ποια ψήφος ανταποκρίνεται στην εθνική ανάγκη. Οι οπαδοί της παράταξης μας ψήφισαν ομαλότητα και σύγχρονη και προοδευτική δημοκρατία. Αφού ο ψηφοφόρος μας την 17^η Νοεμβρίου πίστεψε ότι αυτό συμφέρει τον τόπο δεν θα δυσκολευτεί να αποφασίσει τις εναρμονίζεται ως κορυφαίος θώκος του πολιτεύματος. Ο ψηφοφόρος δεν έχει διλήμματα. Ένας συνταγματικός άρχοντας οφείλει να σέβεται τον καταστατικό χάρτη της πολιτείας και να μην βγαίνει ποτέ από τα πλαίσια που προσδιορίζονται από το ρόλο του. Εάν οι πολίτες πιστεύουν ότι ο βασιλιά υπήρξε πιστός τηρητής του συντάγματος και ότι άσκησε τη ρυθμιστική του αποστολή μέσα στα όρια που τη διέπουν, τότε το δημοψήφισμα θα τη φέρει πίσω³⁷⁷.

Ο Καραμανλής μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων δήλωσε ότι: «Το πολιτειακόν υπήρξε κατά το παρελθόν αντικείμενον οξυτάτων κομματικών ανταγωνισμών που έβλαψαν τα συμφέροντα του Έθνους. Αι δε πολιτειακαί μεταβολαί εγένοντο συνήθως πραξικοπηματικώς και πάντοτε υπό υλικήν ή ψυχολογικήν βίαν. Και δι' αυτούς ακριβώς τους λόγους το πρόβλημα αυτό παρέμεινεν άλυτο επί 60 χρόνια και συνεδέθη με τις πιο δραματικές εθνικές κρίσεις του τόπου μας. Ήδη το δημοψήφισμα διεξήχθη. Και διεξήχθη κατά τρόπον άψογον. Ο λαός απεφάνθη για πρώτη φορά ελεύθερος και ανεπηρέαστος επί του κρισίμου αυτού θέματος. Η απόφασις που πρέπει

³⁷⁵ Δημ. Γ. Κούσουλας, *Πολιτικές Ευθύνες 1964-1974*, ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα, σσ. 322-325 και Εφημερίδα «Ταχυδρόμος», φ. 9/12/1974, σ. 1.

³⁷⁶ Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 9/12/1974, σ. 1 και Αναστάσης Ι. Πεπονής, 1961-1981, *Τα γεγονότα και τα πρόσωπα*, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σσ. 376-386.

³⁷⁷ Εφημερίδα «Εθνος», φ. 2/12/1974, σ. 5.

να γίνη ανεπιφυλάκτως σεβαστή από όλους τους Έλληνες. Και πρέπει να αναγνωρίσουν όλοι ότι ετερματίσθη οριστικώς η εκκρεμότης του Πολιτειακού»³⁷⁸.

Ο πολιτικός κόσμος με τη σειρά του έκανε μετεκλογικές δηλώσεις για το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Ο Γ. Μαύρος τόνισε πως: «νικητής είναι ο λαός (...) που έθεσε οριστικό τέρμα στους παράγοντες του διχασμού και των εξωσυνταγματικών παρεμβάσεων στον δημόσιο βίο». Ο Α. Παπανδρέου υποστήριξε ότι: «... ο λαός με την ψήφο του κέρδισε τον πρώτο μεγάλο σταθμό στον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία και τη λαϊκή κυριαρχία (...). Σαν πολίτης ο Κωνσταντίνος έχει το δικαίωμα να επιλέξει τον τόπο διαμονής του. Πρώτα όμως πρέπει να ζητήσει την ελληνική υπηκοότητα και να βγάλει ελληνικό διαβατήριο. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1952, δεν μπορούσε να είναι Έλλην πολίτης (...). Ο Κωνσταντίνος έχει ευθύνες για τη δικτατορία. Βάσει του Συντάγματος ήταν πολιτικά ανεύθυνος και έτσι δεν μπορούν να του ζητηθούν ποινικές ευθύνες». Ακόμη, Ο Ηλ. Ηλίου δήλωσε ότι: «... η νίκη υπαγορεύει τη δημοκρατική ενότητα και συσπείρωση όλου του λαού από την κοινοβουλευτική δεξιά ως την Αριστερά...». Τέλος, από το γραφείο του τέως βασιλιά Κωνσταντίνου εκδόθηκε το ακόλουθο μήνυμα προς τον ελληνικό λαό³⁷⁹: «Έλληνες και Ελληνίδες, Πιστός εις την διακήρυξιν μου, επαναλαμβάνω ότι προέχει η εθνική ενότης χάριν της ομαλότητος, προόδου και ευημερίας της χώρας. Εύχομαι ολοψύχως οι εξελίξεις να δικαιώσουν το αποτέλεσμα που προέκυψε από την χθεσινή ψηφοφορίαν».

Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος έγιναν βέβαια αντικείμενο σχολιασμού και από τον διεθνή τύπο. Ο ανταποκριτής των «Times», Mario Modiano, παρατήρησε πως ο Κωνσταντίνος έδωσε μια μάχη στην οποία επωμίσθηκε όλες τα λάθη της δυναστείας και επιπλέον ήταν ο πρώτος βασιλιάς που αγωνίστηκε χωρίς να έχει στο πλευρό του το συντηρητικό κόμμα και τον στρατό. Διαφορετική άποψη για το δημοψήφισμα φαίνεται να έχει ο Mark Marceau, ανταποκριτής της «Le Monde». Σύμφωνα με τη άποψη του, οι βασιλόφρονες διέθεταν την υποστήριξη μεγάλης μερίδας του τύπου, η οποία στην περιφέρεια της Αθήνας και του Πειραιά ήταν διπλάσια από εκείνη των αντιπάλων τους (450.000 φύλλα), οπότε υπήρξε εύλογη η έκπληξη που προκάλεσαν τα δυσμενή για τον βασιλιά αποτελέσματα. Με τη σειρά της, η ιταλική εφημερίδα «Giornale» αναφέρθηκε με πολύ θετικά σχόλια για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, λέγοντας πως συμπλήρωσε με την κατάργηση της μοναρχίας την πρώτη φάση ενός πολιτικού αριστουργήματος³⁸⁰.

Ακόμη, ο γερμανικός τύπος και συγκεκριμένα οι εφημερίδες «Frankfurter Allgemeine» και «Suddeutsche Zeitung» υπογραμμίζουν πως το κύρος της κυβέρνησης Καραμανλή αυξήθηκε ακόμη περισσότερο με το δημοψήφισμα, ενώ σχολιάστηκε πως είναι πολύ σπάνιο το γεγονός να επιτευχθεί τόσο μεγάλη πλειοψηφία σε ένα ελεύθερο δημοψήφισμα για τη θεμελιώδη μορφή μιας πολιτείας.

³⁷⁸Η Καθημερινή, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη Μεταπολίτευση, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, σ. 16 και Τάκης Λαμπρίας, Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή, Στην σκιά ενός μεγάλου, Β' έκδοση, σ. 254.

³⁷⁹Γιώργος Αναστασιάδης, Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986), Β' έκδοση, σσ. 154-155.

³⁸⁰Η Καθημερινή, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη Μεταπολίτευση, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, σ. 16 και Τάκης Λαμπρίας, Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή, Στην σκιά ενός μεγάλου, Β' έκδοση, σ. 256.

Τέλος, η αντίδραση των ανατολικών χωρών για την πτώση της μοναρχίας στην Ελλάδα ήταν άκρως εγκάρδια και μεταδόθηκε από τον ραδιοφωνικό σταθμό της Βουδαπέστης την επόμενη μέρα των εκλογών. Η συγκεκριμένη δήλωση ανέφερε πως *«η κοινή γνώμη, ο τύπος και το ραδιόφωνο της Ουγγαρίας που παρακολουθούν με μεγάλη προσοχή τις τελευταίες εξελίξεις από την Ελλάδα, χαιρετίζουν τη νίκη της δημοκρατίας που αποτελεί νέα έκφραση της αποφάσεως του ελληνικού λαού να βαδίσει στο δρόμο της πραγματικής δημοκρατίας απαλλαγμένος από αναχρονιστικούς θεσμούς, εστίες μηχανορραφιών και πολιτικές συνωμοσίες και ξεπουλήματα της χώρας στους ξένους, μιας δημοκρατίας που θα εξυπηρετεί έμπρακτα τα συμφέροντα των εργαζομένων και του έθνους»*.

11. Επίλογος - Συμπεράσματα

Επτά δημοψηφίσματα μετρά η ελληνική ιστορία του 20ου αιώνα, με τις έξι περιπτώσεις το ερώτημα να σχετίζεται με το πολίτευμα (βασιλευόμενη ή αβασίλευτη δημοκρατία) και μια για την έγκριση συντάγματος. Τα δημοψηφίσματα, όπως έχουμε προαναφέρει, αποτέλεσαν τον 20ό αιώνα μια μορφή έκφρασης της λαϊκής βούλησης, συνήθως σε κρίσιμα για τη δημοκρατία θέματα και έδωσαν τη δυνατότητα στους πολίτες να επηρεάσουν άμεσα τη λήψη αποφάσεων σε συγκεκριμένα ζητήματα και πολιτικές.

Η φθορά και η αβεβαιότητα του αντιπροσωπευτικού συστήματος τον ταραγμένο εκείνο αιώνα οδήγησε στην ομολογουμένως αρκετές φορές εφαρμογή του θεσμού άμεσης δημοκρατίας. Τα δημοψηφίσματα είχαν την ικανότητα να προσθέτουν κύρος στις αποφάσεις και επιπλέον μείωναν σε μεγάλο βαθμό τους κλυδωνισμούς. Η ειρηνευτική λειτουργία τους εκδηλώθηκε κυρίως σε περιπτώσεις έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης, ιδίως για φλέγοντα θέματα, όπως το πολίτευμα της βασιλείας. Ακόμη, εστίασε σε θέματα που δίχασαν την κοινή γνώμη, όπως κρίσιμα εθνικά θέματα, οπότε η προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία συνετέλεσε στην εκτόνωση των εντάσεων και συνέβαλε στην οριστική επίλυση των κρίσεων³⁸¹.

Πολλές φορές είχαμε τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε ότι τα δημοψηφίσματα μπορούν να «μεταμορφωθούν» σε καθαρά συντηρητικά εργαλεία διαμόρφωσης πολιτικών εκλογών. Η διεξαγωγή του δεν στηριζόταν πάντα στην αναγνώριση του ελληνικού λαού ως «λαού ποιότητας», αλλά αποτελούσε περισσότερο την συνταγματικά επιβαλλόμενη ύστατη λύση. Η φθορά και η αβεβαιότητα του αντιπροσωπευτικού συστήματος οδήγησε στην εφαρμογή αυτού του θεσμού άμεσης Δημοκρατίας. Με εξαίρεση ίσως το δημοψήφισμα του 1974, δεν επιδιώχθηκε η ενίσχυση του ρόλου του λαού ούτε υπήρξε η επιθυμία για μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών στην άσκηση εξουσίας, τουναντίον μάλιστα.

Τις περισσότερες φορές τα δημοψηφίσματα δεν αποδείχθηκαν ως μέσα έκφρασης της λαϊκής βούλησης. Μάλιστα, ήταν αρκετές οι φορές που έγιναν χειριστικά αντικείμενα από τις κυβερνήσεις, οι οποίες με ορισμένες κομβικές παραμέτρους, όπως η διατύπωση και το περιεχόμενο των ερωτημάτων, καθώς επίσης και η ακριβής χρονική στιγμή διεξαγωγής τους (δημοψήφισμα 1920), καθόρισαν σε τεράστιο βαθμό την έκβαση τους. Ακόμα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι διαφορές μεταξύ των δυνατοτήτων των διαφορετικών πλευρών σε ένα δημοψήφισμα. Για παράδειγμα, η πλευρά που υποστηριζόταν από ισχυρές ομάδες πίεσης, όπως ο στρατός (1935), από διατάγματα που επέβαλλαν τη λογοκρισία του Τύπου (δημοψήφισμα 1935 και δημοψηφίσματα Συνταγματαρχών), είχε ουσιαστικό προβάδισμα και ήταν σε θέση να εκθέσει

³⁸¹ Πανεπιστήμιο Αθηνών Σχολή Ν.Ο.Π.Ε . Τμήμα Νομικής, Τομέας Δημοσίου Δικαίου, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Δημοσίου Δικαίου Ακαδημαϊκό Έτος: 2010-2011, Ευαγγελία Δημητρίου Λιαπικού, Ο θεσμός του δημοψηφίσματος στο ελληνικό Σύνταγμα, σ. 5-15.

εκτενέστερα τις απόψεις της πριν από τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Επίσης, σημαντικό ρόλο παίζουν και οι διαφορές μεταξύ των πόρων και των δυνατοτήτων των διαφορετικών πλευρών σε ένα δημοψήφισμα: η πλευρά που υποστηρίζεται από ισχυρότερες ομάδες πίεσης, από πολιτικούς θεσμούς, από τα ΜΜΕ, έχει ουσιαστικό προβάδισμα και είναι σε θέση να εκθέσει εκτενέστερα τις απόψεις της πριν από την ημέρα του δημοψηφίσματος. Υπήρχε όμως και μια άλλη διάσταση. Από τη φύση τους, τα δημοψηφίσματα μερικές φορές μετέτρεπαν σύνθετα πολιτικά ζητήματα σε απλές προτάσεις που έπρεπε να απαντηθούν με ένα «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ». Με τον τρόπο αυτόν όμως ήταν πιθανή η υπεραπλούστευση των ζητημάτων αλλά και να ενθαρρύνουν την υιοθέτηση υποδεέστερων πολιτικών λύσεων³⁸².

Η υπό μορφή δημοψηφίσματος προσφυγή στην άμεσα λαϊκή κρίση είναι συνετό να γίνεται με τεράστια προσοχή, φειδώ και αίσθημα ευθύνης, να επιλέγονται προσεκτικά τα πολιτικά υποκείμενα και ειδικά το αρμόδιο για την προκήρυξη πολιτειακό όργανο είναι σκόπιμο να μην είναι μονοπρόσωπο γιατί κάτι τέτοιο θα μπορούσε να οδηγήσει σε ακραία προσωποποίηση της εξουσίας. Με την ίδια υπευθυνότητα θα πρέπει να προσδιορίζονται και τα θέματα στα οποία μπορεί να αφορά το δημοψήφισμα, ενώ ιδιαίτερης προσοχής χρίζει και η ίδια η διατύπωση του τιθέμενου ερωτήματος. Τέλος, απαιτείται επίσης σοβαρή προεκτίμηση των συνεπειών της όποιας λαϊκής απόφασης, καθώς και ενδελεχής, κατά το δυνατόν, ενημέρωση του λαού.

Η μελέτη των εκλογών, των συνηθειών, των πρακτικών, των συμπεριφορών και της ατμόσφαιρας των εκλογικών αναμετρήσεων μας πρόσφερε ένα πλούσιο σε πληροφορίες υλικό. Κατά τη διάρκεια της μελέτης της κύριας πηγής της εργασίας, δηλαδή των εφημερίδων, ήταν φυσικό να μας δημιουργηθούν τα εξής ερωτήματα: Υπήρξε ιδανικός ο ελληνικός Τύπος; Μπόρεσε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων; Οι δημοσιογράφοι κατάφεραν να διαφυλάξουν την έννοια της ελευθεροτυπίας;

Οι άνθρωποι αισθάνονταν ανέκαθεν την ανάγκη των πληροφοριών. Το γεγονός πως επιθυμούμε να μαθαίνουμε τι συμβαίνει γύρω μας δεν είναι απλή περιέργεια, αλλά ανάγκη ζωτική. Είτε λάβουμε υπόψιν μας σοβαρά την αξίωση των εφημερίδων ότι εκπροσωπούν κάθε μια χωριστά όλο τον λαό και τις γνώμες του, είτε όχι, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι μεταξύ λαού, κοινής γνώμης και Τύπου, υπάρχει μια διαρκής και στενή σχέση και ότι υπάρχει ένας συνεχής αλληλοεπηρεασμός. Η εφημερίδα μεταδίδει εντυπώσεις στον αναγνώστη και ο αναγνώστης πάλι με το να αγοράζει ή να αρνείται να αγοράσει το έντυπο, το ενισχύει ή αντίστοιχα το αποθαρρύνει. Πολλές εφημερίδες και πολύ συχνά ισχυρίζονται πως αυτές έχουν πολύ μεγαλύτερο δικαίωμα να μιλούν εξ' ονόματος του λαού παρά ο πολιτικός κόσμος γιατί αυτές ψηφίζουν κάθε μέρα από τους αναγνώστες που την αγοράζουν.

Γενικότερα, το κάθε επάγγελμα και το κάθε λειτούργημα έχει τις «φωτεινές» αλλά και τις «σκοτεινές» πλευρές του. Η εφημερίδα διαθέτει την ικανότητα να

³⁸² Alan R. Ball & Guy Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση, Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Κώστας Α. Λάβδας, Έκτε η αγγλική έκδοση, σσ. 229-230 και Andrew Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, Μτφ: Γιώργος Καραμπέλας, σ. 336 και Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Το δημοψήφισμα ως θεσμός και ως πολιτική πράξη, Αυθεντική έκφραση ή βίαιη ποδηγέτηση της λαϊκής κυριαρχίας;*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σσ. 59-65.

παρουσιάζει τη συμπυκνωμένη αποτύπωση μιας ποικιλίας απόψεων με αποτέλεσμα το γενικό κλίμα της εποχής να αποτυπώνεται πληρέστερα απ' ό τι μπορεί να συμβεί με μια αυτοτελή και ορθολογικότερα παρουσιασμένη μονογραφία. Ακόμη, σημαντική λεπτομέρεια αποτελεί το γεγονός ότι η τρέχουσα δημοσιογραφία, η οποία δε διαθέτει το χρόνο να επεξεργαστεί πάντοτε σε βάθος τα θέματα της και παρουσιάζεται πιο «πρόχειρα», βρίσκεται κοντά στον παλμό της στιγμής σε σχέση με την επεξεργασμένη άποψη³⁸³.

Με τον τρόπο αυτό ο μελετητής και ο αναγνώστης έχει την ευκαιρία να διασταυρώσει τις αντιδράσεις των πολιτών για να δει με ποιον τρόπο ιεραρχούνται ανάλογα με το είδος της εκάστοτε εφημερίδας, πάντα βέβαια με την απαιτούμενη κριτική διάθεση που απαιτείται σε τέτοιες περιπτώσεις. Ο μελετητής και ο κάθε αναγνώστης χρειάζεται να διερευνήσει ένα εύρος παραμέτρων προκειμένου να καταλήξει σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα. Παράλληλα, σε όλες τις εφημερίδες πρέπει να ελέγχονται ως προς το κοινωνικό, ιστορικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο. Η διαδικασία αυτή κρίνεται απαραίτητη γιατί έτσι μπορεί κάποιος να αντιληφθεί την αιτία για τον τρόπο που παρουσιάζονται, σχολιάζονται και αξιολογούνται τα γεγονότα που προβάλλονται από τις εκάστοτε εφημερίδες.

Από την γενική εντύπωση που έχουμε σχετικά με τη δημοσιογραφία προκύπτει πως η δημοσιογραφία διαδραμάτιζε πάντοτε σπουδαίο ρόλο στη χώρα μας. Δυστυχώς όμως, αρκετές φορές ξεχνάμε τις καλές υπηρεσίες που έχει προφέρει ο Τύπος και μένουμε μόνο στα «κακώς κείμενα». Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως πολλές εφημερίδες αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα σε στιγμές κρίσιμες για τον εθνικό μας βίο και έθεσαν υπεράνω του κυκλοφοριακού τους συμφέροντος το συμφέρον της πατρίδας. Σε αντίθεση με άλλους συναδέλφους τους, οι οποίοι τις στιγμές εκείνες αύξαναν και σταθεροποιούσαν για αρκετό χρονικό διάστημα την κυκλοφορία των φύλλων τους.

Η ιστορική διαδρομή του Τύπου μιας περιόδου δεν είναι αποκομμένη από τη συγκεκριμένη εποχή στην οποία τοποθετείται και από την κοινωνία την οποία εκφράζει, καταγράφει και μορφώνει. Ο Τύπος διηγείται πολλές πραγματικές ιστορίες αλλά όχι την πραγματική ιστορία. Οι αφηγήσεις του όμως αναπλάθουν και συνθέτουν την πραγματικότητα. Εξάλλου δεν ανατρέχουμε στον Τύπο απλά για να διαπιστώσουμε γεγονότα. Γνωρίζουμε εκ των προτέρων ότι ο Τύπος δεν προσφέρει πάντα την αλήθεια και ότι η αλήθεια μπορεί να έχει πολλές όψεις ανάλογα με το φως που δέχεται. Με άλλα λόγια, η μελέτη του Τύπου μπορεί να διευκολύνει τους όρους της κατανόησης με τη βοήθεια όχι τόσο των πληροφοριών που ο ιστορικός μπορεί να συλλέξει διασταυρώνοντας τις μαρτυρίες μέσα στον χώρο του Τύπου και έξω από αυτόν, αλλά με βάση την εκτίμηση που κάνει των σταθερών ή μεταβαλλόμενων συνθηκών, της αλλαγής εμπειρίας, ευδιάκριτης στο λόγο και στη γλώσσα των εντύπων ή και στην ίδια τους την ιστορική παιδεία.

³⁸³ Νάση Μπάλτα, «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης», *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881 – 1895*, Επίλογος, Ηλίας Νικολακόπουλος, σσ. 272-273.

12. Πηγές

Εφημερίδες 1920

Εφημερίδα «*Έθνος*»

Εφημερίδα «*Εστία*»

Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*»

Εφημερίδα «*Σκριπ*»

Εφημερίδες 1924

Εφημερίδα «*Βραδυνή*»

Εφημερίδα «*Έθνος*»

Εφημερίδα «*Εμπρός*»

Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*»

Εφημερίδες 1935

Εφημερίδα «*Ακρόπολις*»

Εφημερίδα «*Ανεξάρτητος*»

Εφημερίδα «*Εστία*»

Εφημερίδα «*Κόσμος*»

Εφημερίδες 1946

Εφημερίδα «*Έθνος*»

Εφημερίδα «*Εμπρός*»

Εφημερίδα «*Ριζοσπάστης*»

Εφημερίδες 1968

Εφημερίδα «Βραδυνή»

Εφημερίδα «Έθνος»

Εφημερίδα «Μακεδονία»

Εφημερίδα «Τα Νέα»

Εφημερίδες 1973

Εφημερίδα «Βραδυνή»

Εφημερίδα «Μακεδονία»

Εφημερίδα «Τα Νέα»

Εφημερίδα «Ταχυδρόμος»

Εφημερίδες 1974

Εφημερίδα «Έθνος»

Εφημερίδα «Μακεδονία»

Εφημερίδα «Ριζοσπάστης»

Εφημερίδα «Τα Νέα»

Βιβλιογραφία

Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Ελλάς 1946-1949 και τα προηγούμενα*, Συνοπτική ιστορική μελέτη, Βιβλιοπωλείον «Της Εστίας», Αθήναι, 1974.

Αθέατες όψεις της ιστορίας, Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο, Επιστημονική Επιμέλεια - Εισαγωγή Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Επιμέλεια κειμένων Δημήτρης Μπαχάρας, Εκδόσεις Ασίνη, 2012.

Τζ. Αλεξάντερ-Ν. Αλιβιζάτος, Κ. Βεργόπουλος-Κ. Γουντχάουζ-Σ. Θωμαδάκης-Γ. Ιατρίδης-Ρ. Κλογκ-Β. Κουφουδάκης-Γ. Μαυρογορδάτος-Α. Μπερεντζεν-Α. Ουίτνερ-Π. Παπαστράτης-Γ. Πετρόπουλος-Α. Πολλις-Χ. Ρίχτερ-Ν. Σβόρωνος-Κ. Τσουκαλάς-Α. Φατούρος-Χ. Φλάισερ-Γ. Χόνδρος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, 1984.

Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Πρόλογος Αριστόβουλος Μάνεσης, Πρόλογος της γαλλικής έκδοσης Georges Vedel, Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, 1986.

Γιώργος Αναστασιάδης, *Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής Σχολής Α.Π.Θ., Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1974-1992)*, Μάλλιαρης – Παιδεία, 1993.

Γιώργος Αναστασιάδης, *Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης στον 20^ο αιώνα*, Κείμενο-Επιμέλεια: Γιώργος Αναστασιάδης, καθηγητής της πολιτικής ιστορίας στο τμήμα Νομικής του Α.Π.Θ., Μάλλιαρης, παιδεία, Αθήνα, 2000.

Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα (1952-1967)*, Ιστορική επισκόπηση, Παρατηρητής.

Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Σακκούλα, Θεσσαλονίκη, 1998.

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Κοινωνία και ποινική πραγματικότητα στο νομό Ιωαννίνων την δεκαετία του 1930*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας Νεότερων Χρόνων, Ιωάννινα, 2007.

Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου 1922-1936*, Φυτράκης/Ο Τύπος Α.Ε., Σύγχρονη Ιστορία, 1987.

Λευτέρης Αποστόλου, *Η παρωδία της δίκης των δοσίλογων και η αυτοκαταδίκη της Δεξιάς*, Αθήνα-Ιούνης, 1945.

Αποτελέσματα εκλογών 1946-1977, Εκδόσεις Διάλογος, Αθήνα, 1981.

Κώστας Γ. Αυγητίδης, *Η επτάχρονη στρατιωτική Δικτατορία (1967-1974) και η υποστήριξη της πάλης του λαού μας από την ΕΣΣΔ*, Αθήνα, 1987.

Θωμάς Αθ. Βαϊδης, *Κωνσταντίνος, (Μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής)*, Έκδοσις της εφημερίδος «Πατρίς», Αθήναι, 1934.

Δημήτριος Βάκας, *Ο Ελ. Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης, Ιστορικά σελίδες από την δημιουργία της μεγάλης Ελλάδος 1910-1920*, [Αθήναι], 1949.

Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Royaume de Grece, Ministere de L' Economie Nationale-Statistique generale de la Grece, *Στατιστική του Δημοψηφίσματος της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946*, Εθνικόν Τυπογραφείον-Imprimerie nationale, Αθήνα, Athenes, 1947.

Ελευθερίου Βενιζέλου Μνήμη, Επιμέλεια: Λεωνίδα Γ. Μανολικάκη, Χανιά, 1964.

Έλλη Βελιάδη, *Δημοψήφισμα και αναθεώρηση του Συντάγματος*, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Υπεύθυνος καθηγητής: Δημητρώπουλος Γ. Ανδρέας, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε Αθηνών, Τμήμα Νομικής, Αθήνα 2004-2005.

Αλέξανδρος Βέλιος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η αλληλογραφία της αυτοεξορίας (1963-1974)*, Εκδόσεις ΡΟΕΣ, Αθήνα, 1995.

Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός, Επιμέλεια: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά και χρηματοδότηση Παγκρητικής Ενώσεως Κρήτης, Ηράκλειο, 1988.

Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Συνεργασίες των: Αλέξη Αλεξανδρή, Έφης Αλλαμανή, Ιφιγένειας Αναστασιάδου, Θάνου Βερέμη, Ελένης Γαρδίκας-Κατσιαδάκη, Αλέξη Δημαρά, Οδ. Δημητρακόπουλου, William Edgar, Const. Jordan-Sima, Γιάννη Κολιόπουλου, Γεωργίου Λεονταρίτη, Μ.Ι. Μανούσακα, Νίκου Μουζέλη, Νικ. Οικονόμου, Ανθ. Παπαδάκη-Χριστουλάκη, Κρίστας Παναγιωτοπούλου, Βίκτωρα Παπακοσμά, Νικ. Πετσάλη –Διομήδη, Γιάννη Π. Πικρού, Γιώργου Πλουμίδη, Δημήτρη Πόρτολου και Βαλεντίνης Τσελίκας, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1980.

Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2000.

Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1991.

Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002.

Βουλή των Ελλήνων, *Το Κοινοβούλιο στον Τύπο και την Τηλεόραση, Η εικόνα της Βουλής των Ελλήνων στον Τύπο και η σχέση των βουλευτών με την τηλεόραση*, 1999.

Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Τόμος Δ', Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, Ο Εμφύλιος, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 1981.

Δήμος Βρατσάνος, *Η ιστορία των εν Ελλάδι επαναστάσεων 1824-1935*, Εκδόσεις της εφημερίδος των αναπήρων στρατού, 1936.

Σπύρος Γασπαρινάτος, *Απελευθέρωση, Δεκεμβριανά, Συμφωνία της Βάρκιζας, Τόμος Δεύτερος, Δεκεμβριανά (Β')*, Συμφωνία της Βάρκιζας, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1998.

Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg, *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Εκδόσεις Παπαζήση-Νικηταρά 2, Αθήνα, 1976.

Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, *Η Ευγενής μας Τύφλωσις...*, *Εξωτερική Πολιτική Και «Εθνικά Θέματα» από την Ήττα Του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.

Μανώλης Γλέζος, *Από τη δικτατορία στη δημοκρατία*, Εκδόσεις Διάλογος, Αθήνα, 1974.

Ελευθέριος Κ. Γόνης, *Πολιτική και εκλογικά συστήματα*, Τεύχος Πρώτον, 1955.

Σόλωνος Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας 1961-1974*, Τόμος Δεύτερος, Αποτελεμάτως, Εκδόσεις Καπόπουλος, Ζωοδόχου Πηγής 24, Αθήναι, 1975.

Δαμωνίδης, *Στον καιρό της Χούντας, Παράνομα και Ανώνυμα*, 1. *Αδελφάτον Προστασίας των ανά τον Κόσμον συκοφαντούμένων συνταγματαρχών: Η περίπτωση των Ελλήνων*, 2. *Ανησυχίες, σκέψεις και προβλέψεις δια το Δημοψήφισμα της 29.7.1973*. 3. *Πρωτοχρονιάτικη αναδρομή εις το πρόσφατον παρελθόν*, Αθήνα, 1974.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμος Δεύτερος, Η άνοδος του αντιβενιζελισμού, Κάκτος, Αθήνα, 1997.

Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Επιστημονικοί συνεργάτες, Στην έρευνα και επεξεργασία ποσοτικών στοιχείων: Δρ. Αλέξης Φραγκιάδης, Στη βιβλιογραφική έρευνα: Δρ. Άννα Μανδουλαρά, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2016.

Δημ. Δημητρίου, *Ελληνική εμπειρία '44 – '67*, Αθήνα, 1971.

Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική εποχή στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997.

Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, Τόμος 1^{ος}, *Ο βενιζελισμός*, Τεύχος α', ο βενιζελισμός της ανόρθωσης, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκούλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985.

Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Το δημοψήφισμα ως θεσμός και ως πολιτική πράξη, Αυθεντική έκφραση ή βίαιη ποδηγέτηση της λαϊκής κυριαρχίας;*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2011.

Κώστας Διγκαβέ, *Εκλογές στην Ελλάδα 1844-1985*, Α' έκδοση, Εκδόσεις Μάλλιαρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη, 1986.

Κωνσταντίνος Διγκαβέ, Δικηγόρου Θεσσαλονίκης, *Το ημερολόγιο της χουντικής επταετίας (21/4/1967 - 23/7/1974)*, Περιέχει: ονόματα Υπουργών-Υφυπουργών-Γεν. Γραμματέων-Υποψηφίων-Μελών Σ.Ε.-Μελών ΕΠΟΚ κλπ, Θεσσαλονίκη, 1975.

Ναπολέοντας Σταμ. Δοκανάρης, Αντιστράτηγου Αστυνομίας Ε.Α. Φιλόλογου-Ιστορικού, Μέλους της Διεθνούς Ένωσης Στρατιωτικών Συγγραφέων, *Η Μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2004)*, (Η εσωτερική πλευρά του ελληνικού πολιτικού δράματος), Ιωάννινα, 2004.

Γιώργος Δουατζής, *Περί δημοσιογραφίας*, Εκδόσεις πεδίο, Αθήνα, 2010.

Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια- Γιούλα Κουτσοπανάγου, Τόμος Πρώτος Α-Δ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών ερευνών, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Αθήνα, 2008.

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Χανιά.

Ελληνική Δημοκρατία Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918, 100 χρόνια από την έναρξη του*, πρακτικά ημερίδας, Θεσσαλονίκη, 11 Νοεμβρίου 2014, ΑΘΗΝΑ, 2015.

Ελληνική εταιρεία πολιτικής επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, Εισαγωγή - Επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.

Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, Τόμος δεύτερος, Αθήναι, 1946-1947.

Αλέξανδρος Λ. Ζαούσης, *Ο εμπαιγμός 21 Απριλίου 1967-24 Ιουλίου 1974*, Τόμος Α΄, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997.

Νικ. Γ. Ζιάγκος, *Νέες σελίδες από τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Δημοκρατικός στρατός, Κυβερνητικός στρατός Α΄, Εκδόσεις Σοκολη, Αθήνα, 1986.

In memoriam: Η διεθνής κοινότητα τιμά τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, Καπόν, Αθήνα, 1999.

Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού, Κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά, Β΄ τόμος, Εκδοτικός οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη, 2010.

«Η Καθημερινή», *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, [Αθήναι], 2005.

Φίλιππος Ηλίου, *Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η Εμπλοκή Του ΚΚΕ*, Εκδοτική Φροντίδα: Άννα Ματθαίου – Στρατής Μπουρνάζος – Πόπη Πολέμη, Β΄ Έκδοση, Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2005.

Σπύρος Κ. Θεοδωρόπουλος, *Απ' το δόγμα Τρούμαν στο δόγμα Χούντα (από τον Τρούμαν στον Κίσσιγκερ)*, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι, 1977.

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Τόμος Α-Δ, Αθήνα, 2008.

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς

Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Πρόγραμμα: «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα, 2005.

Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, *Οι Απαρχές 1900-1922*, Επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Α' Τόμος, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα.

Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, *Οι Απαρχές 1900-1922*, Επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Γ' Τόμος, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα.

Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, *Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900 – 1940*, Επιστημονική Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.

Ιστορία του ελληνικού έθνους, Συγγραφείς του 34^{ου} τόμου: Έφη Αλλαμάνη, Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, Αθανάσιος Βερέμης, Ιωάννης Γιαννόπουλος, Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Αλέξης Δημαράς, Κωνσταντίνος Δημαράς, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Κολιόπουλος, Γεώργιος Λεονταρίτης, Σπυρίδων Λουκάτος, Κυριακή Μαμώνη, Παναγιώτης Μούλλας, Νικόλαος Οικονόμου, Κρίστα Παναγιωτοπούλου, Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Τώνης Σπητέρης, Δέκατη έκτη έκδοση, Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015.

Αντώνης Κακαράς, Αρχιπλοίαρχος ΠΝ ε.α., *Οι Έλληνες Στρατιωτικοί (αξιωματικοί στην μεταπολεμική Ελλάδα)*, Τόμος πρώτος, Επιλογές, Εκπαίδευση, Κυρίαρχη Ιδεολογία, Εξαρτήσεις, Πρόλογος: Βασίλη Φίλια, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2006.

Κακουργιοδικεΐον Λαμίας, *Η ποινική δίωξις των δημοκρατικών, Έγγραφα από την δικογραφίαν*, Τύποις Ιωάννου Άρτσου, Αθήναι, 1922.

Κωνσταντίνος Καλλιγάς, *Τα φοβερά ντοκουμέντα, Παλινόρθωση και Δικτατορία, Γεώργιος Β' και 4^η Αυγούστου*, Φυτράκης, Αθήναι, 1976.

Κώστας Καραγιώργης, *Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο*, Τόμος Α', 1945, Εκδόσεις «Διάλογος», Αθήνα, 1977.

Γιώργος Δημ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Β' έκδοση, Αθήνα, 1973.

Νίκος Κ. Καρκάνης, *Ήταν Ο Δεκέμβρης Αναπόφευκτος; Ιστορική ανάλυση του Δεκέμβρη του 1944*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.

Βασίλειος Π. Κασίμης, Δικηγόρου, *Η ανάπλασις του πολιτεύματος*, Αθήναι, 1961.

Αρίστος Κάτσης, *Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή*, Εκδοτική Εμπειρία, Αθήνα, 2008.

Κατοχική βία 1939-1945, Η ελληνική & ευρωπαϊκή εμπειρία, Επιμέλεια: Στράτος Δαρδανάς, Βασιλική Λάζου, Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Φλιτούρης, Δήμος Νικολάου Σκουφά, Εκδόσεις Ασίνη, Κομμένο Άρτας, Αθήνα, 2016.

Πανσανίας Σ. Κατσώτας, *Η δεκαετία 1940-1950, Πόλεμος εναντίον των εισβολέων Ιταλών και Γερμανών 1940-1941, Πόλεμος εις την βόρειο Αφρική με την VIII^η βρετανική στρατιά 1942-1943, Απελευθέρωση.-Κίνημα του Δεκεμβρίου 1944.-*

Συμφωνία της Βάρκιζας.-Ευθύναι δια τας ενόπλους ανωμαλίας κατά τα έτη 1946-1949- και αι μετέπειτα εξελίξεις μέχρι σήμερα, Αθήναι, 1981.

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος, 1935-1941, Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»- Πολιτική και ιστορία 24, 1985.

Γεώργιος Θ. Κονδύλης, *Ο δρόμος προς την καταστροφήν*, Επιμέλεια Θεμ. Γ. Ζαφειρόπουλου, Αθήνα, 1979.

Β. Κόντης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα 1945-1949*, Θεσσαλονίκη, 1984.

Γεώργιος Δ. Κοντογιώργης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, *Το αυταρχικό φαινόμενο «4^{ης} Αυγούστου-21^{ης} Απριλίου»*, Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2003.

Τάκης Κόντος, *Μικρασία τέλος*, Εξώφυλλα - σχέδια Κωστής Κόντος, Αθήνα, 1980.

Α. Ι. Κοραντης, *Πολιτική και διπλωματική ιστορία της Ελλάδος (1941-1945)*, Τόμος Δεύτερος, Ο Δεύτερος Γύρος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., Αθήνα.

Δημ. Γ. Κούσουλας, *Πολιτικές ευθύνες 1964-1974*, ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα.

Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Επίλεκτα κείμενα, Επιστολές – ομιλίες - στοχασμοί*, Επιμέλεια: Τάκης Λαμπρίας, Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1995.

Σ. Κωνσταντοπούλου, *Ο φόβος της δικτατορίας*, Τέσσερες διαλέξεις, Αθήνα, 1966.

Τάκης Λαμπρίας, *Καραμανλής ο φίλος*, Ποταμός, Αθήνα, 1998.

Τάκης Λαμπρίας, *Στη σκιά ενός μεγάλου, Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή*, Β' έκδοση, Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1989.

Ε. Λεμπέσης, *Κοινωνιολογία του Τύπου*, Γ' έκδοση, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα, 1992.

Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα 1946-1967*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑ Α.Ε., Αθήνα.

Σπύρος Λιναρδάτος, *Σύγχρονη ελληνική ιστορία, Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Τόμος Ε', 1964-1967, Εκδόσεις Παπαζήση.

Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου, κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα, Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.

Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Τόμος Β', Αθηναϊκάί εφημερίδες 1901-1959, Αθήναι 1959.

Μάξιμος Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Εισαγωγή – Χρονογραφία -Επιμέλεια Λουκάς Αζελός, Αθήνα, 1975.

Νίκος Α. Μαραντζίδης, *Οι μικρές Μόσχες, Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον ελληνικό αγροτικό χώρο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997.

Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις*, Τόμος Ζ', 1972-1974, Εκδόσεις: Σπ. Β. Μαρκεζίνη Α.Ε., Αθήνα, 1979.

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996.

Επαμεινώνδας Ι. Μαυρομμάτης, *Σύγχρονος πολιτική και στρατιωτική ιστορία, 1862-1909, 1909-1928*, Αθήνα, 1928.

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Ένας Στρατιώτης στον Εμφύλιο (1945-1949), Η συμβολή της μικροϊστορίας στην ανίχνευση και την ανάλυση των βιωματικών όψεων της καθημερινής ζωής*, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη, 2000.

Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996.

Σταμάτης Σ. Μερκούρης, *Γεώργιος Κονδύλης 1879-1936*, Μαυρίδης, 1954.

Μεταξάς, *το προσωπικό του ημερολόγιο, ο Παγκόσμιος Πόλεμος 1915-1920*, Τόμος Τέταρτος, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα.

Μεταξάς, *το προσωπικό ημερολόγιο, Τετάρτη Αυγούστου, Ελληνοϊταλικός πόλεμος*, Τόμος Έβδομος, 1933-1941, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα.

Κώστας Μισαηλίδης, *Πολεμικού ανταποκριτή, Πολεμικά φύλλα από την Μικρασιατικήν Εκστρατείαν*, Σειρά Πρώτη, Εκ των καταστημάτων Απ. Ι. Μουστόπουλου, Αθήνα, 1923.

Θέμης Μοσχάτος, *Η εθνική μας αντίσταση και η προδομένη, Μια επική τραγωδία*, Πρώτος Τόμος, Αθήνα, 1980.

Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Από την Παλινόρθωση στη βασιλο-μεταξική δικτατορία 1935-1940, Φως στα παρασκήνια*, Από τα προσωπικά αρχεία των Ι. Μεταξά, Σπ. Κοσμετάτου, δ/ντή τύπου στην ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, Θ. Νικολούδη, Κ. Κοτζιά κ.α., 171 ανέκδοτες επιστολές-εκθέσεις-συνεντεύξεις Ι. Μεταξά Ν. Πλαστήρα-Π. Πιπινέλη-Δ. Λεβίδι-Β. Thomson (δ/ντή Intelligence Service), κ.α., Εκδόσεις Αθ. Χριστάκη, Αθήνα, 1999.

Νάση Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης, Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895*, Πρόλογος: Ηλίας Νικολακόπουλος, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2001.

Νάση Μπάλτα, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949) Μέσα από τον Γαλλικό Τύπο*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.

Χαράλαμπος Αθ. Μπαλτάς, *Ιστορικές στιγμές της Νεότερης Ελλάδας 1821 – 2004*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 2009.

Κώστας Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων, Πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα, 1992.

Ηλίας Μπρεδήμας, Βουλευτού Αθηνών, *Η πρώτη Δημοκρατία*, Εκδόσεις «Ακμών», Αθήναι.

Χρήστος Νεραντζής, *Το Έπος της Μικρασίας 1919-1922*, Εκδόσεις «Μορφωτικός Κόσμος», Θεσσαλονίκη, 1987.

Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Δέκατη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η εποχή του, Επιμέλεια: Τάσος Σακελλαρόπουλος, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2007.

Χ. Οικονόμου-Γκούρα Πλωτάρχου Β.Ν. (1934), *Ιστορική συμβολή 1922-23*, Από της μικρασιατικής καταστροφής εις την συνθήκην της Λωζάννης, «Ναυτική Επιθεώρησις», 1958.

Όλα από την αρχή, *Ι. Οι Έλληνες (Το βασικόν κεφάλαιον)*, Αετός Α.Ε., Αθήναι, 1947.

Π. Παναγάκος, Αντιστράτηγου ε.α., *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήναι, 1960.

Πάντειον Πανεπιστήμιο κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Πρακτικά του συνεδρίου, Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986, Αθήνα, 1990.

Αντώνης Μ. Παντελής, *Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή*, Με την τεχνική συνεργασία του Μιχάλη Σ. Τριανταφύλλου, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα», Αθήνα, 1988.

Λεωνίδα Αλ. Παπάγος, *Σημειώσεις 1967- 1977*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα, 1999.

Αλέξανδρος Παπάγου, Αντιστράτηγου αρχηγού του γενικού επιτελείου στρατού κατά τα έτη 1936-1939, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του, Από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα, 1997.

Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού Μάιος 1973*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1985.

Δημήτριος Α. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*, Πρόλογος: Θάνος Μ. Βερέμης, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2014.

Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία, (1961-1967), ΤΟΜΟΣ Α΄, Η ένωση κέντρου στην εξουσία*, Πρόλογος: Παύλος Β. Πετρίδης Καθηγητής Πανεπιστημίου, Επιμέλεια έκδοσης: Άγγελος Σιδεράτος, Προσκήνιο, Εκδόσεις Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα, 1997.

Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Γενική επιμέλεια Νίκου Ε. Σκουλα, Επιμέλεια έκδοσης Σωκράτης Ραγκας, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα, 1974.

- Γεωργίου Παπανδρέου *Πολιτικά θέματα*, Εκδότης Αετός Α.Ε., Αθήναι, 1941.
- Κώστας Παπανικολάου, *Με τις λόγχες στα πλευρά*, Γιούρα Λέρος 1967-1971, Αθήνα, 1975.
- Γεώργιος Ιωαν. Παππάς, *Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές, Ιστορικά γεγονότα των ετών 1912 έως 1949, δημοσιογραφικοί αγώνες 50 ετών*, Αθήνα, 2001.
- Αναστάσης Ι. Πεπονής, *1961-1981 τα γεγονότα και τα πρόσωπα*, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 2002.
- Θ. Πετζόπουλος Αντιστράτηγου, *1941-1950, Τραγική πορεία*, Αθήναι, 1953.
- Ν. Πετσάλης – Διομήδης *Η Ελλάδα Των δύο κυβερνήσεων 1916-17, Καθεστωτικά, Διπλωματικά και Οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Εκδόσεις Φιλιπότη, Αθήνα, 1988.
- Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄*, 1951.
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Φιλοσοφική Σχολή, Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Ιωάννινα, 2006.
- Μανούσος Πλουμίδης, *Ο αιφνιδιασμός της 21^{ης} Απριλίου 1967, Πολιτική ανάλυσις*, Γόρδιος, Αθήνα, 1997.
- Μάριος Πλωρίτης, *Μέγιστον Μάθημα, Απ' τη δικτατορία στη δημοκρατία*, Φυτράκης, Αθήνα, 1975.
- Πέτρος Βρασ. Πόγγης, *Δημοκρατία ή Ολιγοκρατία*, Εκδόσεις, Δημοφών, Αθήναι, 1979.
- Πολιτική και κοινωνιολογική εγκυκλοπαίδεια, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η ζωή και το έργο του*, «Ανεξάρτητος», Μεγάλη πρωινή εφημερίς εν Αθήναις, 1936.
- Νίκα Πολυχρονοπούλου – Κλαδά, *Ιστορικό αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Ίδρυμα ιστορίας του Ελευθερίου Βενιζέλου και της αντίστοιχης εθνικής περιόδου, Αθήναι, 2004.
- Γιάννης Πριοβόλος, *Μια αλυσίδα μνήμες, Αχαΐα και βόρεια Πελοπόννησος 190-1949*, Αλφειός, Αθήνα.
- Βασίλης Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους, 1830-1974*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1993.
- Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνης, Πρόλογος Νίκος Σβορώνος, Θεμέλιο.
- Άλκης Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1935-1941*, Τόμος Δεύτερος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995.
- Περικλής Ροδάκης, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, Εκδόσεις «Μυκήναι», Αθήνα.
- Γεώργιος Ρούσσο, *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826-1974, Τόμος Έκτος (1915-1935)*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήναι, 1975.

Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Πρόλογος: Κώστας Βεργόπουλος, «Νέα Σύνορα», Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1998.

Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο πόλεμο, Επιμέλεια: Μάριον Σαράφη, Εισαγωγή: Νίκος Σβορώνος, Εκδόσεις: Αντώνης Λιβάνης - «Νέα Σύνορα», Αθήνα, 1982.

Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Μετάφραση Αικατερίνη Ασδράχα, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ι. Ασδράχας, Δ' έκδοση, Θεμέλιο.

Νικόλαος Α. Σταύρου, *Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις, Ο πολιτικός ρόλος των Ελλήνων στρατιωτικών*, Πρόλογος Γεώργιου Ιορδανίδη Υποστράτηγου ε.α., Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία, Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1995.

Σύνταγμα της Ελλάδος 1968, *Σχέδιον προς Τον Ελληνικόν Λαόν, Δημοψήφισμα 29 Σεπτεμβρίου 1968*.

Λ. Τασολάμπρος, *Πολιτικά σαράντα χρόνων 1909 – 1949*, Αθήνα, 1949.

ΤΑ ΝΕΑ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} Τόμος, Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974, Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.

ΤΑ ΝΕΑ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 8^{ος} Τόμος, Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974, Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.

ΤΑ ΝΕΑ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9^{ος} Τόμος, Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974, Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.

Το Βήμα, *90 χρόνια, Από την εποχή της ελπίδας στην εποχή της κατάρρευσης, Η Ελλάδα μετά την καταστροφή, Ψευδής ειρήνη στην Ευρώπη, Οικονομικό κραχ στις ΗΠΑ*, Επιμελητής έκδοσης-κείμενα: Γεώργιος Π. Μαλούχος, Τόμος Α' 1922-1931, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., 2012.

Κωνσταντίνος Τσάτσος, Γεώργιος Ι. Μαύρος, Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε.Π. Παπανούτσος, Γρηγ. Κασιμάτης, Αλέξης Μινωτής, Θ. Πετσάλης-Διομήδης, Εμμ. Κοθρής, Στεφ. Στεφάνου, Γεώργ. Δασκαλάκης, Ιωάν. Σεργάκης, Παν. Φωτέας, Κ. Σβολόπουλος, Θάνος Βερέμης και Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Σαράντα χρόνια από το θάνατο του*, Τετράδια «Ευθύνης» 2., Αθήνα, 1976.

Χάρης Τσιρκινίδης, *Έχω όπλο στην αγκόνη..., Το ντοκουμέντο της Μεγάλης Καταστροφής υπό το φως των ξένων διπλωματικών αρχείων 1908-1925*, Εκδόσεις ερωδίδς Θεσσαλονίκη, 2005.

Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων, *Διδακτική Μεθοδολογία και Εφαρμογές στο μάθημα της ιστορίας, Εγχειρίδιο εκπαιδευτικού*, Συγγραφή κειμένων Κυπριανός Λούης, ΕΜΕ Γιάννος

Σωκράτους, Χρήστος Αργύρου, Άννα-Μαρία Κοπάτου Φιλολόγοι, Εποπτεία Παρασκευή Πρωτοπαπά, Κυπριανός Λούης, Γεωργία Κούμα, Επιθεωρητές Φιλολογικών μαθημάτων, Λευκωσία, 2011.

Χαντζάρα Κυριακή, *Το δημοψήφισμα*, Εργασία στο μάθημα των Εφαρμογών Δημοσίου Δικαίου, Υπεύθυνος καθηγητής: Ανδρέας Δημητρόπουλος, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2009.

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Έκτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2004.

Τάκης Χατζηδημητρίου, *Το δημοψήφισμα της 24^{ης} Απριλίου 2004 και η λύση του Κυπριακού*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2006.

Χατζοπούλου Ι. Αικατερίνη, *Το δημοψήφισμα*, Εργασία στο Συνταγματικό Δίκαιο.

Γιώργος Χ. Χιονίδης, *Ζητείται... ήθος!! Για να έλθει η αλλαγή (Η ευθύνη των πολιτικών αλλά και των ψηφοφόρων)*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1981.

Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1967*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα, 1975.

Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1967*, Τόμος Τέταρτος, Αθήνα, 1975.

Νίκος Ψυρούκης, *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, Αθήνα, 1976.

Costis Ailianos, *La Grece et la Petite Entente 1918-1939*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 2010.

Alan R. Ball & Guy Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση, Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Έκτη αγγλική έκδοση, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Κώστας Α. Λάβδας, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2001.

Mario Cervi, *Dove va la Grecia? (Dal colpo di stato al referendum)*, U. Murcia & C., Milano, 1968.

Walt. Fischer – Eberh. Rondholz – Γεωργίου Φαράντου, *Επανάσταση και Αντεπανάσταση στην Ελλάδα (1936 – 1974)*, Η μετάφραση των γερμανικών κειμένων των W. Fischer – E. Rondholz έγινε από τον Γ. Φαράντο, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1974.

Marcel Gauchet, *Η άνοδος της δημοκρατίας III, Η δημοκρατία υπό τη δοκιμασία των ολοκληρωτισμών 1914-1979*, Μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπκιόλης, Αθήνα, 2012.

Fleischer Hagen, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση: βιβλιογραφικός οδηγός*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.

Edward Hale Bierstadt, *Η Μεγάλη Προδοσία, Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης*, Πρόλογος: Γιάννης Π. Καψής, Μετάφραση από τα αγγλικά: Ιωσήφ Γρηγόρης Κεσσεσιαν, Νέα Σύνορα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1997.

Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Τόμος Β', Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006.

Andrew Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, Μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, United States of America, 1985.

Jean Meynaud, Με την συνεργασία Π. Μερλοπούλου & Γ. Νοταρά, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2002.

J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Με την συνεργασία Π. Μερλόπουλου & Γ. Νοταρά, Μπάυρον.

Stephen Rousseas, *Grecia contemporanea: dalla crisi della democrazia al colpo di stato alla fuga del re*, Feltrinelli Editore Milano, 1968.

Φρανσουά Σατελέ- Έβελιν Πιζιέ – Κούσνερ, *Οι πολιτικές αντιλήψεις του 20^{ου} αιώνα, Ιστορία της πολιτικής σκέψης*, Μετάφραση Σταύρος Καράς, Μιλτιάδης Κρητικός, Επιμέλεια Γιάννης Κρητικός, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 1982.

13. Παράρτημα – Φωτογραφικό υλικό

Δημοψήφισμα 1920

384

³⁸⁴ Νεώτερη ελληνική ιστορία, Σκόρπια θέματα της ελληνικής ιστορίας.

ΕΡΓΑΤΑΙ, ΔΕΝ ΕΧΕΤΕ ΘΕΣΙΝ ΕΙΣ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ

Βενιζελικοί και Βασιλικοί συναγωνίζονται διά να σάς πωλήσουν εις τούς ξένους

385

ΜΕΤΑ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ

Η 'Ελλάς, ὡς ἐμφανίζεται κατόπιν τῶν ἐκλογῶν τῆς 1ης Νοεμβρίου, ἀπῆντησεν χθές εἰς τὴν προεδροποιήσιν τῶν Συμμάχων. Ἐπὶ ἤλωσεν, ὅτι ἐννοεῖ νὰ πράττῃ ὅ,τι τῆς ὑπαγορεύει τὸ αἶσθημα. χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰς συστάσεις, τὰς συμβουλὰς, τὰς ἀπειλὰς τῶν ἰσχυρῶν φίλων τῆς. Οἱ Σύμμαχοι δὲν δύνανται, παρὰ νὰ ἐρμηνεύσῃν ὡς πρόκλησιν, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν ἐπισήμων δηλώσεων τῶν, τὸ χθρσινὸν δημοψήφισμα. "Ὅλον δὲ τὸ θῆρος τῆς εὐρύνης διὰ τὴν πρόκλησιν αὐτὴν, ἐφόρτωσεν ἡ Ἐκυβέρνησις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀσὴν, ὁπισθεν τοῦ ἰσχυροῦ ἐγκόλουθε νὰ κρύπτεται, ὁρρωδοῦσα ἐνώπιον τῶν συνεπειῶν τῆς τοιαύτης πράξεως.

Οἱ Σύμμαχοι εὐρίσκοντες σήμερον ἐνώπιον ἐνὸς τετελεσμένου γεγονότος, δημοκρατικῶς διὰ μιᾶς αἰσθηματικῆς χειρωνακίας. Εἶναι ἤδη καὶ αὐτοὶ ἐκλυθεροὶ νὰ κανονίσουν τὴν στάσιν τῶν συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν συμφερόντων, τὰ ὅποια κρίνουν ὡς κινδυνεῶντα καὶ νὰ λάβουν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ὅσα μέτρα θεωρήσουν κατὰλληλα.

Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν μέτρων τοῦτων ἀνεκκινώθη ἤδη εἰς τὴν Ἐκυβέρνησιν διὰ τῆς χθρσ ἐπεδοθείσης Ἀγγλικῆς νότας. Συνίσταται ἀπολύτως εἰς τὴν ἄρσιν τῆς οικονομικῆς ἀρωγῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Δεὸν νὰ προδλέπεται, ὅτι ὅτ' ἐπακολουθήσῃν καὶ ἄλλα, διότι ὅτ' ἡ το ἀφέλεια νὰ νομισθῇ, ὅτι τὸ δημοψήφισμα, ὡς διεξήχθη, ἔλαβε ἐπιφέρει ἔστω καὶ τὴν περὶ μικροτέραν μεταβολὴν εἰς τὴν στάσιν τῶν Συμμάχων, οἱ ὅποιοι εἶνε ἤδη ἐπαρκῶς πληροφορημένοι ἀπὸ τὴν ψήφον τῆς 1ης Νοεμβρίου καὶ δὲν ἔχουν καμμίαν ἀνάγκην νὰ φωτισθοῦν ἀπὸ

τὴν χθρσινὴν πληροφορίαν

Δημιουργεῖται οὕτω μια παρρηδὸς διεσπάρσεως μεταξὺ Ἑλλᾶδος καὶ Συμμάχων. Ἡ Ἐκυβέρνησις δὲν εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἀναλάβῃ τὴν εὐθύνην τῶν τελευμένων κ' ἔθεσεν ἀντιμέτωπον πρὸς τὴν Ἀντάντ τὸν Ἑλληνικὸν Ἀσόν. Δὲν φανταζόμεθα, ὅτι ἡ Ἐκυβέρνησις, ὡς γράφει πρῶτον τῆς ὀργάνου, ὅτ' ἐπέλεξε νὰ μεταχειρισθῇ ὡς ὅπλον κατὰ τῶν Συμμάχων τὴν δημοκρατικὴν ψυχικὴν κατὰστασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀσόν, προεδροποιήσας αὐτοὺς ἐν σχέσει μετὰ τῆς συνεπειᾶς, τὰς ὁποίας ὅτ' εἶχεν ἡ τυχὸν διέφασξις τῶν ἐλπίδων του. Ἀπεθαίχθη δυστυχῶς ὅτι οἱ ἰσχυροὶ δὲν ὑποχωροῦν πρὸ τῶν ἀδυνάτων, ἀντὶ δὲ νὰ ὠθησῇ τὰ πράγματα εἰς ὃ σημαζον ἐφθασαν, ἡ Ἐκυβέρνησις ὅτ' ὠφελε νὰ μὴ συντελέσῃ εἰς τὴν δημοκρατικὴν τῆς σημερινῆς ψυχικῆς κατὰστάσεως.

Ἐν πύσῃ περιπτώσει, ἡ λύσις τοῦ ζητήματος, ἡ ἄρσις τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ Ἑλλᾶδος καὶ Συμμάχων ἀπύκειται νῦν μόνον εἰς τὸν Βασιλέα ἑλωνσταντίνον. Ὁ Βασιλεὺς ἑλωνσταντίνος, ἔλαβεν ἤδη γινώσιν τῆς συλλογικῆς διακοινώσεως τῆς Ἀντάντ καὶ μετ' οὐ πολὺ ὅτ' αὐτὸς ἀντακουσθῇ καὶ τ' ἀποτελέσματα τοῦ δημοψηφίσματος.

Ἐχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πραγματικότητα, δύναται νὰ σχηματίσῃ ἐπακριβῶς ἰδέαν περὶ τῶν κινδύνων τῶν ἐπικρατούμενων ἐπὶ τῆς Ἑλλᾶδος. Ὁ Βασιλεὺς ἑλωνσταντίνος ἐκκινώθη διὰ τῆς χθρσινῆς χειρωνακίας. Ὁ ἀκούσι τῶρα τὴν φωνὴν τῆς φρονήσεως καὶ μόνον τῆς φρονήσεως. Ἀς ἀναμείνωμεν μετὰ παραιθήσεως τὴν ἀπόφασιν, τὴν ὁποίαν ὅτ' αὐτὸς ὑπαγορεύσῃ ὁ πατριωτισμὸς του.

386

385 Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 21/11/1920, σ. 1.

386 Εφημερίδα «Ἔθνος», φ. 23/11/1920, σ. 1.

387

ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ
ΑΠΟΚΡΟΥΕΙ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ
ΤΟ ΔΥΝΑΣΤΙΚΟΝ ΕΛΥΘΗ ΔΙΑ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ
ΕΙΣ ΤΙ ΑΠΟΒΛΕΠΕΙ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ
ΕΠΙΡΡΙΨΙΣ ΤΩΝ ΕΥΘΥΝΩΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

Συνήλθον χθες ἐν τῇ Δίᾳ τῶν Φιλελευθέρων οἱ ἐν Ἀθήναις εὐρισκα-
 μενοι κ. κ. Βουλευταί, πρῶτον Βουλευταί καὶ Ὑπουργοὶ καὶ ἄλλοι φιλελεύθε-
 ροὶ πολιτευόμενοι ἵνα συνοψεσθῶσι περὶ τῆς ἐρηγετίας ὑπὸ τοῦ κόμματος πο-
 ρείας κατὰ τὸ προκηρυχθέν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως δημοψήφισμα. Ἡ Συνέλευ-
 σις ἀπεφάσισε τὴν δημοσίευσιν τοῦ κάτωθι ἀνακοινωθέντος.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ

388

³⁸⁷ Εφημερίδα «Σκριπ», φ. 23/11/1920, σ. 1.

³⁸⁸ ο.π., φ. 25/11/1920, σ. 2.

³⁸⁹ Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 14/4/1924, σ. 1.

ΡΙΖΟΞΠΑΣΤΗΣ

© 2000 Blackwell Science Ltd, *Journal of Internal Medicine* 247: 105–112

[illegible]

ΚΑΤΟ Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ - ΖΗΤΩ Η ΕΡΓΑΤΟΑΓΡΟΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

© 2004 Blackwell Publishing Ltd, *Journal of Internal Medicine* 255: 103–110

ΤΟ ΠΑΡΑΚΡΑΤΗΜΑ

the state of the economy. The unemployment rate, for example, is a key indicator of the health of the economy. A high unemployment rate suggests a weak economy, while a low rate suggests a strong one. The rate of inflation is another important indicator. High inflation can erode the purchasing power of money, while low inflation can lead to deflation. The interest rate is also a key indicator. A high interest rate can lead to a strong economy, while a low rate can lead to a weak one. The balance of trade is another important indicator. A trade surplus suggests a strong economy, while a trade deficit suggests a weak one. The government budget is also an important indicator. A budget surplus suggests a strong economy, while a budget deficit suggests a weak one. The state of the economy is a complex and dynamic system, and these indicators provide a useful way to monitor its health. By tracking these indicators, we can gain a better understanding of the economy and its future prospects.

the 1980s. In the past decade, the number of people in the United States who have been diagnosed with AIDS has increased from about 10,000 in 1980 to more than 100,000 in 1990. The number of people who have died from AIDS has also increased, from about 10,000 in 1980 to more than 100,000 in 1990. The Centers for Disease Control and Prevention (CDC) estimates that about 100,000 people in the United States are currently living with AIDS, and that about 100,000 people have died from AIDS since 1980.

[illegible][illegible]

TO ΔΗΜΟΤΗΦΙΣΜΑ

[illegible][illegible]

THE UNIVERSITY OF TEXAS AT AUSTIN
McCOMBS SCHOOL OF BUSINESS
 1000 DOWNS DRIVE
 AUSTIN, TEXAS 78712
 TEL: 512/475-1200
 FAX: 512/475-1201
 WWW: WWW.MCOMBS.UTEXAS.EDU

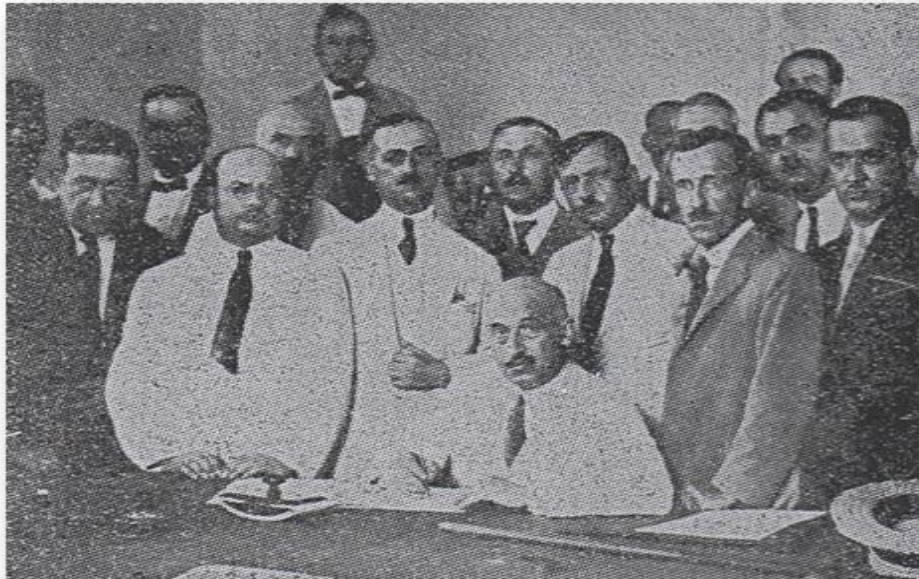
THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.
TEL: (312) 937-1234
FAX: (312) 937-1234
WWW: WWW.CHICAGO.EDU

[illegible]

391

Ενώ η συνέλευση συνεδριάζει για την έγκριση του ψηφίσματος για την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, πλήθη λαού αναμένουν στον περίβολο της παλιάς βουλής για να ζητωκραυγάσουν τους Παπαναστασίου, Πάγκαλο, Κονδύλη και Χατζηκυριάκο

392

Ο πρωθυπουργός Α. Παπαναστασίου υπογράφει το διάγγελμα του προς τον ελληνικό λαό κατά το δημοψήφισμα για την ανακήρυξη της δημοκρατίας

³⁹¹ Κώστας Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων, Πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821 – 1989*, σ. 193.

³⁹² Ηλίας Μπρεδήμας, *Η πρώτη Δημοκρατία*, σ. 378.

Ο Κ. ΚΟΝΔΥΛΗΣ ΔΗΛΟΙ ΟΤΙ Η ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΕΠΙ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΘΑ ΔΙΑΤΗΡΗΘΗ

Ο κ. πρωθυπουργός, εις συνομιλίαν του με τούς δημοσιογράφους, μετά τὸ πέρας τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ἀνεκοίνωσεν ὅτι ἡ προληπτικὴ ἐπὶ τοῦ τύπου λογοκρισία θὰ διατηρηθῇ καὶ μετὰ τὴν ἀρσιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου.

393

394

Ο πρωθυπουργός Γ. Κονδύλης και ο Π. Τσαλδάρης ψηφίζουν στα τμήματα τους

³⁹³ Εφημερίδα «Ανεξάρτητος», φ. 29/10/1935, σ. 1.

³⁹⁴ ο.π., φ. 4/11/1935, σ. 1.

395

Το φωτογραφικό ρεπορτάζ της ημέρας: Μια φωτογραφία από το συλλαλητήριο των βασιλοφρόνων στην πλατεία Συντάγματος

396

Ο πρωθυπουργός Γεώργιος Κονδύλης

³⁹⁵ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φ. 28/10/1935, σ. 1.

³⁹⁶ Γεωργίου Θ. Κονδύλη, *Ο δρόμος προς την καταστροφήν*, Επιμέλεια ΘΕΜ. Γ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ.

401

Καταμέτρηση ψήφων σε εκλογικό κέντρο

402

Το παρδαλό κατσίκι ήταν το σύμβολο που συνόδευε (ή και υποκαθιστούσε) τον Τσαλδάρη στις γελοιογραφίες του Φ. Δημητριάδη (από τη συλλογή Το παρδαλό κατσίκι).

⁴⁰¹ Εφημερίδα «Εμπρός», φ. 2/9/1946, σ. 3.

⁴⁰² Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*, σ. 89.

Δημοψήφισμα 1968

403

404

⁴⁰³ Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 27/9/1968, σ. 1.

⁴⁰⁴ Εφημερίδα «Εθνος», φ. 28/9/1968, σ. 1.

⁴⁰⁵ Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 28/9/1968, σ. 1.

406

Δημοψήφισμα για το Σύνταγμα του 1968 και «τα δίκαια του λαού»

407

⁴⁰⁶ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 1967, 50 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ, ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ 23.04.2017, σ. 45.

⁴⁰⁷ Εφημερίδα «Μακεδονία», φ. 30/9/1968, σ. 8.

408

409

⁴⁰⁸ Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 23/7/1973, σ. 1.

⁴⁰⁹ ο.π., φ. 28/7/1973, σ. 1.

Αποτέλεσμα του Απρωψφίσματος

ΑΝΕΚΟΙΝΩΘΗ: 80%!

ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ
ΤΗΣ ΚΑΛΗΣ

Οι απόψεις των δημοτών για την κατάσταση της χώρας, όπως προέκυψαν από την έρευνα που έγινε, δείχνουν ότι η πλειοψηφία των πολιτών είναι αισιόδοξη για το μέλλον της χώρας, παρά το γεγονός ότι η οικονομία βρίσκεται σε κρίση.

■ Η πλειοψηφία των πολιτών είναι αισιόδοξη για το μέλλον της χώρας, παρά το γεγονός ότι η οικονομία βρίσκεται σε κρίση.

■ Η πλειοψηφία των πολιτών είναι αισιόδοξη για το μέλλον της χώρας, παρά το γεγονός ότι η οικονομία βρίσκεται σε κρίση.

■ Η πλειοψηφία των πολιτών είναι αισιόδοξη για το μέλλον της χώρας, παρά το γεγονός ότι η οικονομία βρίσκεται σε κρίση.

■ Η πλειοψηφία των πολιτών είναι αισιόδοξη για το μέλλον της χώρας, παρά το γεγονός ότι η οικονομία βρίσκεται σε κρίση.

Αρραβωνιεύεται από την κ. κ. Κανελλοπούλου και Μούρου • Καταγγέλλεται περί παραβάσεων ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

WHISKEY

ΟΥΤΕ ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

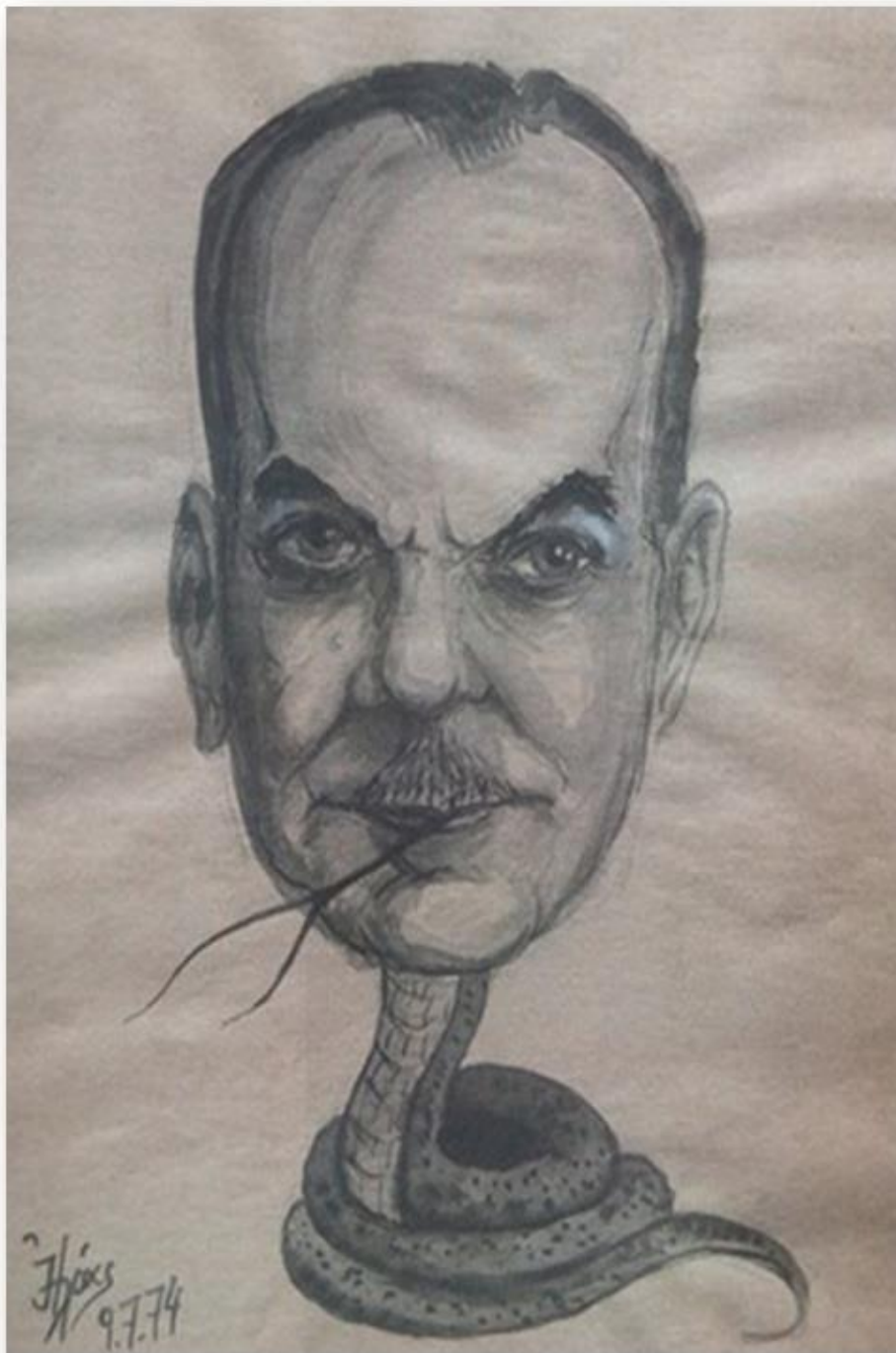
ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

ΕΝΑ ΟΧΙ ΣΕ ΤΜΗΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

**Χωρίς πιστόλι
Χωρίς σφαίρα!**

ΑΠΟΣΤΟΛΗ

412

Ο Ηλίας Μακρής φιλοτέχνησε το σκίτσο του Γεώργιου Παπαδόπουλου το 1974

⁴¹² Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 1967, 50 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ, ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ 23.04.2017, σ. 7.

413

414

⁴¹³ Εφημερίδα «Βραδυνή», φ. 9/12/1974, σ. 1.

⁴¹⁴ Εφημερίδα «Τα Νέα», φ. 3/12/1974, σ. 1.

415

416

⁴¹⁵ Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φ. 7/12/1974, σ. 1.

⁴¹⁶ Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η εποχή του, Επιμέλεια Τάσος Λαμπριάς, σ. 213.

417

Ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής την ημέρα του δημοψηφίσματος

⁴¹⁷ Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, Η δύσκολη μεταπολίτευση*, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΙΔΡΥΜΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, σ. 255.